

Г.К. Швидько, П.О. Чорнобай

ІСТОРІЯ України 8

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721
ШЗ5

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 10.05.2016 № 491)*

Продаж заборонено. Видано за рахунок державних коштів

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Лавров В.О., вчитель Тиврівського ліцею-інтернату поглибленої підготовки в галузі науки Вінницької області, вчитель-методист;

Маркусь В.І., методист Козівського районного методичного кабінету Тернопільської області;

Жалій Т.В., доцент кафедри правознавства, докторант Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, кандидат історичних наук.

Швидько Г.К.

ШЗ5 Історія України : підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Г.К. Швидько, П.О. Чорнобай. – Київ : Генеза, 2016. – 352 с. : іл., карти.

ISBN 978-966-11-0697-9.

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721

Навчальне видання

ШВИДЬКО Ганна Кирилівна, ЧОРНОБАЙ Павло Олексійович
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Головний редактор *Наталія Заблоцька*. Редактор *Ксенія Кордяк*.
Обкладинка *Тетяни Куц*. Комп'ютерна обробка ілюстрацій *Василя Марущинця*. Комп'ютерна верстка *Клари Шалигіної, Людмили Ємець*.
Технічний редактор *Цезарина Федосіхіна*. Коректор *Алла Кравченко*

© Швидько Г.К.,
Чорнобай П.О., 2016
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2016

ISBN 978-966-11-0697-9

ЗМІСТ

Передмова	5
Вступ	7

РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI ст.

§1–2. Соціально-політичне становище українських земель у складі Польщі та Великого князівства Литовського в першій половині XVI ст.	14
§ 3. Люблінська унія та її вплив на становище українських земель	26
§ 4. Запорозька Січ – козацька республіка	32
§ 5. Формування реєстрового козацтва та його роль у козацьких війнах кінця XVI ст.	39
§ 6. <i>Практичне заняття</i> : Повсякденне життя різних станів суспільства у XVI ст.	46
§ 7. Релігійно-суспільні рухи та виникнення православних братств в Україні	56
§ 8. Культурно-освітнє життя України в XVI ст.	62
§ 9. Українське мистецтво XVI ст.	72
<i>Узагальнення до розділу</i> «Українські землі в XVI ст.»	79

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVI – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

§ 10. Берестейська церковна унія 1596 р.	82
§ 11. Кримське ханство у XVI – першій половині XVII ст.	87
§ 12. Козацтво в першій чверті XVII ст. Петро Сагайдачний	96
§ 13. <i>Практичне заняття</i> : Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва	104
§ 14. Церковне життя в Україні в першій половині XVII ст.	112
§ 15. Козацько-селянські повстання у 20–30-х роках XVII ст.	118
§ 16. Українська культура в першій половині XVII ст. (Освіта, друкарство, література)	128
§ 17. Українське мистецтво першої половини XVII ст.	134
<i>Узагальнення до розділу</i> «Українські землі наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.»	141

РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.

§ 18. Передумови, причини та початок Національно-визвольної війни середини XVII ст.	144
§ 19. Утворення Української козацької держави	154
§ 20. <i>Практичне заняття</i> : Богдан Хмельницький – людина, полководець і державний діяч	160
§ 21. Важкий шлях боротьби за українську державність (1650–1653 рр.)	168

§ 22. Українсько-московський договір 1654 р. та воєнно-політичні події середини XVII ст.	175
<i>Узагальнення до розділу</i> «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.»	184

**РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ
50-х років XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII ст.**

§23–24. Україна на перетині політичних інтересів гетьманів і держав	188
§ 25. Правобережна Україна в період від Андрусівського перемир'я до «Вічного миру»	198
§ 26. Правобережна Гетьманщина у другій половині XVII ст. Відродження козацтва	208
§ 27. Слобідська Україна та Запорозька Січ у другій половині XVII ст.	215
§ 28. <i>Практичне заняття:</i> «Руїна»: причини і наслідки	225
§ 29. Українська козацька держава за гетьмана Івана Мазепи	233
§ 30. Пилип Орлик і його Конституція 1710 р.	248
§ 31. Духовне життя України у другій половині XVII ст.	254
<i>Узагальнення до розділу</i> «Українські землі наприкінці 50-х років XVII– на початку XVIII ст.»	263

**РОЗДІЛ 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
в 20–90-х роках XVIII ст.**

§ 32. Спроби царизму ліквідувати українську державність	266
§ 33. Ліквідація гетьманства та особливого устрою Гетьманщини і Слобожанщини	276
§34–35. Запорозжя періоду Нової Січі. Кримське ханство і Південна Україна у другій половині XVIII ст.	284
§ 36. Гайдамацький та опришківський рух на Правобережній і Західній Україні	298
§ 37. Три поділи Речі Посполитої. Зміни на Правобережній Україні в складі Російської імперії	305
§ 38. Західноукраїнські землі під владою австрійських Габсбургів	312
§ 39. Культура України XVIII ст.	318
§ 40. Українське мистецтво XVIII ст.	326
§ 41. <i>Практичне заняття:</i> Козацькі літописи XVII–XVIII ст. як історичні джерела	333
<i>Узагальнення до розділу</i> «Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.»	340
<i>Узагальнювальний урок.</i> Україна в ранньомодерну добу та її внесок у загальноєвропейську спадщину	342
Синхроністична таблиця	349
Історико-географічні назви українських земель XVI–XVIII ст.	352

Передмова

Період історії України XVI–XVIII ст., який вивчається у 8-му класі, надзвичайно цікавий розмаїттям подій, явищ, історичних осіб, радикальних суспільно-політичних і культурних змін. Водночас він є дуже складним для вивчення. Українські землі одночасно знаходилися в складі різних держав, що передбачає й особливості їхнього розвитку. Український народ не мав у цей період своєї державності, але вже визрівали умови для боротьби за її відродження. Це відбулося в середині XVII ст., коли внаслідок Національно-визвольної війни українського народу було створено козацьку державу.

Матеріал курсу охоплює три періоди історії України: литовсько-польський, козацький та частково імперський, а за внутрішньою ознакою суспільного розвитку – початковий етап її новітньої історії.

На початку XVI ст. українські землі входили до складу різних держав. З кінця XIV ст. Галичина перебувала під владою Польщі, Закарпаття – Угорщини, Буковина – Молдовського князівства, Чернігово-Сіверщина і Слобожанщина – Московської держави. Більшість же українських земель належала Великому князівству Литовському.

Оскільки одночасно українські землі перебували під владою декількох держав з різним державним устроєм, системою господарювання і суспільних відносин, культурою, то дати повний огляд подій і процесів практично неможливо в межах відведених навчальних годин. Тому в підручнику відповідно до програми висвітлено лише основні історичні віхи, які свідчать про поступальний розвиток суспільства в зазначений період.

Завданням курсу є вивчення шляхів і рівня розвитку українського народу в конкретних політичних умовах. У підручнику розглядаються питання соціально-економічні (господарство, становище різних категорій населення, відносини між станами тощо), релігійні, культурні, політичні чинники, які сприяли розгортанню боротьби українського народу за національне

визволення і формування власної держави, аналізуються причини її втрати.

Структуру курсу побудовано за хронологічно-проблемним принципом з урахуванням особливостей історичних процесів у рамках одного і того самого періоду на різних територіях України. Адже були періоди, коли на цих територіях відбувалися абсолютно різні події і процеси.

Методологічною основою курсу є принципи історизму, об'єктивності та системності, тобто виявлення закономірностей і розгляд явищ у їх розвитку в конкретних історичних умовах, правдиве висвітлення подій минулого, аргументована оцінка явищ, подій та діяльності історичних постатей, формування цілісного уявлення про історичний процес. Він спрямований на те, щоб зацікавити учня історією своєї держави, і дає йому змогу отримати додаткову інформацію з інших джерел. Матеріал структуровано і підібрано таким чином, щоб учні усвідомили зв'язки між явищами й процесами в часі та просторі. У підручнику подано практичні заняття, які поглиблюють вивчений у відповідному розділі матеріал, надаючи йому образності сприйняття і доказовості оцінок.

Пункти з текстом на кольоровому тлі не є обов'язковими для вивчення кожним учнем. У кожному параграфі підручника вміщено рубрику «*Згадайте!*». За її допомогою учні пригадують раніше вивчений матеріал, який буде корисним під час засвоєння нової теми. Рубрика «*Робота в групах*» передбачає формування у класі двох та більше груп з метою обговорення поставленого завдання. Рубрика «*Поміркуйте!*» спонукає учнів проаналізувати вивчений матеріал і дати йому свою оцінку. У підручнику використано ще один метод надання історичної інформації учневі. Під рубрикою «*Це цікаво!*» розкривається історія виникнення деяких слів, термінів та їхнє значення в різний час. «*Ключові поняття та постаті*» ставлять за мету з'ясувати, чи належним чином учні засвоїли зміст параграфа. Наприкінці кожного розділу розміщено «*Узагальнення до розділу*», щоб перевірити набуті знання. На форзацах підручника подано «Хронологію основних подій української історії».

ВСТУП

Спадщина Починаючи вивчення історії України в зазначених у назві підручника хронологічних межах – XVI–XVIII ст., – спочатку варто згадати деякі найважливіші події, процеси та явища, ознайомлення з якими відбулося в 7-му класі. Звертаємо увагу на нерівнозначність часових відрізків історії людства, вкладених у їхнє визначення, – прадавня, давня, середньовічна історія, ранній Новий час, модерна доба, новітня епоха. Якщо існування перших двох вимірювалося багатьма тисячоліттями, то Середньовіччя в Західній Європі охоплює вже приблизно тисячу років. Історія України також вкладається в цю періодизацію, бо людське життя тут почалося дуже давно, а високий ступінь розвитку суспільства засвідчують артефакти, виявлені під час археологічних розкопок поселень VI–III тис. до н. е. – епохи нового кам'яного віку (неоліту), коли з'явилися якісно нові форми господарства (уже не привласнювальні, а відтворювальні). До IV–III тис. до н. е. відноситься й існування високорозвиненої Трипільської культури.

Давня (антична) історія на українських землях представлена Великою Скіфією й грецькими містами-полісами (державами) у Північному Причорномор'ї. Ці перші державні об'єднання, що проіснували по тисячі років, поєднали собою час «до нашої ери» і «нашої ери». На цьому рубежі «ер» уперше в писемних джерелах натрапляємо на відомості про слов'ян. Різні археологічні і писемні джерела дають можливість простежити розвиток праукраїнських племен як основи формування українського етносу, виникнення протодержавних політичних об'єднань (племена → союзи племен → союзи союзів племен).

Середньовіччя на українських землях – це виникнення, розвиток і наступне політичне роздроблення Київської держави. І все це відбулося протягом VII–XIV ст. У цей період східнослов'янські протодержави поступово переростають у державу, центром якої став Київ, головне місто полян. Умова дата утворення Київської держави – 882 р. Тоді відбулося об'єднання двох великих державно-політичних структур із

центром у Києві, де на той час правила місцева династія Кия і держава вже досягла високого розвитку, і із центром у Новгороді, де внаслідок внутрішніх чвар на князівський стіл було запрошено норманського конунга Рюрика. Після смерті Рюрика у 879 р. регент його малолітнього сина Ігоря по імені Олег у 882 р. здійснив військовий похід на Київ, підступно вбив київського князя Аскольда, захопив місто і став на чолі об'єднаної держави, залишивши собі столицю Київ.

Київська держава має свою умовну періодизацію: становлення (882–972), розквіт (972–1054), занепад (1054–1132). При цьому період розквіту пов'язаний з іменами двох князів – Володимира Великого, котрий прийняв християнство сам і запровадив його у своїй державі (988–989), реалізував програму реформ (ліквідація племінних князівств і запровадження нового поділу країни на уділи із центрами у великих містах на чолі з його синами або посадниками; військова, судова, що розмежувала церковне і княже судочинство). Після кількох років боротьби за престол після смерті Володимира київський стіл зайняв його син Ярослав, який отримав звання Мудрий. За його правління держава досягла найвищого піднесення (встановлення чітких кордонів, дипломатичних зв'язків через династичні шлюби з багатьма володарями країн Європи, створення першого писаного кодексу права, культурне будівництво).

Але вже в першій третині XII ст. ранньофеодальна Київська держава вступає в закономірний етап політичної роздробленості. З одного боку, утвердження приватної власності на землю розхитувало усталену систему землеволодіння, з іншого – розвиток продуктивних сил і зростання міст породжувало небезпечні тенденції в політичній сфері, що проявлялося у дії відцентрових сил і робило залежність удільних князів від великого (київського) князя номінальною. Усобиці між князями і збройні змагання стали звичним явищем. Держава розпадається на абсолютно незалежні князівства, хоча в них і правила представники однієї династії – Рюриковичів.

У наступний період (з XII ст.) важливо згадати першу фіксацію в літописі топоніма «Україна» (1187 р., Іпатіївський список Київського літопису), зміцнення Південно-Східної Русі і погром Києва в 1169 р. ростово-суздальським князем Андрієм Боголюбським.

Спадкоємцем традицій Київської держави стало Галицько-Волинське князівство, утворене в 1199 р. батьком Данила Галицького Романом Мстиславовичем. Напередодні монголо-татарської навали в середині XIII ст. це князівство поширило свій вплив на інші князівства, включаючи Київське. Тобто

почався процес ліквідації політичної роздробленості. Але завдане монголо-татарською навалою знищення людності затримало процес відродження колись великої Київської держави.

З іншого боку, по сусідству з південно-західними князівствами існували (Польща, Угорщина) або щойно виникли (Литва) держави, які скористалися політичним ослабленням цих князівств, аби приєднати їх до своїх держав. Рубіжним часом в історії українських земель стала середина XIV ст., коли вони, ослаблені ігом Золотої Орди, потрапляють під владу названих держав. Найбільша територія була включена до складу Литви, яка стала називатися Велике князівство Литовське. Треба врахувати ту обставину, що українські (і білоруські) князівства не чинили опору литовським князям, які фактично стали їх об'єднувачами і не змінювали нічого в суспільному, культурному і релігійному відношенні. Адже Велике князівство Литовське знаходилося на ранньофеодальній стадії, яку українські князівства вже давно пройшли. Українські князі і великі феодалі (магнати) відігравали значну роль у Литовській державі.

Проте ситуація різко змінилася після укладення в 1385 р. між Польщею і Великим князівством Литовським Кревської унії, яка поклала початок впливу Польщі на державні справи Великого князівства Литовського, впровадженню католицької церкви і тиску на церкву православну, поступовій зміні структури влади і суду, появі в XV ст. нового панівного стану – шляхетства.

Протягом усього цього періоду, попри всі серйозні зрушення, збереглося багато традицій Київської держави – у матеріальній і духовній культурі народу.

**Україна
в ранній
Новий час**

XVI–XVIII ст. історії України – це предмет і об'єкт вивчення у 8-му класі. У періодизації європейської історії за її основними процесами і подіями період з XVI по XVIII ст. називається **Новим часом**, а початковий його етап – XV – перша половина XVII ст. – **ранній Новий час**, що прийшов на зміну Середньовіччю. Всього три століття ввібрали в себе надзвичайно важливі події і процеси, які призвели до кардинальних змін у політиці, соціаль-

Плакат пам'яті
про Кревську унію

но-економічному розвитку держав, переділі світу, культурі й побуті людей.

З кінця XV ст., коли Колумб відкрив Америку, починається епоха Великих географічних відкриттів, а разом з тим перерозподілу сировинних ресурсів, міграції населення. Експансія європейців через моря й океани на інші континенти мала своїм наслідком не тільки приток золота в Європу і появу мануфактурної промисловості, але й піратство на морях, розвиток міст і зростання чисельності населення, яке потребувало продуктів харчування, мануфактури – сільськогосподарської сировини.

Українські землі, які перебували в складі різних держав – Польщі, Великого князівства Литовського (до 1569 р.), Угорщини, Молдови, Московії, – також не стояли осторонь усіх вказаних вище процесів. Адже, наприклад, потреба в сільськогосподарській продукції на західноєвропейському ринку викликала прискорення закріпачення селян, які працювали в панських господарствах – фільварках. Посилення експлуатації вело до різних форм спротиву селян, найбільш помітними проявами яких були повстання та втечі на окраїнні землі держави.

У межах XVI–XVIII ст. історія України має свою періодизацію, яка буде використовуватися в подальшому викладі матеріалу, а також низку особливостей у розвитку українського народу і його державності. Зокрема, з точки зору політичного підпорядкування українських земель продовжувалася польсько-литовська доба, відправними ознаками якої є Люблінська унія 1569 р., утворення Речі Посполитої і загарбання українських земель Польщею, виникнення Запорозької Січі

Генеральний опис України. Йоган Янсаниус. 1649 р.

у середині XVI ст., зростання ролі козацтва і його повстання з кінця XVI ст., визрівання умов для всенародного повстання проти соціального, національного і релігійного гніту, Національно-визвольна війна 1648–1657 рр. під очільництвом Богдана Хмельницького, утворення Української козацької держави – Гетьманщини, яка проіснувала 135 років, доки не була остаточно знищена самодержавною Росією, як і Запорозька Січ, що кілька століть протистояла натиску мусульманського світу на християнську Європу.

Більшість українських земель продовжувала перебувати під владою тих держав, до яких потрапила ще в XIV ст. Але боротьба за їх визволення не припинялася ніколи.

Тому на західноукраїнських землях відбувався рух опришків (найвідомішим його представником був Олекса Довбуш), на Правобережній Україні – повстання під проводом Семена Палія, а майже протягом усього XVIII ст. – гайдамацький рух з його сплесками – повстаннями 1734, 1750, 1768 рр.

Система влади в Речі Посполитій, шляхетська анархія і ряд інших чинників, включаючи гайдамацькі повстання, для придушення яких вона запрошувала російські війська, у підсумку призвели до того, що сусідні монархічні держави Австрія, Пруссія і Росія скористалися її слабкістю і трьома прийомами (1772, 1793 і 1795 рр.) здійснили поділи між собою Речі Посполитої. Вона зникла як держава аж до XX ст. Наслідком цих поділів для західноукраїнських земель було їх включення до Австрії (1772 р.). Правобережна Україна за другим поділом була приєднана до Росії.

**Особливості
ранньо-
модерної
доби в історії
України**

Три століття – XVI–XVIII – охоплюють періоди як бездержавності (на початку і наприкінці), так і державності (Гетьманщина середини XVI – початку 80-х років XVIII ст.). Але в той же час із середини XVI ст. до 1775 р. український народ мав свого оборонця, свої збройні сили у вигляді Запорозької Січі, своєї рідної козацької республіки, яка мала свої органи управління і суду, своє право і землі (Вольності війська Запорозького).

Гетьманщина як держава протягом зазначеного періоду розвивалася, але сильнішими виявилися сили протидії з боку царської влади, що й призвело до ліквідації української державності.

Однією з головних причин знищення Гетьманщини і Запорозької Січі була відсутність у них кріпацтва та республіканський устрій, що суперечило кріпосницькій і самодержавній Росії.

Реконструкція Запорозької Січі на о. Хортиця

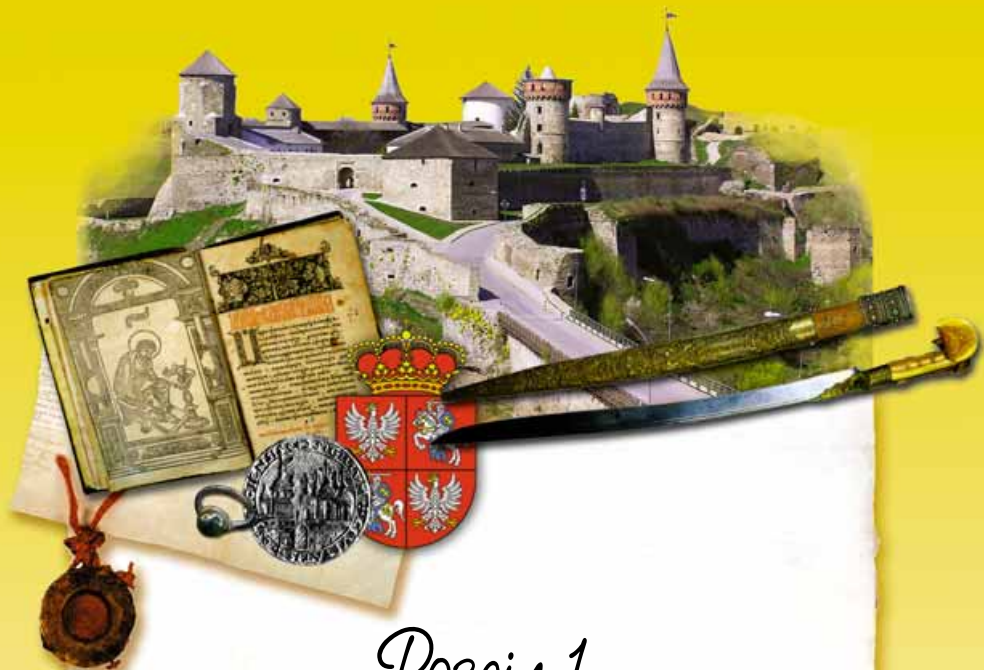
Попри всі негаразди, нищення природних багатств України володарями, релігійний тиск, ополячення, зросійщення тощо український народ сформувався і зберіг свою національну ідентичність, мову і культуру, традиції і правові звичаї. Українці були в європейських університетах не тільки як студенти, а й викладачі. Українських культурних і релігійних діячів змушували переїжджати до Москви і Санкт-Петербурга чи інших російських міст, де вони розвивали освіту, науку, будували храми тощо.

Говорячи про високий рівень української культури (особливо у другій половині XVII – XVIII ст.), треба пам'ятати, що, по-перше, у ній велику роль відігравали традиції Київської держави, по-друге, національно-визвольна боротьба народу за своє існування була лейтмотивом у різних жанрах культури, по-третє, незважаючи на розшматування українських земель між різними державами, зберігалася єдність української культури, хоча і з регіональними особливостями.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому Данилові Галицькому не вдалося стати об'єднувачем князівств колишньої Київської держави?
2. Поміркуйте, чому Золота Орда не обороняла свої володіння (українські і білоруські землі).
3. Згадайте, чому Велике князівство Литовське включило до свого складу українські землі не силою зброї. Чи знаєте ви факти того, що українці чинили цьому опір?
4. Чи збігаються за часом виникнення козацтва і створення Запорозької Січі?
5. Які діячі української культури XV ст. вам відомі і чим вони прославилися?

Розділ 1
Українські землі
в XVI ст.

§ 1–2. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ ТА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Згадайте!

1. Коли українські землі потрапили під владу Польщі і Литви?
2. Що для українського народу означав проголошуваний литовськими князями політичний принцип: «Ми старовини не руйнуємо, а новизни не вводимо»?

**Політичне
становище
українських
земель**

У першій половині XVI ст. Польща посилила політичний вплив на Велике князівство Литовське, маючи на меті перш за все відторгнути від нього українські землі. У той самий час українські феодала прагнули утримати старий устрій у Великому князівстві Литовському, за якого зберігалися місцеві порядки в управлінні та судівництві, а також рідна мова й православна віра. Більше того, існувала ідея відновлення єдності українських земель під егідою литовських великих князів. Останньою спробою князів-магнатів відстояти автономію українських земель було повстання 1508 р. під проводом Михайла Глинського.

Глинський та його родина

М. Глинський походив зі старовинного українського роду, володіння якого знаходилися переважно на Полтавщині. Він мав європейське виховання й освіту. У кінці XV – на початку XVI ст. був маршалком двору великого литовського князя. Після поразки повстання проти політики великого князя Сигізмунда I Старого втік разом зі своїми братами до Москви і став на службу до московського князя Василя III Івановича. Його племінниця, О. Глинська, була матір'ю Івана IV (Грозного). М. Глинський брав участь у боротьбі боярських угруповань за владу в Москві, був ув'язнений і помер у 1534 р.

**Стани
суспільства**

Підпорядкованість українських земель іноземним державам спричинила докорінні зміни в землеволодінні та в господарюванні. Королі роздавали в Галичині землі польській шляхті та урівнювали з нею у правах українських шляхтичів: звільняли їх від військової служби, надавали право самоврядування і судівництва тощо.

Верхівкою суспільства були *магнати* і *шляхта*. Магнати (від лат. *agnus* – великий) – це великі землевласники князівського походження. Вони мали підданих і своє військо.

Польський сейм. Гравюра XVI ст.

Магнати не підпорядковувалися жодній адміністрації та майже не визнавали влади короля, чинили суд над своїми підданими, засновували міста й слободи, будували палаци, організовували військові загони, роздавали землю шляхті за службу.

Політична влада в Польщі, якій належала Галичина, знаходилася в руках військовослужилого стану – шляхти (лицарства). Шляхта відбувала службу й отримувала за це землю, мала різні привілеї і входила до вищого законодавчого органу – *сейму*. Тому польська шляхта слугувала взірцем для військовослужилого стану Великого князівства Литовського.

Велике князівство Литовське було великою за територією державою, більшу частину якої складали українські та білоруські землі. Хоча політична роздробленість держави була ліквідована, але централізація влади йшла повільно.

На вершині суспільної піраміди знаходився *великий князь*, якому в державі належала вся законодавча, виконавча, військова та судова влада. Проте керував він за допомогою *великокнязівської ради*, до якої входили тільки магнати. Серед українських магнатів найвпливовішою була родина князів Острозьких. Рада мала дорадчі функції, але за відсутності великого князя вона перетворювалася у вищий державний орган влади. Таких магнатів ще називали «пани-рада».

Під впливом Польщі ще в XV ст. у Великому князівстві Литовському виникла нова категорія населення – *шляхта*, яка формувалася із заможніших воїнів-дружинників (бояр). За службу вони отримували землі та привілеї, але тривалий час не мали доступу до влади, яка належала виключно магнатам.

Українська шляхтянка

Український шляхтич

У XVI ст. значення шляхти почало швидко зростати. Земельний фонд для надання шляхті володінь за службу мав два джерела – освоєвані незаселені та малозаселені території, а також землі, відібрані в селян під час їх закріпачення.

Процес *колонізації* (освоєння) земель відбувався в основному у східному й південно-східному напрямках. Колонізація була народною та феодальною. На освоєваних землях оселялися переважно селяни-втікачі з районів, де виникала панщина. Магнати і шляхта, отримавши у власність якусь територію, оголошували *слободи*, тобто на визначену кількість років ново-поселенцям надавалися значні пільги у відбуванні повинностей, що приваблювало селян і міщан.

Українська шляхта здебільшого володіла невеликими маєтностями й дотримувалася православної віри. Наступ на православ'я та поступове усунення від влади української шляхти у Великому князівстві Литовському призвели до того, що багато шляхтичів поповнювали козацькі лави.

Близьким до української шляхти було становище *духовенства*. Здебільшого служителі православної церкви були вихідцями зі шляхти (Є. Плетенецький, Г. Балабан, С. Косів, П. Могила та ін.). Наступ католицької церкви спонукав їх обороняти свою віру, національні традиції й інтереси.

Міста й міщани

У XIV–XVI ст. на українських землях активно відбудовувалися старі, зруйновані монгольською навалюю міста. Крім того, магнати й шляхта отримували від королів *привілеї* на заснування нових міст та містечок, найбільше в Галичині й на Волині.

Конкуренція ремісників, які прибували із села до міста, а також необхідність регламентувати їхню виробничу діяльність спричинили утворення корпоративних організацій – **цехів**. Вони об'єднували ремісників однієї або декількох спеціальностей, забезпечували їм монополію на заняття певним ремеслом у місті, регулювали закупівлю сировини та розподіл її між членами цеху. Якщо потрібно було захищати місто від ворогів, цех виступав як окрема військова одиниця. Існували цехи ковалів, кравців, шевців та ін. Однак були й такі ремісники, котрі не входили до складу цехів. Вони називалися **партачами** (від лат. *a parte* – осторонь). Ремісники – цехові й позацехові – не могли жити тільки з ремесла, а тому мали свої ділянки землі. Населення малих міст і містечок займалося сільським господарством, торгівля й ремесло в них були мало розвинені.

Великі ремісничі й торговельні міста, а також землеробські містечка за юридичним статусом розподілялися на державні (королівські) й приватновласницькі (магнатські, шляхетські, церковні). Міста були центрами, де на торгах і ярмарках відбувався обмін сільськогосподарською та ремісничою продукцією. Торги, що відбувались один-два рази на тиждень, обслуговували місто та округу, а ярмарки – віддалені міста й землі, вони проводилися один-три рази на рік. Такі міста, як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, водночас були й центрами міжнародної торгівлі.

Поступово в містах збільшувалася кількість купців та ремісників, які належали до стану **міщан**. Міста перетворювалися на центри ремесла, торгівлі, адміністративного управління, освіти та культури.

Розвиток ремесла й торгівлі поглибив процес розшарування населення, особливо у великих містах. Міське населення поділялося на три основні соціальні групи: **патриціат** (купецько-лихварська верхівка, члени магістрату), **поспільство** (цехові майстри, середні та дрібні торговці) й **міські низи** (позацехові ремісники, підмайстри, наймити).

Населення приватновласницьких міст перебувало в залежності від їхніх власників. Міщани поряд із ремісничою та торговельною діяльністю також працювали на власників міст, платили ренту продуктами своєї праці.

Львівський
міщанин

Магістратська
печатка Острога.
1633 р.

на чолі з **війтом**. Магістрат складався з двох колегій – лави, що відала судовими справами, і ради, яка займалася адміністративно-господарськими справами. Члени магістрату називалися лавниками й радниками. Ними могли стати найзаможніші жителі міста. Магдебурзьке право отримали Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Кременець, Житомир, Київ та інші міста. Малими містами керували ратуші.

Магдебурзьке право надавалося передусім іноземним громадам: польським, німецьким, вірменським. Засилля іноземців особливо відчутним було у великих містах, таких як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Чернігів та ін.

Судове засідання
лавників

Уряд, зацікавлений у постійних прибутках від ремесла й торгівлі, на вимоги міщан за певну плату надавав окремим містам на їхнє клопотання привілеї на **магдебурзьке право**. Отримавши таке право, місто щорічно сплачувало в державну скарбницю зазначену суму грошей. Місто звільнялося від управління й суду королівських чи великокнязівських намісників. Натомість у місті утворювався **магістрат**

Розвиток міст стримували так звані **юридики**, тобто ділянки землі в місті або в передмістях, заселені магнатськими чи шляхетськими підданими. На них жили головним чином позацехові ремісники. Вони не сплачували податків до міської казни та держави, але створювали конкуренцію цеховикам. Не підпорядковувалися магістратам і городові козаки, які мали власні органи управління. Багато міст і містечок перебували в приватній власності магнатів. Їхні жителі (і землероби, і ремісники) опинилися в абсолютній залежності від власників.

Робота в групах: Уявіть, що ви живете у приватновласницькому чи королівському місті. Яке місто було більш комфортним для життя і чому? Відповідь обгрунтуйте.

Луцький замок. XIV–XVI ст. Сучасне фото

**Поява
нового стану –
козацтва**

Обширний степовий регіон України, означений на картах європейських географів як «Дике Поле». Через свою безлюдність чи малозаселеність він мав багаті природні ресурси: у численних річках, затоках і озерах водилося багато риби, у лісах – безліч звірини, а дикий степ був придатний для випасу худоби. Ці обставини непереможно вабили сюди сміливих, відважних, волелюбних людей. Вони навесні вирушали з київського Полісся й Волині на Середнє й Нижнє Подніпров'я – у так звані *уходи* – полювати на звіра, птицю, ловити рибу, збирати мед диких бджіл. Ішли вони не поодинокі, а ватагами на чолі з обраними *отаманами*. У разі потреби такі ватаги перешкоджали просуванню татарських орд у глиб українських земель або ж відбивали в них узятих у полон людей – *ясир* (від тур. *есир* – бранець) і награбоване майно. Незабаром захист українських земель від турецько-татарської агресії став головним військовим заняттям козаків. Адже від часу першого нападу татар у 1482 р. ця територія тривалий час знаходилася в стані постійної небезпеки.

Щорічне перебування уходників у тих місцях давало їм змогу добре вивчити степ, сухопутні й водні шляхи, безпечні місця та зручні засідки для несподіваного нападу на татарські загони. Восени уходники з великими запасами меду, риби, хутра та різної худоби поверталися до своїх міст, містечок і сіл, у яких мешкали їхні родини. За право займатися промислом уходники віддавали певну частину здобичі місцевим урядникам. Отже, влада від тих уходів мала подвійну вигоду – уходники захищали кордони держави від татар, чого не могла забезпечити вона сама, і давали їй матеріальний прибуток.

Роксолана

З турецько-татарською агресією на українські землі пов'язана реальна історія української дівчини з м. Рогатин (нині – Івано-Франківської обл.) **Насті Лісовської**. У 1520 р. під час нападу татарської орди на місто вона потрапила в полон і була продана в гарем турецького султана Сулеймана I, де отримала ім'я Хюррем (весела). Настя була розумною і музично обдарованою. Завдяки цьому вона привернула до себе увагу султана і стала його дружиною під іменем Роксолана. Вона відіграла значну роль у політичному житті імперії в 20–50-х роках XVI ст. Роксолана намагалася полегшити долю українських невільників, цим ніби тамуючи свою тугу за рідною землею. Померла Роксолана в 1561 р. Її образ відтворено в літературі (П. Загребельний, С. Плачинда), музиці (опера Д. Січинського «Роксолана»), кінематографі (серіал «Роксолана»), образотворчому мистецтві. У Львівському історичному державному музеї зберігається портрет Роксолани, виконаний невідомим художником.

Уходниками ставали міщани, селяни, бояри, але кожен із них мав можливість забезпечити собі матеріальний достаток і свободу та випробувати свою військову доблесть і характер. Дехто з уходників не повертався на зиму додому. Саме з таких людей формувалося постійне населення Нижнього та Середнього Подніпров'я. Власне, їх і стали називати **козаками**.

Згодом козацтво перетворилося на військовий стан. Серед козаків з'являються представники збіднілої шляхти й **боярства**, а під кінець XVI ст. і в наступні часи, унаслідок посилення соціального й національно-релігійного гніту, основними джерелами поповнення козацтва стають **селяни-втікачі** й **міщани**. Боярство – це служилі, військові люди, для яких ще з князівських часів військове ремесло було основним заняттям.

Роксолана.
Гравюра XVI ст.

Сулейман I Пишний.
Гравюра XVI ст.

Як і раніше, бояри несли військову службу й мали власне господарство. Декому із заможних бояр вдалося потрапити в стан шляхетства, але переважна більшість збіднілих бояр перебувала під загрозою перетворення в селян.

Ті, хто не міг стати шляхтичем, але й не хотів перетворитися на селянина, йшли на Подніпров'я в пошуках можливості розбагатіти. Тут стало в пригоді їхнє військове ремесло. Ці люди, як і шляхтичі, іменували себе *лицарями*, бо були вільними воїнами. Після 1569 р. в законодавстві Речі Посполитої вже зовсім відсутні згадки про боярство. Натомість з'являються перші взяті на державну службу козаки, професійні воїни – колишні бояри й шляхта. Поміж себе вони називалися товаришами, товариством. Уряд також іменував їх «лицарями». Із цих людей формувалася заможна частина козацтва й козацька адміністрація – старшина.

Робота в групах: Уявіть себе воїном-боярином, селянином, міщанином. Що могло спричинити ваш перехід у стан козацтва? Відповідь обгрунтуйте.

Перші достовірні відомості про козаків

Уперше в документах слово «козак»¹ пов'язується з українцями (а не просто згадується) у 1492 р. Тоді татарський хан скаржився великому князеві литовському Олександрові, що кияни і черкаські напали під Тягинєю на татарський корабель. У відповідь йому князь заявив, що вже доручив розшукати тих «козаків». Коли наступного року черкаський староста Б. Глинський напав зі своїм загоном на турецьку фортецю Очаків, то хан Менглі-Гірей називав їх козаками. Тому дата першої згадки про козаків-українців вважається початком виникнення козацтва в Україні.

Уже в 1520 р. уряд наказав черкаському старості набрати загін козаків для організації прикордонної варті, що свідчить про досить лояльне ставлення уряду до них. Кількість козаків збільшувалася. Часто ухадники осідали в степах і плавнях, утворюючи невеликі поселення – уходи. Уже в першій половині XVI ст. багато їх було також на Брацлавщині. Таких козаків-поселенців називали *городовими*. Вони проживали тут поруч із іншими станами суспільства. Та були ще й інші козаки, яких називали *низовими*, бо оселялися вони нижче Дніпрових порогів. Городові козаки як категорія населення сформувалися наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.

¹ Слово «козак» має тюркське походження. У мовах тюркських народів воно означає вільну озброєну людину, яка несе прикордонну сторожову службу.

Селянство На українських землях Польщі і Великого князівства Литовського найтяжчим було становище селян. Феодали розширювали власні господарства за рахунок кращих селянських земель, збільшували повинності у вигляді відробіткової ренти.

Різке збільшення кількості *фільварків* (багатогалузеве господарство, засноване на праці кріпосних селян) у Галичині та впровадження їх на Волині відбувалося в XVI ст., що пояснювалося як внутрішніми, так і зовнішніми причинами. Зростали міста, а отже, збільшувалася кількість ремісничого населення, що потребувало постачання міста сільськогосподарської продукцією. Унаслідок цього збільшувався товарообмін між містом і селом.

З іншого боку, розвитку фільваркового господарства та збільшенню панщини в Україні сприяли Великі географічні відкриття. Приплив золота із земель Америки до Західної Європи й початок інтенсивного розвитку там міст збільшили попит на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію й сировину для мануфактурної промисловості на зовнішньому ринку. Тому феодали розширювали власні господарства, збільшували поставки на ринок зернових культур, худоби, риби. У фільварках не тільки виробляли сировину, а й частину її переробляли у млинах, винокурнях, чинбарнях тощо.

Поширенню фільварків на українських землях Великого князівства Литовського сприяла земельна реформа («Волочна

Український селянин

Українська дівчина-селянка

поміра» 1557 р.), проведена польським королем і великим князем литовським Сигізмундом II Августом згідно з «Уставою на волоки» 1557 р. Її мета полягала в збільшенні прибутків великокнязівських маєтків шляхом запровадження однакових селянських наділів. Згідно з «Уставою», усі землі перемірювалися і розбивалися на однакові ділянки площею 19,5 га – волоки. Нормою наділу була волока на одне дворисьце. «Устава» точно визначала платежі й повинності селян – 2 дні на тиждень з однієї волоки. Кращі землі відводилися під фільварки. Отже, «Устава на волоки» мала два наслідки – впровадила фільварки і дводенну панщину.

Юридичне оформлення феодальної залежності селян відбувалося протягом тривалого часу. У Великому князівстві Литовському кодексами законів, які поступово юридично оформлювали феодально-кріпосницькі відносини в XVI ст., були також Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр.

Обсяг і форми селянських повинностей (*тягла*) залежали від різних чинників, передусім від рівня економічного розвитку та характеру господарської діяльності в певному географічному регіоні. Найвищий рівень експлуатації (5–6 днів панщини на тиждень із волоки) був у Галичині – найбільш заселеній та економічно розвиненій частині України. В малозаселених районах (Східне Поділля, Південна Київщина, Лівобережжя) лише починався процес колонізації та заснування слобід. Тому тут основною була натуральна рента, данина.

Державні села віддавалися в *оренду* приватним власникам, які намагалися отримати якомога більший прибуток, навіть ціною повного розорення селян. Скарги («супліки») селян до державних судів майже не розглядалися, а кріпакам узагалі не було кому скаржитися, оскільки суд над ними був панський. Тому з районів найбільшого розвитку панщини селяни втікали на слободи або на Запорозжя.

Національний склад населення

Переважну більшість населення українських земель, які входили до складу Польщі і Великого князівства Литовського, становили українці.

Проте в містах, особливо великих, проживало також багато

Посполитий.
Художник
С. Васильківський

поляків, німців, вірмен, євреїв, греків, татар, турків, волохів, значно менше – сербів, угорців, циган. Оскільки польський уряд надавав привілеї іноземцям, зокрема полякам і німцям, то вони займалися торгівлею, орендували маєтності, займалися промислами, мали з того значний прибуток, частину якого віддавали державі або власникам міст.

У ряді міст існувало по кілька громад, кожна з яких мала своє самоврядування (юрисдикцію). Наприклад, у XVI ст. у Кам'янці-Подільському існувало аж три магістрати – польський (з 1374 р.), український (з 1553 р.) і вірменський (з 1565 р.). Вони мали свої житлові квартали в місті, цехи, церкви, ринки. Такі ж юрисдикції були у Львові. Польська купецько-лихварська верхівка намагалася поглинути українську міську громаду. Наприклад, у Кам'янці-Подільському українська громада пізніше була приєднана до польської.

В економічно розвинених містах України проживало чимало вірмен. У Кам'янці-Подільському в середині XVI ст. їх налічувалося 300 сімей, а у другій половині XVII ст. – 1200. Вірмени здебільшого займалися торгівлею та ювелірним ремеслом. Деякі з них переходили в католицизм.

Єврейське населення проживало в основному в Галичині й на Волині. У середині XVII ст. в Україні налічувалося 120 тис. євреїв. Незважаючи на урядові заборони мешкати в певних містах, купецько-лихварська верхівка євреїв належала до найзаможніших і найвпливовіших жителів міст.

Татари, турки й волохи служили переважно найманцями в озброєних загонах магнатів і шляхти. Деякі з них займалися торгівлею та ремеслом.

Кам'янець-Подільська фортеця. XIV–XVIII ст. Сучасне фото

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що таке фільварок і з якою метою створювалися ці господарства?
2. Назвіть основні категорії міського населення.
3. Які фактори обумовили виникнення українського козацтва?
4. За якими елементами на світліні «Кам'янець-Подільський замок. XVI–XVIII ст.» можна сказати, що ним володіли турки?
5. Чим можна довести, що первісне козацтво формувалося з уходників і військових людей, а не з кріпаків-утікачів?

Потіркуйте!

1. У чому проявлявся вплив Польщі на Велике князівство Литовське?
2. Коли і за яких обставин в українських містах з'явилися іноземці як постійні мешканці?

Ключові поняття: *фільварок, слобода, козаки, магнати, шляхта.*

ДОКУМЕНТ

Прокоментуйте наведений уривок з «Опису України». Які види повинностей називає мемуарист? Яку форму протесту селян тут названо?

З «Опису України» 1651 р. Г. Л. де Боплана

Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому, залежно від наділу, який тримають, певну кількість буассо (франц. – міра об'єму) зерна, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею й Різдом. Крім того, повинні возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають, а також забирають десятину з баранів, свиней, меду, всіляких плодів, а кожного третього року – третього вола. Отже, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть, так що немає нічого дивного, коли ці нещасні ніколи нічого не відкладають для себе, перебуваючи в таких тяжких умовах залежності. Однак і це не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти, яка живе, неначе в раю, а селяни – ніби перебувають у чистилищі. Тому... ці бідні селяни потрапляють у повну залежність до злих панів та опиняються в ще жалюгіднішому стані, ніж каторжани на галерах. Таке рабство й призводить до того, що багато хто тікає, а найвідважніші з них подаються на Запорожжя, яке є місцем притулку козаків на Борисфені...

Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990. – С. 32–33.

Це цікаво!

Уперше назву «Україна» для означення українських земель у Західній Європі вжив французький інженер Боплан, який 1651 р. видав у Руані (Франція) книжку «Опис України».

§3. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Згадайте!

1. Як називалася перша політична унія, укладена між Польщею і Великим князівством Литовським? Яку мету переслідували польські пани?
2. Які зовнішньополітичні фактори сприяли укладенню ряду уній між Польщею і Литвою?

Передумови унії Польща не полишала своїх планів щодо захоплення українських земель і приєднання Литви.

Із цією метою вона постійно наполягала на укладенні тіснішого союзу з Великим князівством Литовським, усередині якого не було політичної єдності, щоб протистояти намірам польських панів. Литовські магнати прагнули **унії** з Польщею за умови збереження політичної самостійності обох держав. Цим вони сподівалися потіснити могутніших і численніших православних українських і білоруських магнатів.

Українські й білоруські магнати чинили опір злиттю з Польщею, керуючись іншими міркуваннями – боялися втратити владу. Їх лякало й окатоличення, якого вже зазнала Галичина. Інтереси простих людей ніхто не враховував.

На відміну від Польщі, яка перетворилася на **шляхетську республіку** із сеймом і виборним королем, у Литві шляхта тільки формувалася. Вона вела боротьбу проти засилля магнатів, які входили до великокнязівської ради і займали всі посади. Шляхетський стан Литви прагнув таких самих прав, які мала польська шляхта. Магнати змушені були йти на певні поступки шляхті, оскільки соціальні конфлікти, які наростали внаслідок закріпачення селян, вимагали **консолідації** (єдності) панівної верстви. Тому в 1522 р. уряд прийняв ухвалу **«Про вивід шляхетства»**, згідно з якою до складу шляхти зараховували тих, хто мав привілеї, надані великим князем.

«Волочна поміра» також сприяла становому оформленню шляхти. Однак і тоді шляхта в Литві не досягла рівності з магнатами, тим більше з польською шляхтою. Поляки ж обіцяли урівняти шляхту Великого князівства Литовського в правах із польськими шляхтичами, але за умови реальної (повної) унії, тобто злиття в одну державу.

Боротьба навколо питання про унію У 1548 р. польські пани запросили на королівський трон великого литовського князя Сигізмунда II Августа. Розпочалася гостра політична боротьба: з одного боку, польських панів проти Великого князівства Литовського, а з другого – у самому князівстві між

прихильниками та противниками унії. У 1558 р. Сигізмунд II Август вступив у виснажливу й тривалу Лівонську війну (1558–1583) на боці лівонців. Литовські, українські й білоруські шляхтичі вимагали від великого князя унії з Польщею, сподіваючись залучити для продовження війни кошти поляків. Це був зовнішній чинник, який вплинув на підписання Литвою унії. Унія мала об'єднати сили і для боротьби з турецько-татарською загрозою з півдня.

Герб Великого князівства Литовського

Крім того, завдяки унії шляхта сподівалася добитися таких самих привілеїв, які мала польська шляхта, а також полегшити свою військову повинність, котру вона відбувала у формі «посполитого рушення» (загального ополчення) і зазнавала великих матеріальних витрат. У Польщі головну військову силу становило наймане кварцяне військо, утримуване на спеціальний податок – кварту.

Люблінський сейм

Під тиском поляків і у зв'язку з проханнями литовської шляхти про необхідність оборони від нападів татар у січні 1569 р. у м. Любліні

було скликано спільний польсько-литовський сейм для підписання *унії*. Литовська й польська делегації висунули кожна свої умови унії, які в багатьох позиціях не збігалися.

Литовський проект унії передбачав широку автономію. Польські пани, навпаки, пропонували унію, за якою дві держави зливалися в одну з одним королем і спільним сеймом. У Великому князівстві Литовському залишалися своїми тільки адміністрація й судочинство. Сигізмунд II Август став на бік поляків. Тоді князі К.-В. Острозький, Г. Ходкевич, Є. Волович, М. Радзивілл та інші таємно виїхали з Любліна, щоб зібрати шляхетське ополчення для боротьби проти унії. Дрібна ж шляхта підтримала поляків, сподіваючись на отримання привілеїв.

Універсали про присєднання українських земель до Польщі

Польські магнати й шляхта порадили королеві оголосити *універсал* (указ) про відібрання в Литви та приєднання до Польщі українських земель – Волині й Підляшшя. Литва, ослаблена

Лівонською війною та внутрішніми негараздами, не змогла захистити свої державні інтереси. Незабаром король видав ще один універсал – про приєднання до Польщі Київщини й Брацлавщини.

Загарбання українських земель обґрунтовували тим, що нібито колись вони належали Польщі і вона від того мала й матиме неабияку користь. Про інтереси Великого князівства Литовського як держави не йшлося, тим більше – про інтереси українського народу.

Територія Великого князівства Литовського зменшилася вдвічі. Литовські делегати повернулися на сейм і просили не відбирати в них маєтності й зберегти певну автономію князівства. Вони домовилися тільки про залишення окремої печатки, герба, фінансів, адміністрації та війська.

Найзапекліший опір унії чинили українські магнати О. Чарторийський, К.-В. Острозький, Б. Корецький, К. Вишневецький. Проте й вони невдовзі поступилися.

Умови унії та її наслідки Люблінську унію було укладено *1 липня 1569 р.* Згідно з нею Польське королівство та Велике князівство Литовське об'єдналися в одну державу – Річ Посполиту (букв. – республіка) з виборним королем, спільним сеймом, спільною казною й монетою, єдиною зовнішньою політикою. Литва втратила свою державність, ставши частиною Речі Посполитої та зберігаючи автономію лише в місцевому управлінні, організації війська й судочинстві. З українських земель до литовської автономії входили тільки Берестейщина й Пінщина (землі, що межували з Білоруссю).

Люблінська унія 1596 р.
Картина Я. Матейка. Кінець XIX ст.

Люблінська унія стала подією великого політичного значення. Проте для України вона мала негативні наслідки. Більшість українських земель опинилася під владою кріпосницької й католицької Польщі. Під загрозу було поставлено саме існування українців як окремої етнічної спільноти.

Перед польськими магнатами і шляхтою відкрилися великі можливості для загарбання українських земель, нещадної експлуатації селян і міщан та для духовного поневолення народу. Король роздавав землі польським панам на українських територіях. Тут з'явилися великі землеволодіння магнатів: Замойських, Тарновських, Конецпольських, Вишневецьких. Останні одержали найбільше земель, зокрема на схід від Дніпра. Нові власники стали заселяти набуті території, засновуючи міста, містечка, слободи і надаючи на визначений термін пільги людям, які в них поселялися.

Сили ж, здатної організувати відсіч цьому феодальному наступові, тоді ще не було. Вона тільки народжувалася на Подніпров'ї, далекому від епіцентру описаних вище політичних подій.

Робота в групах: Уважно розгляньте в першому параграфі гравюру XVI ст. «Польський сейм». Спробуйте визначити – цей сейм відбувся до Люблінської унії чи після?

Адміністративне управління та суд Після Люблінської унії 1569 р. й утворення Речі Посполитої в українських землях відбуваються зміни в адміністративному управлінні.

Вища державна влада в країні належала королеві й загальному (вальному) сеймові, до якого входили магнати, шляхта й верхівка католицького духовенства. Територія складалася з **воєводства**, на чолі яких стояли воєводи. Воєводства поділялися на повіти, які очолювали старости і каштеляни (комендант фортець).

Українські землі поділялися на 6 воєводства: Руське, Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське. Кожне воєводство мало свої сеймики і посилало депутатів до Варшави на сейм. Зазнала змін і судова система: були впроваджені шляхетські **гродські, земські та підкоморські суди**.

У волостях і повітах діяли місцеві сеймики, у яких шляхта вирішувала справи місцевого порядку й обирала судових

Герб
Речі Посполитої

урядовців та своїх представників до вальних сеймів і трибуналів.

Узагалі, уся система права, адміністративного управління і суду була спрямована на повне підпорядкування всіх сфер життя на українських землях Польщі, що означало не тільки посилення соціального гніту, але й національно-релігійні утиски.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Поясніть позицію магнатів і шляхти Великого князівства Литовського щодо унії з Польщею.
2. Яка політична сила Великого князівства Литовського до останнього намагалася протистояти підписанню унії?
3. Чим Люблінська унія відрізнялася від усіх попередніх?
4. Чому ґродський, земський і підкоморський суди називалися шляхетськими?
5. На вашу думку, який момент Люблінського сейму зображено на полотні Я. Матейка «Люблінська унія 1569 р.»?

Потіркуйте!

1. Який суспільний стан Великого князівства Литовського був найбільш зацікавлений в утворенні об'єднаної держави?
2. Чому українські і білоруські магнати – противники унії – не скористалися (як це було раніше) можливістю перейти під владу московського царя?

Ключові поняття: унія, Річ Посполита, воєводство, шляхетські суди, універсал, стани, Литовські статuti.

Робота з картою: Чому на карті південна і південно-східна межа української етнічної території середини XVI ст. не охоплює Запорозжя та більшу частину Лівобережжя?

ДОКУМЕНТ

Прокоментуйте наведений уривок із «Напучення» С. Оріховського-Роксолана. З якою метою автор звертався до короля?

З «Напучення [Поради] королеві польському Сигізмунду Августу» українського письменника XVI ст. Станіслава Оріховського-Роксолана

...«Моє і твоє» – два джерела всякої незгоди в суспільстві. Із-за них спочатку й виникають суперечки та судові позови, з яких народжується ненависть. З ненависті потім постають заволоди, а після заволоди наступає вже неминучий кінець державі. Отож, аби королівство було здоровим, твої сенатори не повинні застановлятися над «моє» і «твоє». Хай цього ні обговорюють, ні вирішують: це інших сусідів стосується. Хай сенатори стануть отцями держави, далекими від чварів, дружніми, лагідними. Хай душу мають, не затуманену ворожістю, не обплутану ненавистю, не сліпу від заздрощів. Хай щиро й чистосердечно бачать, що шкодить, а що корисне державі. Цього не може статися, доки вони самі будуть суддями власних справ. І потім, якби колись те рішення попереднього сейму ти прийняв, всякому сказано, що треба встановити в державі суд із виборних суддів і туди передати всі суперечки з приводу приватних справ, щоб ти не міг оскаржити їх. Хай їхня ухвала буде остаточною, що б вони не вирішили.

...Добирай собі людей не за титулами, але дивись на їхні діла, які сприяють осягненню найвищих посад у твоїй державі. Таких людей у давнину називали філософами, бо вони такі знання давали королям, які потрібні їм були при правлінні й на яких тримається життя людей.

Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988. – С. 127–128, 133.

Це цікаво!

В українському літописанні відлік часу вели не від Різдва Христового, а від Сотворіння світу, і новий рік до 1492 р. розпочинався з 1 березня, пізніше (до 1700 р.) – з 1 вересня.

§4. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ – КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА

Згадайте!

1. Хто охороняв південний кордон Київської держави?
2. Що означає поняття «Дике Поле» і яким чином відбувалося його заселення та господарське освоєння?

Запорозька Січ

Виникнення низового козацтва пов'язане з утворенням Запорозької Січі й діяльністю українського князя **Дмитра Вишневецького**. Від початку

освоєння уходниками нових земель вони в придатних місцях будували невеличкі укріплення (засіки, січі). Так поступово виникала система укріплень, а згодом сформувався й союз козацьких поселень.

У 40-х роках XVI ст. князь Дмитро Вишневецький об'єднав розпорошені козацькі ватаги й незабаром збудував на острові Хортиця (1552) укріплене земляними валами й дерев'яним частоколом поселення, у якому розташовувався козацький гарнізон, зберігалися запаси зброї, боеприпасів та продовольства. Так утворилася **Запорозька Січ** – центральне укріплене поселення козаків, де перебувало також військове й адміністративне управління контрольованої козаками території. Цю саму назву вживали й для означення всіх заселених козаками земель, які також мали й другу назву – **Запорозькі Вольності**.

Січ як укріплення кілька разів переносилася на інше місце, де діставала назву від річки або місцевості, на якій розташовувалась, – **Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська, Покровська (Нова)**. Першою з відомих Запорозьких Січей була Хортицька, існування якої датується 1553–1557 рр. Інколи козак поверталися на старе місце. Основне поселення – укріплення, де знаходилося

Дніпрові пороги

козацьке управління, ще називалося Кіш¹, або *Кіш Запорозький*.

Місце розташування Запорозької Січі за порогами – між заселеними володіннями Великого князівства Литовського (а пізніше – Речі Посполитої) й Кримським ханством – та народний характер виникнення визначили її історичну місію: обороняти українські землі від агресій та відстоювати козацькі території від захоплення магнатами й шляхтою.

Великий Луг

Площа Великого Лугу охоплювала понад 400 км². Тут були найкращі умови для полювання, рибальства, випасу худоби, землеробства і для безпечного проживання та ведення козацького господарства. Запорожці любили повторювати: «Січ – мати, а Великий Луг – батько, отам треба й помирати». Був ще й своєрідний запорозький пароль: на сигнальні звуки сторожової варти, подібні до голосу степового нічного птаха: «Пугу! Пугу!», – запорожець мав відповідати: «Пугу! Пугу! Козак з Лугу!».

Від Хортиці й далі вниз уздовж Дніпра розкинулася смуга дніпровських плавнів – так званий Великий Луг. На цій території Дніпро розгалужувався на рукави, утворюючи багато річкових островів, тут він приймав у свій широкий могутній потік багато більших і менших річок. Сьогодні Великий Луг опинився на дні Каховського водосховища.

Гетьман

Дмитро

Вишневецький

Особа історична й легендарна, нащадок знатного князівського роду, Дмитро Вишневецький деякий час був черкаським і канівським старостою, організовував оборону від турецько-татарських нападів. Саме для оборони він організовував козаків і вів будівництво укріплень на острові Хортиця. Вишневецький просив допомоги в польського короля і великого князя литовського Сигізмунда II Августа, але той йому відмовив. Тоді він звернувся до московського царя Івана IV, запропонувавши спільний похід на Крим і турецькі фортеці. 1556 р. відбувся похід на кримські міста-фортеці Аслам-Керман і Очаків. Улітку наступного року татари напали на Хортицьку Січ і зруйнували її. Тоді козаки заснували нове центральне поселення на острові Томаківка, де р. Томаківка впадає в Дніпро.

Д. Вишневецький кілька разів зі своїми загонами здійснював походи на Крим. Під час походів козаки звільняли невольників і повертали їх в Україну. 1563 р. Д. Вишневецький

¹ Слово «*кіш*» тюркського походження, воно означало ставку, резиденцію командуючого.

Дмитро Вишневецький (Байда).
Перша половина XVIII ст.

очолив похід на Молдову, де потрапив у полон. Його відправили в Царгород і там стратили. Легенда пов'язує особу Д. Вишневецького з пісенним Байдою, якого турки скинули з вежі. Три дні висів він, зачеплений ребром за гак, не прохаючи про помилування, а глузуючи з ворогів. Турки не витримали глузувань і застрелили Вишневецького-Байду.

Загибель Д. Вишневецького не спричинила розпаду козацької організації.

Більше того, після Люблінської унії кількість козаків значно збільшилась, насамперед за рахунок селян і міщан.

Запорозька козацька республіка

Оскільки Запорозька Січ виникла на далекій окраїні держави, де не було адміністрації, то козаки могли організувати своє життя так, як вважали за потрібне. Ідеалами їхнього життя були: свобода, рівність і братерство. Демократичні засади запорозької організації сягають своїми коренями принципів співжиття ватаг уходників, бойового братерства воїнів та одвічної мрії людини про свободу, справедливість, майнову й правову рівність у суспільстві. Тому Запорозька Січ від самого початку свого утворення була військово-політичною організацією республіканського типу – з виборністю керівників, з рівним правом усіх козаків на участь у цих виборах, з неможливістю поневолення козака будь-ким.

Вищим органом влади на Січі була *загальна (Генеральна) рада*, яка вирішувала всі найважливіші питання зовнішнього та внутрішнього життя: про мир і війну, про відносини з іншими державами, про розподіл землі, про покарання винних у злочинах тощо. Рада обов'язково скликала тричі на рік, а також коли виникала нагальна потреба; причому зажадати скликання ради міг будь-який козак, аби лише його підтримала більшість січовиків. На раді могли бути присутні всі козаки. Усі мали рівне право голосу. Голосували вигуками й підкиданням шапок угору. Звичайно, траплялися на радах і суперечки та навіть бійки між рядовими козаками («сіромою», «голоотою») і заможними («дуками»).

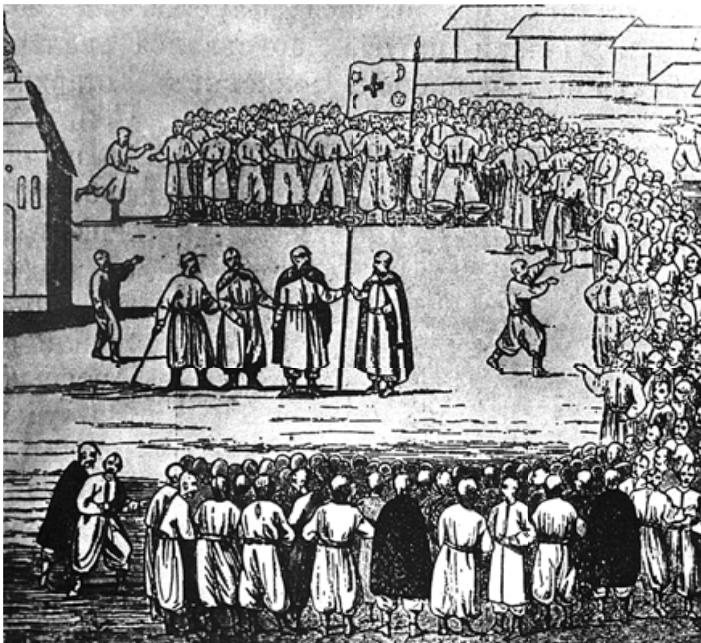
Рада обирала адміністрацію – *січову старшину*. Вищою посадовою особою на Січі був *кошовий отаман*. Доки він обіймав цю посаду, доти мав необмежену владу. Проте загальна

рада завжди могла скинути його з посади. На раді обирали також суддю, писаря, осавула, довбиша, пушкаря та ін. На Січі існував і певний ритуал обрання та вступу на посаду новообраних. Курінні отамани та курінна старшина обиралися козаками кожного куреня.

Символами влади козацької старшини були *клейноди* (від нім. *kleinot* – коштовність), надані козацтву королем Стефаном Баторієм у 1578 р. До них належали: корогва, булава, бунчук, пірнач, печатка, литаври, каламар. Під час військових походів козаків вони перебували при війську, а в мирний час зберігалися у військовій скарбниці.

Січ-фортеця

Свою столицю запорозькі козаки розташовували на річкових островах, утворених руслами Дніпра та його приток, уникаючи таким чином раптових нападів ворога. Це була велика й могутня фортеця. Земляні вали й дерев'яний частокіл зовні оточував глибокий рів з водою. До системи укріплень входили високі вежі з бійницями для гармат, мушкетів та рушниць. Посередині фортеці був великий майдан, а в його центрі – церква Святої Покрови, неподалік, з одного боку, криниця, а з другого – стовп, біля якого карали винних.

Козацька рада на Січі

На січовій площі півколами розташовувалися курені – довгі прямокутні будівлі, покриті очеретом, а також будинки старшини, канцелярія, пушкарня, склади, арсенал. Куренів було 38, і кожен з них мав свою назву залежно від місцевості, з якої походили записані до нього козаки: Корсунський, Переяславський, Канівський, Полтавський та ін. Щорічно на січовій раді для кожного куреня визначалося місце полювання та рибальства. Курінь очолював виборний отаман.

За фортечними укріпленнями біля річкового порту знаходився «грецький дім», у якому жили іноземні послы та купці. А навколо фортеці було передмістя, де жили козаки-ремісники: слюсарі, котлярі, зброярі, римарі, шевці, кравці та ін.

Робота в групах: Уявіть себе козаками та поміркуюте, як має виглядати місцевість для облаштування Коша Запорозького.

Січова скарбниця

Багато великих і малих островів утворив Дніпро на ділянці від впадіння в нього р. Томаківки й р. Базавлук. Тут ширина його з рукавами й протоками становила 7 км. Болотисті острови були вкриті хащами й очеретом. Ці острови, схованки та укріплення називалися *військовою скарбницею*. Тут стояла козацька флотилія, тут знаходилася військова казна (скарб), січові гармати, козацькі клейноди.

Характеристика запорозького козака

Ритуал прийняття новоприбулих до січового товариства був доволі простим. У новачка серйозно запитували, чи вірує він у Бога, і жартома – чи п'є горілку. Потім записували до певного куреня, переважно до того, де більшість становили його земляки. Зрозуміло, що цього було недостатньо, щоб наступного дня такого чоловіка взяти в похід або довірити відповідальне завдання. Для цього він мав пройти військову підготовку на Січі. Відповідно до особливостей його зовнішності, мови, поведінки, обставин появи на Січі тощо він отримував прізвисько, яким у подальшому й іменувався. Звідси такі дивні прізвища, котрі ще й досі мають козацькі нащадки: Перебийніс, Загубиколесо, Загубигорілка, Обійдихата, Товчигречка, Панібудьласка тощо.

Робота в групах: Уявіть, що ви прибули на Запорозьку Січ. До якого куреня вас прийняли б і яке прізвисько вам дали б?

Риси характеру запорожця

Вітчизняні й іноземні історичні джерела описують позитивні й негативні риси запорозького козака. Серед позитивних:

щирість, щедрість, безкорисливість, повага до заслужених воїнів, поміркованість, винахідливість, гостинність, чесність, військова доблесть і спритність, мужність, хоробрість, байдужість до смерті, жартівливість, мрійництво, любов до музики й пісні, побратимство. Водночас козаки люблячи похвалитися подвигами, зброєю, одягом, їм були притаманні легковажність, безпечність, схильність до лінощів і гультяйства в час, вільний від походу чи виконання службових обов'язків. Проте військовий обов'язок був для них понад усе.

Необхідність тримати запорозьке військо у високій бойовій готовності, постійна небезпека були причинами того, що під загрозою смертної кари заборонялося приводити на Січ жінок. Козаки, як правило, одружувалися в досить поважному віці, їхні сім'ї жили в козацьких слободах або в різних регіонах України, займалися господарством, виховували дітей, щоб згодом хтось із них пішов на Січ.

У походах і боях козаки дотримувалися суворої дисципліни, за найменше порушення якої вони підлягали страті. У мирний час покарання за крадіжки, дезертирство, неповагу до січової старшини тощо визначалося судом залежно від провини. Злочини траплялися тому, що на Січ приходили різні люди, але поганих людей козаки розпізнавали досить швидко. Вищим був суд кошового отамана. На Січі діяло звичаєве (неписане) право, перед яким усі були рівні.

Віра і церква Запорозжці були глибоко віруючими людьми. Усі важливі справи козаки починали після молитви. Вони носили на мотузочках натільний хрестик із зображенням Покрови Пресвятої Богородиці, архістратига Михаїла, Миколи-Чудотворця. На січовому майдані стояла Покровська церква. Храми були також у козацьких слободах. Використовувалися й похідні церкви. Мали запорозжці й свої монастирі: Самарський

Козацькі порохівниці та натруски. XVII ст.

Ікона Покрови
Богородиці
із зображенням
Б. Хмельницького.
XVII ст.

православну віру. Захист православної віри був одним із козацьких бойових гасел.

Пустинно-Миколаївський, Нехворощанський. У монастирях вони лікували рани, самотні козаки знаходили тут притулок на схилі літ. Козаки матеріально підтримували церкву. Повернувшись із походу з трофеями, значну частку віддавали на церкву. Вони шанували січових священників, ходили на прощу до Києва, дотримувалися релігійних свят і постів. Серед духовних осіб було багато колишніх козаків.

Православна віра згуртовувала різних за національністю запорожців. Крім українців, котрих на Січі була переважна більшість, тут були білоруси, росіяни, литовці, поляки, євреї, греки та інші. Проте кожен, хто хотів бути козаком, повинен був прийняти

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яку роль на Січі відігравала православна віра і церква?
2. Покажіть на карті райони розселення козаків.
3. Які риси в організації влади й управління на Січі уподібнюють її до держави?
4. Як ви думаєте, чи кожен козак мав можливість узяти участь у морських походах?

Поміркуйте!

1. Як міг виникнути єдиний центр управління Запорозької Січі?
2. Чому козаки велику роль надавали святу Покрови Божої Матері?

Ключові поняття: Великий Луг, клейноди, курінь, козацька старшина, кошовий отаман, Січова рада, республіка.

ДОКУМЕНТ

На підставі документа складіть розповідь про те, як козаки готувалися до морського походу.

3 «Опису України» 1651 р. Г. Л. де Боплана

Коли вони вирішують йти війною на татар, ...то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запорозжя усе, що необхідно для походу чи експедиції, для будівництва човнів, і взагалі усе, що, на їх думку, буде потрібним. Потім 5–6 тис. відчайдушних, добре озброєних козаків вирушає на Запорозжя будувати човни. До будівництва одного човна

приступає 60 чоловік, закінчуючи його через два тижні, оскільки вони, як я вже казав, майстри на всі руки. Таким чином, за два-три тижні у них готові 80 або 100 човнів такої форми, яку я описав. У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на човні є також 4–6 фальконетів і запас харчів, щоб вистачило на всіх. Одягнені козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, блаженку свиту і шапку, 6 літрів пороху, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів; у кожного є годинник. Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі, який безстрашно нападає на найзначніші міста Анатолії.

Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990. – С. 71–72.

Це цікаво!

Слово «канікули» походить від латинської назви сузір'я Пса (Canis). Сонце в цьому сузір'ї перебувало з 22 липня до 23 серпня; тоді в Римі була спека, і сенат припиняв свої засідання. Згодом і в навчальних закладах стали робити перерву в заняттях учнів та студентів.

§5. ФОРМУВАННЯ РЕЄТРОВОГО КОЗАЦТВА ТА ЙОГО РОЛЬ У КОЗАЦЬКИХ ВІЙНАХ КІНЦЯ XVI СТ.

Згадайте!

1. Якою діяльністю займалися бояри на українських землях у складі Великого князівства Литовського?
2. Які категорії населення брали участь у формуванні козацтва на Подніпров'ї?

Початок реєстру козаків

Для врегулювання відносин з татарами й турками, які постійно скаржилися на козаків, король Сигізмунд II Август 1572 р. видав указ, згідно з яким частина заможних козаків була взята на державну службу для охорони південного кордону від нападів турків і татар. 300 заможних козаків було занесено до особливого списку – *реєстру*. Так з'явилася нова категорія козацтва – *реєстрове*, яке отримувало за службу платню й певні привілеї. Тобто юридично було визнано факт появи нового суспільного стану з його обов'язками й правами.

Козацький стан у соціальній структурі суспільства Речі Посполитої займав проміжне місце між селянством і шляхтою. Подібно до шляхтича, козак відбував військову службу й був особисто вільний, але на відміну від нього, не мав права володіти підданими. Подібно до селянина козак сам працював у своєму господарстві або ж наймав робітника власним коштом.

Полковник. Художник
С. Васильківський

Сотник

У 1576 р. король Стефан Баторій збільшив козацький реєстр до 600 чоловік і надав реєстровцям привілей (грамоту), у якому за ними визнавалося право власної військової, адміністративної та судової юрисдикції, тобто незалежності від державної адміністрації та суду. На Середньому Подніпров'ї була чітко окреслена територія із центром у містечку Трахтемирів (нині – село на Черкащині), де виключне право на землевладіння й управління мали козаки. У цій грамоті вперше згадується козацьке містечко Самар (у межах сучасного Дніпропетровська). Король вручив реєстровим козакам кілька грамот і *клейноди*. На рожевому полі корогви був зображений білий орел – герб Польщі, а на печатці – козак із мушкетом на лівому плечі й шаблею при боці. До наших днів збереглася печатка 1596 р.

Узяті урядом на службу козаки-реєстровці повинні були відбувати службу в «залогах» на Південному Подніпров'ї, нижче порогів. Тому в польських офіційних документах вони називалися *Низовим*, або *Запорозьким, військом*. Проте їхні володіння, визначені грамотою короля Стефана Баторія, були на Середньому Подніпров'ї. Ці володіння згодом територіально поділялися на *полки*: Переяславський, Київський, Черкаський, Чигиринський, Білоцерківський, Корсунський (з 1625 р.), а полки – на *сотні*. Відповідно їх очолювали *полковники* й *сотники*.

Кількість реєстрових козаків не була стабільною. Так, коли польський уряд потребував допомоги під час війни, він збільшував реєстр до кількох тисяч, а потім – зменшував. Утворювалася значна частина викреслених з реєстру козаків – *випищиків*, які після цього втікали на Запорозжя і в першій половині XVII ст. відігравали значну роль у козацько-селянських повстаннях. Після придушення повстань уряд також зменшував реєстр, намагався використати реєстрове військо не тільки для сторожової служби, а й для приборкання Запорозької Січі.

Очоловав реєстрових козаків *гетьман*, призначений королем. Гетьман управляв військом за допомогою реєстрової старшини. За службу вони отримували рангові маєтності (ранг – посада; рангова маєтність – форма оплати землею за виконання посадових обов'язків).

Хоча до реєстру й потрапляли заможніші козаки, які мали певні привілеї, проте й вони також зазнавали утисків: втручання королівської адміністрації в козацькі справи, роздача козацьких земель магнатам і шляхті, загроза викреслення з реєстру тощо. Тому під час повстань вони могли бути серед повстанців, хоч і займали у скрутних ситуаціях угодовські позиції.

Іван Підкова

Одним із ватажків козацтва був Іван Підкова, який походив з роду молдовських господарів. Взагалі, у 70-ті роки XVI ст. козаки були вже такою значною силою, що могли вступати в дипломатичні відносини з іншими країнами. Так, на заклик молдовського воеводи Івоні у 1574 р. 1300 козаків прийшли на допомогу для боротьби з турками. А незабаром вступили в боротьбу претендентів на престол господаря. І коли турки, які ще раніше встановили протекторат над Молдовою, схопили й стратили Івоню, Іван Підкова назвав себе його братом і спадкоємцем престолу. У 1577–1578 рр. він здійснив із козаками похід у Молдову і взяв її столицю – місто Ясси. Не бажаючи ускладнювати відносини з Османською імперією, король Стефан Баторій наказав схопити його, що й було підступно здійснено. Підкову стратили у Львові.

Ф. Талдуччі І. Підкову змалював як благородного лицаря, безстрашного й незламного борця проти турків, який мужньо прийняв свою смерть. Вірні козаки перевезли тіло І. Підкови зі Львова до Канева, де й поховали його на монастирському цвинтарі.

Іван Підкова

**Козацькі
повстання
кінця XVI ст.**

Зміцнення козацтва як стану, участь запорожців у війнах, які вела Польща, їхня роль у захисті кордонів від нападів татар, а також звернення урядів різних держав по військову допомогу до козаків – усе це було наслідком усвідомлення козацтвом своєї ролі у воєнно-політичних справах і своєї відмінності від інших суспільних станів. Крім того, у 1583 р. закінчилася тривала Лівонська війна, і велика кількість добровольців-козаків, які брали участь у ній, повернулася в Україну.

У 1591 р. на Запорозькій Січі з'явився незаможний український шляхтич **Криштоф Косинський**. Причиною його появи була кривда, завдана йому білоцерківським старостою – князем Янушем Острозьким, який відібрав у нього земельну маєність, одержану від короля за воєнні заслуги. Подібна сваволя польських магнатів і шляхти була доволі поширеним явищем. Утиски з боку польського уряду торкнулися і козаків. Саме в цей час польський уряд зменшив козацький реєстр до 6 тис. чоловік, а це означало втрату певних привілеїв тими, кого викреслили зі списків (випищиками). Така політика польського уряду й шляхти призводила до наростання невдоволення в народі, штовхала його на боротьбу за власні права.

Наприкінці 1591 р. К. Косинський, обраний козаками гетьманом, розпочав козацьке повстання проти магнатів і шляхти. До козаків приєдналися селяни й міщани. Спочатку К. Косинський покарав свого кривдника, білоцерківського старосту Януша Острозького, здобув Білу Церкву і Київ. Потім козакі взяли Трипілля, Богуслав та Переяслав. Звідти вони пішли на Волинь і Поділля. Повстання активно підтримали місцеві жителі, котрі допомагали Косинському оволодівати містами й замками. Козаки палили документи на володіння землями і кріпаками, забирали майно і зброю.

Боротьбу з повсталими козаками, селянами та міщанами організували магнати Корецькі, Острозькі, Вишневецькі. Вони зібрали шляхетське ополчення (рушення) на допомогу регулярним військам. На початку 1593 р. в битві під містечком П'яткою на Волині, де отаборився К. Косинський з 5 тис. козаків, польське військо завдало повстанцям нищівної поразки. К. Косинський змушений був помиритися з Я. Острозьким.

Криштоф
Косинський

Невдовзі К. Косинський зібрав свіжі сили й рушив у напрямку м. Черкас, де був старостою недруг козаків Олександр Вишневецький, який, підступно заманивши К. Косинського нібито на переговори, стратив його (за іншими свідченнями, він загинув у бою). Проте повстання козаків, селян і міщан ще якийсь час тривало.

У 1594–1596 рр. знову вибухнуло повстання, цього разу під проводом *Северина Наливайка*. Це був розумний, освічений чоловік, який здобув освіту в Острозькій академії, де викладав його брат Дем'ян. Батько Северина був ремісником-кушніром у м. Гусятині, що належало магнатові Калиновському. Слуги Калиновського, з його відома, напали на двір ремісника, пограбували його, а господаря побили до смерті.

Северин Наливайко

Наливайко втік на Січ, ходив з козаками в походи проти татар і турків. Потім повернувся до Острога і служив сотником у князя Острозького, брав участь у придушенні повстання К. Косинського. Цього йому пізніше не пробачили запорожці. З дозволу Острозького він набрав загін із козаків, міщан та селян, так званих «охотників», і здійснив із ними похід проти татар у Молдову та Семиграддя на допомогу цісареві. Такий самий похід із Запорозжя здійснили і реєстрові козаки на чолі з гетьманом *Григорієм Лободою* та полковником *Матвієм Шаулою*. С. Наливайко повертався з походу через Поділля, де в 1594 р. селяни й міщани називали себе козаками й громили магнатські та шляхетські маєтки. Повсталі міщани м. Брацлава з кількома тисячами «охотників» приєдналися до С. Наливайка.

С. Наливайко мав намір створити незалежну козацьку республіку між Дністром і Бугом, яка згодом могла б стати форпостом для боротьби проти татар і турків.

В Україні та Білорусі найбільшого розмаху повстання досягло наприкінці 1595 – на початку 1596 р. Повстанці громили заодно із шляхтою й противників православ'я. На заклик короля шляхта організувала ополчення. Між С. Наливайком, з одного боку, та Г. Лободою й М. Шаулою – з другого, існували протиріччя, які призвели до поразки повстання. Г. Лобода й М. Шаула були шляхетського походження, належали до заможного козацтва з поміркованими політичними поглядами.

Польське військо на чолі з гетьманом С. Жолкевським у січні 1596 р. рушило на придушення повстання. У боях під

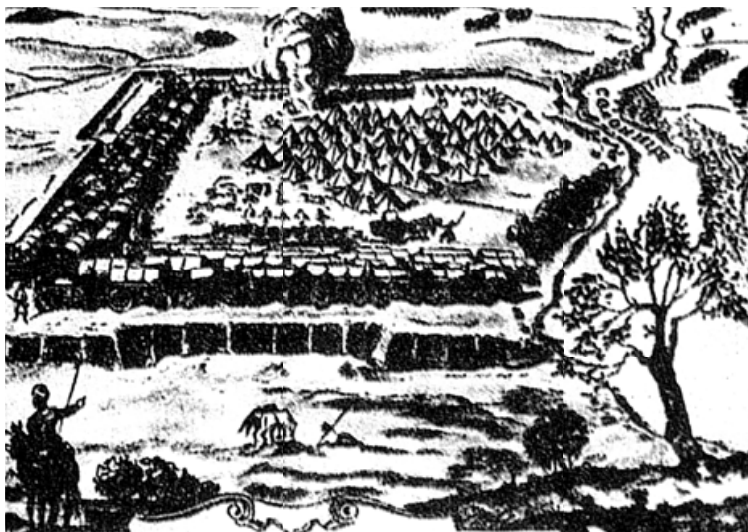

Шабля та ятаган.
XVII ст.

Білою Церквою поляки зазнали поразки. Повстанці також мали значні втрати. Тому С. Наливайко відступив за Дніпро, а разом із повстанцями відходили й їхні сім'ї, що значно ускладнило оперативність дій війська.

С. Наливайко став табором біля містечка Лубни в *урочищі Солониця*. У випадку невдачі повстання він мав намір перейти на Слобожанщину, до якої залишилося не більше ніж 100 верст. Однак С. Жолкевський відрізав їм шлях відступу на схід. Тоді повстанці спорудили укріплення із чотирьох рядів зв'язаних ланцюгами возів й обнесли їх валом і ровом. З 10 тис. людей, які були в таборі, лише 3 тис. могли стати до бою.

Майже два тижні поляки тримали повстанців в облозі. Мужньо оборонялися козаки. Скрутне становище оточених (нестача продовольства і води, хвороби, велика кількість поранених) призвело до загострення суперечностей серед козаків, зокрема між реєстровими й нереєстровими козаками. Скориставшись цим, С. Жолкевський вступив у таємні переговори з Лободою, обіцяючи реєстровцям амністію. Нереєстровці довідалися про це. Виникла збройна сутичка, у якій Г. Лободу

Козацький табір на р. Солониця. Гравюра 1596 р.

було вбито. Польське військо почало гарматний обстріл табору. Прихильники Г. Лободи схопили С. Наливайка, М. Шаулу та інших керівників повстання й видали їх полякам.

Під час переговорів військо С. Жолкевського раптово напало на табір, кілька тисяч повстанців загинуло разом з їхніми сім'ями. Тільки частина козаків вирвалася з оточення й пішла на Запорозжя. С. Наливайка та інших ватажків у кайданах повезли до Варшави, де в 1597 р. після катувань стратили. Ходили чутки, що С. Наливайка спалили в міднім бику.

Хоча поразка повстання була великою трагедією для України, ідея визвольного руху жила в народі й незабаром відродилася.

Робота в групах: Які мотиви спонукали реєстровців, козаків та селян брати участь у повстаннях 1591–1593 та 1594–1596 рр.?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. З якою метою влада Речі Посполитої ініціювала створення реєстрового козацтва?
2. Які вимоги ставили перед владою учасники повстань кінця XVI ст.?
3. Чи намагалася верхівка Речі Посполитої попередити виникнення повстань?
4. Чому козацькі повстання зазнали поразки?
5. Хто з українських письменників написав історичний роман про Северина Наливайка?

Поміркуйте!

1. Як ви думаєте, хто з козаків міг потрапити до першого козацького реєстру?
2. Чи можна було владі Речі Посполитої уникнути козацько-селянських повстань кінця XVI ст.?

Ключові поняття та постаті: реєстрове козацтво, випищики, гетьман, Солоницька трагедія, К. Косинський, С. Наливайко.

ДОКУМЕНТ

Визначте, чи об'єктивно автор висвітлює причини створення реєстрового козацтва та його роль у захисті південного кордону? З'ясуйте, яке ставлення мав автор до українських козаків.

З книжки французького офіцера П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі» (1663 р.)

Король Стефан Баторій... створив з козаків військо. Він віддав їм місто Трахтемирів над Борисфеном разом з його околицями, яке мало служити для козаків військовим центром, призначив їм гетьмана й уповно-

важив його добирати підлеглих офіцерів, потрібних для командування козаками, надавши першим, крім плати, привілеї та вільності. Король додав до цієї козацької піхоти дві тисячі кінноти, на утримання якої він призначив четверту частину прибутків зі своїх маєтків, а тому названо їх квартани, або перекучено – кварцяни.

Створене таким чином військо для охорони кордону так його забезпечило від татарських нападів, що всі безлюдні землі за лінією міст Брацлав, Бар та Київ почали заселятися, і там побудовано велику кількість міст та фортець, оскільки кожний приводив туди людей з усіх сусідніх провінцій. Організоване так військо продовжувало існувати і риболо Польщі значні послуги, незрівнянно більші, ніж перед тим, коли розпоршене та блукаюче, воно не могло діяти одностаїно. Проте наскільки його об'єднання було корисним для того, щоб чинити опір татарам і оберігати кордони, настільки воно незабаром виявилось руйнівним та шкідливим для Речі Посполитої, проти якої ця вояччина піднімала заколоти багато разів. Козаки дійсно, відчувши себе такими необхідними, майже не хотіли слухати наказів своїх начальників, ані визнавати польських магнатів, яким вони підлягали. Перше козацьке повстання вибухнуло 1587 р. під проводом Івана Підкови, їхнього отамана, який зазнав поразки і якому кінець кінцем відтяли голову...

Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі/ Пер. з фр. – К.: Томіріс, 1993. – С. 25–26.

Це цікаво!

Порта (з франц. *Porte*, італ. *Porta* – *двері, ворота*) – в європейських дипломатичних документах і літературі офіційна назва канцелярії Османської імперії, іноді так називали й саму імперію. Рівнозначно вживалися назви: Оттоманська Порта, Висока Порта, Блискуча Порта. Самоназва султанської Туреччини в XV – на поч. XX ст. – Османська (Оттоманська) імперія.

§6. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ РІЗНИХ СТАНІВ СУСПІЛЬСТВА У XVI СТ.

Природне середовище

Життя і побут людини кожного історичного періоду залежать від багатьох факторів: природного середовища (гори, ліси, степ, водоймища тощо), наявності чи відсутності комунікацій (водні і сухопутні), типу і статусу населення (місто, містечко, село, хутір), господарських занять населення, густоти заселення жителів, їх соціального розшарування та ін. Українська етнічна територія така значна, що давати характеристику повсякдення її жителів у вказаний період можна лише умовно та фрагментарно. Та й то без урахування своєрідності домашніх занять і традицій неукраїнського населення, яке проживало в українських

містах і селах у компактному чи розсіяному вигляді. Не може бути абсолютно схожим життя, господарські заняття і знаряддя праці, взагалі матеріальна і духовна культура мешканців Карпатських гір, північної Чернігівщини, Київщини чи Середнього і Нижнього Подніпров'я. Отже, цей фактор треба враховувати, характеризуючи повсякденне життя різних станів тогочасного суспільства.

Шляхта і селяни

Побутове життя названих суспільних станів було різним, але доцільно розглядати їх паралельно. Вони мали різні права і обов'язки, але розширення прав і привілеїв одних означало обмеження свободи інших. І відбувалося це саме в XVI ст., коли рицарський стан (шляхта) під впливом Польщі домагався політичної влади у Великому князівстві Литовському, створював фільварки і намагався вести розкішне життя. Тоді як селяни, переходи яких від власників землі на інше місце проживання почали обмежуватися ще із середини XV ст., у 1557 р. згідно з «Уставою на волоки» законодавчо були перетворені на кріпаків власників-шляхтичів. Отже, поняття «фільварок» і «панщина» нероздільні, що безперечно впливало на побут.

Панський двір

Магнати і багаті шляхтичі мали просторі садиби й житлові приміщення. Магнати, як правило, жили у великих і добре укріплених замках. Шляхетський дім також будувався на високому місці біля лісу, озера чи річки. Це теж були невеликі замки, з усіх боків укріплені валом і частоколом з одно- або двоповерховими баштами, з бійницями для стрільби при обороні. На баштах знаходилася сторожа із підданих селян. Перед валом був виритий глибокий рів.

Дім пана був кам'яний або дерев'яний. З ганку до помешкання потрапляли через просторі сіни, де знаходилися мисливські трофеї пана, адже полювання було однією з найпоширеніших розваг панів в усі часи. У сінях же після бенкетів гості, що залишалися ночувати, спали покотом на підлозі. Із сіней в один бік можна було потрапити до панських покоїв, а в другий – до приміщення челяді. Панські покої склалися з багатьох кімнат – світлиці, спальні (спалень), їдальні, різних комірчин тощо.

Поруч із огороженим двором знаходилося гумно для обмолоту, сушки, провіювання збіжжя, а також різні господарські приміщення. А далі відповідно до рельєфу і вподобання пана – квітник, сад, пасіка тощо.

Однією з важливих ознак панського життя було складання заповітів (тестаментів). У них заповідач зазначає, кому і що він зробив доброго за своє життя, а тому сподівається, що кожен з них (приятель, опікун, слуги) візьме в протекцію осиротілу родину (див. документ с. 54–55). Значніші пани мали в себе на службі і протекції менш родовитих приятелів і слуг.

Селянська хата

За описами люстраторів державної власності та іноземних подорожніх, яким усе незвичайне впадало у вічі, селянська хата дуже відрізнялася від панського дому. Взагалі, селянські помешкання були різними і залежали від місцевості, достатку власників і місцевих звичаїв.

Хата поділялася на три частини – кімнату, комору, стайню. Тобто поруч із людьми знаходилися під одним дахом коні, корови, телята, свині, кури, гуси. В умовах досить суворого клімату люди керувалися мотивами зберігання тепла і економічної доцільності. У кутку кімнати знаходилася піч для приготування їжі. Узагалі ж піч, як і у всіх східних слов'ян, була багатофункціональною: для опалення житла, приготування їжі й випічки хліба. Комина й димаря вона не мала, дим виходив назовні хати через дірки, зроблені замість вікон (нагадаємо, що один із податків, який сплачували селяни, називався «подимне», а господарство в податкових списках називалося

Интер'єр селянської хати

«дим»). Діти, ще не здатні працювати, спали і гралися на печі, зовсім мала дитина – в колисці, підвішеній гаком до сволюка. Обов'язковим атрибутом у кімнаті була ікона і лампада на п'юкuttі (куток, що знаходився по діагоналі від печі).

Описів селянських хат XVI ст. залишилося мало. Однак дослідники зауважують, що не всі хати були курними.

У горах, де жителі цілий рік випасали овець, вони ставили кошари (вівчарні) для помешкання і захисту від негоди отари. У лісах новопоселенці будували тимчасові житла у вигляді куренів («шалашів»). А в степу та лісостепу як житла були поширеними землянки. Вони називалися «бордюгами». Лише частина такої будівлі була наземною. Стіни обкладали кураєм, обліплювали кіз'яком, обмазували глиною, тому в такому приміщенні було тепло й затишно.

У землянці також була примітивна низька піч з так званого «дикого каменю», без димаря і груби. Від вогню каміння нагрівалося і довго зберігало тепло.

У селах XVI ст. скляних шибок не було, замість них використовувалися риб'ячі міхури або прозорі, тонко відшліфовані камінці, які пропускали світло.

Одяг і взуття

Їх види визначаються не тільки часом, про який іде мова, а й матеріальним достатком представників різних станів суспільства, природними й господарськими особливостями території, етнічно-національними традиціями і впливами сусідніх народів.

Шляхта та багаті міщани, які намагалися її копіювати, мали свій тип одягу, що складався з жупана – довгого сукняного або шовкового каптана різних кольорів, з вузькими рукавами, спереду застібнутого густим рядком гудзиків або гачками та підперезаного поясом. Поверх нього вдягали плащ із широкими рукавами, з гудзиками і петлями, без пояса. Трохи пізніше модним став каптан з прорізними рукавами – «вильотами».

Спідній одяг багатих людей, як правило, був із турецького шовку темного кольору і мав особливий крій з розрізами з боків, щоб коли людина в зимову пору сиділа на коні, холод не проникав до тіла.

Шапки з хутра були однією з ознак знатності. Пани, магнати та найбагатші купці носили верхній одяг одного кольору, а бідніша шляхта – іншого.

Чоботи, підбиті підковкою, були із чорної шкіри, червоного або жовтого сап'яну. Такі ж носили багаті міщани і купці. Прості люди взимку, у люті морози, ноги обмотували солом'яною і взували поверх цього чоботи, що рятувало від обмороження ніг.

Заможні міщани

Одяг селян також був значно біднішим і простішим, хоч існувало і святкове вбрання, яке носили багато років, навіть передаючи його наступному поколінню.

Міста і міщани

Характерною ознакою міста XVI ст. був замок (фортеця) або звичайне укріплення, що пояснюється постійною небезпекою нападів ворогів, під час яких населення ховалося за фортечними мурами або земляними валами і заповненими водою ровами. До замку можна було потрапити тільки через залізні або обковані дубові ворота в одній із башт. У середині замку навколо великого подвір'я знаходився будинок власника (часто він був і посадовцем), житло для гарнізону, допоміжні приміщення для зберігання зброї, фуражу, продуктів тощо. На подвір'ї відбувалися військові вправи, збори, а в період небезпеки там збиралося населення округи.

Навколо замку було передмістя (підзамче), яке в певний період заселення і розвитку ставало містом. У XVI ст. багато міст стали незалежними від феодалів, на землі яких вони виникли, та сформувалися як міська громада. Міста також мали укріплення (мури, земляні вали, рови) – найчастіше у формі чотирикутника. Мури зводили з каменю або цегли, якщо не було будівельного матеріалу для такого муру, то укріплення зводили із землі та дерева. В'їзд до міста здійснювався через оборонну браму. Як правило, шлях до брами вів по перекидному мосту через рів. Брама не тільки замикалася, але й охоронялася.

Одеський замок. XIII–XVIII ст. Сучасне фото

Посеред міста знаходилася ринкова площа, де відбувалися торги і ярмарки. На цій самій площі знаходився будинок міської влади (магістрату), який називався *ратушею*. Там постійно знаходився бурмистр та рада, там же збирався лавничий суд, відбувалися прийоми визначних гостей міста тощо. Перед ратушею стояв стовп, до якого прив'язували злочинця для публічного покарання.

На ринковій площі знаходилися міські ваги, воскобійня, магазин з продажу сукна, а також приватні ятки (маленькі крамниці) з усіляким крамом. Приїжджі купці ставили свої вози і шатра тут же, на площі.

За ринком у різних напрямках стояли цегляні дво- або триповерхові будинки міщан. Будинки, що примикали до площі, не могли мати більше трьох вікон на одному поверсі. Від головних вулиць, що їх по дві починалося від кожного кута площі, йшли другорядні вулиці, які називалися або за назвою народу, що тут мешкав (Руська, Вірменська, Татарська та ін.), або за головною будовою на ній (Кафедральна, Шпитальна та ін.), або за спеціальністю ремісників (Ковальська, Шевська, Різницька та ін.). Вулиці були вузькі, викладені бруківкою або дошками. Постійного освітлення не було, перед великими крамницями висіли ліхтарі.

Характерною ознакою міст була наявність великої кількості церков, при яких існували шпиталі для німечних, бездомних подорожніх.

Життя і побут міщан у XVI ст. визначалися наявністю корпоративних організацій, до яких вони належали, – купецьких гільдій та ремісничих цехів. Цех регулював не лише виробничі відносини ремісників, але й повсякденне життя, дотримання моральності та встановлених звичаїв, релігійного культу та обов'язку участі в похоронах братчика і допомозі його сім'ї.

Цех мав свій костел, церковку чи капличку. На церковну службу ремісники (братчики) повинні були з'являтися у повному складі. Існували й особливі цехові свята.

Цех перед міським урядом (магістратом або ратушею) представляв цехмістр, якого майстри обирали з-поміж себе щороку, а він складав перед міським урядом присягу. Цехмістра всі члени цеху мали поважати і слухатися. Раз або двічі на місяць майстри цеху (без підмайстрів і їхніх учнів) збиралися на нараду для обговорення різних справ. Часто влаштовувалися братські застілля («трунок товариський») з приводу закінчення навчання учня, який зробив екзаменаційний «шедевр» і ставав підмайстром, вступу до цеху нового майстра тощо. Для запобігання злочинам на такі зібрання заборонялося приносити ножі та інші речі, які могли б стати зброєю під час сварки. За лайливу мову на братських зібраннях карали. Як правило, цей штраф сплачувався у вигляді воску для свічок.

Майстри брали учнів у науку, після закінчення якої учень давав до цеху фунт воску і визначену в даному цеху суму грошей до братської скарбнички (усе це записувалося в цехову книгу). Якщо хтось переманював до себе учня або челядника від іншого майстра, також платив штраф. Усі дії і поведінка братчиків таким чином були чітко регламентовані.

Страви Українська кухня у XVI ст. була дуже багатою.

Але панство і прості люди споживали неоднакові страви. Пани в повсякденні і на бенкетах надавали перевагу вареному і смаженому м'ясу. Та й кількість страв трапези була значною. А для простих людей найбільш значимим у харчуванні був хліб (у фольклорі залишилося багато приказок, пов'язаних з хлібом). З хлібом їли і рідкі страви, і каші, улітку – огірки, фрукти, ягоди, дині, кавуни. Хліб символізував добробут, гостинність, хлібосољство. До хліба ставилися як до священного предмета. Крихти чи шматки хліба ніколи не викидали, а віддавали птиці або худобі. Не доїсти шматок хліба вважалося гріхом. А якщо хліб падав, то слід було його підняти, здухнути пил, поцілувати і з'їсти. Перевагу мав житній хліб, а пшеничний випікали тільки на великі свята: Різдво, Великдень та на весілля.

Існування печі обумовлювало й способи обробки продуктів, тобто приготування варено-тушкованих страв. Велику частку в раціоні людей займали бобові, овочі і фрукти. Для простих людей м'ясо доступне було лише у святкові дні. При цьому перевага надавалася свинині, а з тваринних жирів – салу. Гриби, риба, дикоростучі ягоди і фрукти-дички були суттєвим доповненням до меню селянина.

Описати в кількох рядках вживані у XVI ст. страви неможливо. Рекомендуємо краще почитати поему І.П. Котляревського «Енеїда», хоч там зображено українське суспільство XVIII ст., але традиційна кухня віками зберігалася майже без змін.

Народні звичаї та обряди

Загалом усе розмаїття звичаїв і обрядів українського народу свідчить про його високу культуру: у сім'ї, у стосунках із сусідами, у громаді, взаємодопомозі у вигляді толоки, гостинності, частуванні, парубочому побратимстві, братських святах, «складках», забавах, іграх тощо. Парубочі та дівочі громади обирали своїх «отаманів» і виконували різні звичаєві і обрядові дієства, організовували «сходини», «досвітки», «вечорниці» та ін.

Існувало багато обрядів, пов'язаних з окремими видами праці. Детально вони описані в етнографічній літературі.

Дуже стійкими протягом віків були й обряди: весільні, народження дітей, похоронні, поминальні та ін. Вони мали свої особливості в різних місцевостях України.

Найкращі якості тодішньої людини проявлялися в родинних відносинах. Зокрема, за обов'язкового церковного вінчання майнові права подружжя регулювалися шлюбним контрактом. Це давало гарантії свободи і вільного вибору сторін. Вносячи «віно» (посаг) у родину нареченого, дружина була убезпечена чоловіком у разі його смерті чи іншого випадку шлюбним контрактом. А чоловік відписував їй подвійну суму із свого майна (але не більше третини від загальної його вартості).

Життя людей у будні і святкові дні було тісно пов'язане із релігійними віруваннями і обрядами. Релігія посідала велике місце в щоденному побуті людини. Це не тільки молитви перед іконою у власному помешканні, відвідування церковної служби, де можна було ще й «себе показати й на людей подивитися», парубкам та дівчатам побачитися, але й регулятор загалом життя людини.

З дохристиянських часів і в XVI ст. збереглися вірування в реальність існування демонологічних постатей: «домовиків» (приносить щастя, допомагає в роботі або ж робить різні капості тому, хто його образив), «лісовиків» (диких людей, злих духів, які пасуть і стережуть лісових тварин, водять людину

лісом, а іноді й душать), «польовиків» (живуть у степах, полях, лугах в образі птаха, звіра, а то й людини), «водяників» (сидять у річках, озерах, криницях, управляють русалками, а ті, що знаходяться в болотах, затягують туди людей), «русалок» (нехрещених дітей, дівчат і жінок, які померли наглою (раптовою) смертю, чи самогубців), «мавок» (близькі до русалок, літають у вигляді птахів), «відьом» (чарівниць, які зв'язані з нечистою силою) та ін.

Працюємо самостійно

ДОКУМЕНТИ

Опрацювавши документ, дайте характеристику польській шляхті за власними критеріями.

1. Із записок папського нунція Ф. Руджієрі (близько 1560 р.)

...Правдивим шляхтичем є той, хто уродився від батьків шляхетського стану, але діти, що походять від батька-шляхтича, а матері-нешляхтянки, не втрачають шляхетства, так як і в Німеччині. Шляхетство втрачає той, хто допустився злочину, або якщо хтось покинув шляхетський стан і взявся до якого підлого [поганого] ремесла. Шляхетство не займається нічим іншим, як тільки хліборобством і вирощуванням худоби, і це в них не вважають за ганьбу; так само не ганьбить шляхтянки прясти льон або вовну, купувати й продавати речі, що належать до домашнього господарства, – але це не личить жінці або доньці сенатора. Шляхта має велику вищість над нешляхтою; у цілому світі нема шляхти, що була б вільніша й мала більшу владу, як польська шляхта. Окрім того, що вони є самовладними панами у своїх добрах [землеволодіннях], мають багато привілеїв, кожний їх боїться і низько їм кланяється. Не один шляхтич виступить проти права, допуститься насильства не тільки на селі, але й у місті, бо й міста до них належать, а нема нікого, хто заступився б за кривду слабшого і посмів утерти носа шляхтичеві. Шляхті дають всі уряди [посади], з неї виходять на єпископів, сенаторів, на усіх двірських урядовців; а також військового ступеня рідко дослужиться нешляхтич, хіба що дуже відзначиться на війні.

Шляхта живе розкішно, любить тримати багато слуг і коней, маючи їх сто і більше; в дорозі слуги їдуть за ними верхи, в місті їдуть за ними пішки. Сенаторів попереджують дворяни, за ними юрба слуг...

Історія української культури / За ред. Івана Крип'якевича. – Нью-Йорк, 1990. – С. 140.

На основі документа визначте, яка система виховання існувала в той час.

2. З духовного заповіту Василя Загоровського (1577) (настановлення дітям і розпорядження про влаштування церков, шпиталів та школи)

...Коли дітям моїм милостивий Бог дасть дійти семи років, має її милість, пані дячина моя, закликати добре вченого й чесного дяка або того дяка Дмитра, що у мене служив, з'єднати і дати їх навчати в домі моїм або в церкві Святого Іллі у Володимирі руської науки та Письма Святого і, не пестячи їх, пильно й порядно до науки приводити...

А коли вже в тій науці матимуть у собі добрі початки, нехай її милість, за радою їхніх милостей, панів добродіїв моїх, у цьому моему заповіті вище поіменно записаних, віддасть до науки єзуїтам у Вільні, бо там дають добру науку дітям, або де найпристойніше їхні милості визначать – і там, аби додому не приїжджаючи і в ньому не буваючи, коли Бог дасть, сім років або більше уставно й пильно навчалися. А коли їм милостивий Бог дасть досконалу вправність у латинській науці, мають бути віддані через їхню милість, панів приятелів моїх, у службу на такі місця, де могли б пройти навчання в Божій боязні.

Також аби письма свого руського й мовлення руськими словами та звичаїв цнотливих і покірних руських не забували, а найбільше віри своєї, до якої їх Бог закликав і в ній на цей світ створив, і набожества в церквах наших, належного й порядно постановленого закону грецького ніколи аж до смерті своєї не покидали...

А коли в добрих звичаях на таких, як вище казав, місцях служачи, навчатися, тоді мають бути віддані у службу господарю королю...

Зробити шпиталю одного у Суходолах на тому місці, де священику холовському та маковському вказував, тобто хату білу на три сажні, сіни на три сажні, чорну хату навпроти на три сажні, сіни вбік на півтора сажні впоперек загородити, аби були дві комірчини для схову: одна білій хаті, а друга чорній; двері із сіней одні на вулицю, а другі двері – вбік, у сад, щоб до церкви ходити, і в сінях комина для варення збудувати із цегли.

У Володимирі, при церкві святого Іллі, уздовж одним боком до ріки, тобто від залужжя, такий же дім поставити; одне, там учинити дімець для дякона із спільною стіною із тим шпитальським домом і під одним із ним покровом, хату на два з половиною, а сінци на півтора сажня, стаєнку для попових та дяконових коней...

[Далі йде мова про плату священику, дякону і дяку за догляд за дітьми]

І то для того дяку доброму більше [дається], щоб, уставно в тій білій хаті супроти шпитальної чорної хати мешкаючи, дітей, котрих на науку йому будуть давати, й Богу й людям добрим удячно навчав, у церкві на книгах гаразд читав і співав, книги, яких церква пильно потребує, з доброго підняття щоб уставно писав або щотижня по три зошити правильно, справедливо і нефальшиво списував. А на рік півтораста зошитів на те паперу, кіноварі, горішкву, копервасу і гум'ї на чорнило її милість пані, за мої гроші купуючи, має йому давати...

Історія української школи і педагогіки. Хрестоматія. / Упорядн. проф. О.О. Любар. – К.: Знання, 2003. – С. 56–58.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть приказки та прислів'я, пов'язані з хлібом.
2. Виберіть з поеми І.П. Котляревського «Енеїда» рядки, в яких описано страви на бенкетах.

3. Як природне середовище впливало на стиль житла?
4. Якщо життя міщан регламентувалося звичаями й обрядами гільдій і цехів, то чим керувалися селяни в повсякденному житті?
5. Які страви зникли з меню сучасної української кухні порівняно з XVI ст.?
6. Чому сало і загалом свинина вважаються одним з основних українських національних продуктів?
7. Складіть детальний розпорядок дня селянина і пана у XVI ст.

§7. РЕЛІГІЙНО-СУСПІЛЬНІ РУХИ ТА ВИНИКНЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ В УКРАЇНІ

Згадайте!

1. Коли розпочалися Великі географічні відкриття?
2. Які суспільно-політичні рухи в країнах Західної Європи відбувалися в першій половині XVI ст.?

Передумови релігійних процесів в Україні

Релігійне життя в Україні у цей період було надзвичайно складним. Від середини XVI ст. розпочалося швидке зростання фільваркового господарства. Шляхта в Литві, з одного боку, прагнула отримати політичні права, які мали магнати, а з іншого – цього можна було досягти тільки через збільшення економічної могутності, тобто через розширення землеволодіння. Це спричинило, зокрема, активний наступ шляхти в Польщі й Литві на церковні землеволодіння. До XVI ст. включно, попри всі привілеї, які мала католицька церква, переважаючою за кількістю віруючих, храмів і землеволодінь на українських землях залишалася все ж таки православна церква.

Найбагатшим на той час був Києво-Печерський монастир. Церква отримувала десятину ще від часів Володимира Великого. Проте в першій половині XVI ст. було чимало випадків, коли шляхта відмовлялася давати їй десятину.

Водночас піддані єпископів і монастирів не відбували жодних міських повинностей (наприклад, ремонт доріг, мостів, замків), що викликало незадоволення шляхти й міщан. Це був ґрунт для поширення в Україні (через Польщу і Литву) реформаційного руху.

Реформація в Україні

Релігійно-суспільний рух у західному християнстві (католицизмі) в першій половині XVI ст. отримав назву **Реформація** (від лат. *reformatio* – перетворення, виправлення). Діячі Реформації виступали

проти церковного землеволодіння, за здешевлення церкви й за обмеження влади церкви та духовенства. Цей рух започаткував основи третьої гілки християнської релігії – *протестантизму*¹.

У різних країнах Реформація відбувалася по-своєму. В Україні вона пробуджувала інтерес до рідної мови, зокрема сприяла перекладам українською мовою Святого Письма (Пересопницьке євангеліє) та прискорила розвиток друкарської справи. Реформаційний рух, з одного боку, підсилював інтерес до церкви і релігійної духовності взагалі, а з іншого – руйнував підвалини, на яких трималося православ'я. Православна церква перебувала в найбільш складному становищі через розглянуті вище обставини, була об'єктом нищівної критики ідеологів католицизму, протестантизму та ін. У результаті ця католицька реакція (*контрреформація*) невдовзі й перемогла.

Социніанство У другій половині XVI ст. в Україні деякого поширення набула одна з течій протестантизму – *социніанство* (від імені головного теоретика-богослова Фавста Социна). Основою віровчення социніан було визнання істинним із Святої Трійці лише Бога-Отця. Социніани заперечували ікони та всю церковну зовнішню обрядовість, не визнавали воєн і смертної кари, вважаючи її посяганням на образ Божий – людину.

Сила й заслуга социніанства полягала в тому, що воно завжди виступало в союзі з наукою і освітою й кращим засобом пропаганди вважало відкриття шкіл і друкарень та літературну діяльність. Социніанство проголошувало принципи свободи думок, віротерпимість і повагу до чужих переконань. Социніанство орієнтувалося на панів та шляхту, використовувало тільки польську й латинську мови.

Социніанство прийшло на українські землі з Польщі і стало особливо популярним на Волині.

Наприкінці XVI ст. социніанство поширюється в Києві. Пізніше його покровителем на Київщині й Житомирщині

Домініканський костел у Тернополі.
XVI ст.

¹ *Протестантизм* (від лат. *protestans* – незгодний, заперечний) має багато течій: лютеранство, кальвінізм, анабаптизм, социніанство, пресвітеріанство та ін.

Фортеця в Меджибожі. XIV–XVI ст. Сучасне фото

стає овруцький староста Стефан Немирич. На Поділлі центрами сочиніанства були Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Панівці, Сатанів, Хмельник. У Галичині – Бережани, Бучач, Жовква, Зборів, Поморяни.

Поширення сочиніанства в Україні було пов'язане із загальним занепадом православ'я та незадоволенням православних магнатів і шляхти своїм малоосвіченим духовенством.

Єзуїти

Католицька церква повинна була зміцнити свої позиції для боротьби з Реформацією, а в Україні та Білорусі – для наступу на православ'я. У 1540 р. Папа Римський Павло III офіційно затвердив католицький чернечий *орден єзуїтів* «Societas Jesus» («Товариство Христове»). Очолював орден генерал, який підпорядковувався Папі Римському. Основну масу становили освічені, інтелектуальні ченці, які мушили жити в бідності, покорі аж до самопожертви, абсолютній дисципліні; в ім'я мети члени ордену звільня-

Єзуїтський костел у Луцьку. XVI–XVII ст.

лися від чернечих обітниць і навіть могли здійснювати аморальні вчинки, керуючись девізом: «Мета виправдовує засоби». Орден єзуїтів став найбільш дієвою зброєю у боротьбі католицької церкви з Реформацією. Люблінська унія 1569 р. дала змогу єзуїтам розпочати активну діяльність на білоруських та українських землях. В Україні католицькі *колегіуми* були відкриті у Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Вінниці, Острозі, Фастові, Новгороді-Сіверському та інших містах. Ці навчальні заклади

почали поповнюватись дітьми православної заможної верхівки українського суспільства. Єзуїти мали державну підтримку в боротьбі з православними (для них – схизматиками).

Робота в групах: *Влаштуйте дискусію щодо позитивних та негативних наслідків діяльності єзуїтів.*

Становище православної церкви

Православна церква в Україні і Білорусі перебувала у скрутному становищі. Константинопольська патріархія сама втратила захист і підтримку правителів Візантійської імперії, оскільки в 1453 р. турки взяли Константинополь (Царгород, Стамбул). Християнство в Оттоманській Порті вважалося другорядною релігією. Церква переживала внутрішні проблеми, вищі православні ієрархи вели боротьбу за патріарший трон, на якому ніхто не міг довго утриматися. Це давало змогу збагатитися турецьким чиновникам, підтримки яких шукали претенденти. Грецька православна церква сама боролася за виживання, отже, не могла надати підтримки українській православній церкві.

За часів правління короля Сигізмунда II Августа (1563) православну шляхту урівняли в правах з католицькою. Однак через кілька років релігійна ситуація в Україні ускладнилася ще більше. Перехід переважної більшості українських земель під владу католицької Польщі загострив питання щодо існування православної церкви взагалі. У 1583 р. король Стефан Баторій розпорядився відібрати землю в усіх полоцьких православних церков та монастирів і передати її єзуїтам. А наступного року у Львові за наказом архієпископа католики напали на православні храми й монастирі, вигнали з них священиків і заборонили відправляти богослужіння. Такі випадки не були поодинокими. Королі, як правило, призначали на вищі церковні посади світських людей.

Після Люблінської унії посилювалося втручання у справи церкви мирян (світських людей, громади), до того ж загострилася ідеологічна боротьба щодо подальшої долі православної церкви.

На захист православної церкви стали деякі українські магнати. Серед них був і великий гетьман литовський Григорій Ходкевич, який дав притулок у своєму білоруському маєтку в містечку Заблудові (на південь від Білостока,

Сигізмунд II Август.
Гравюра XVI ст.

лися грецька та церковнослов'янська мови, а також так звані вільні науки. Спочатку школою управляв грек – єпископ Арсеній, а після його від'їзду до Москви нею став завідувати видатний богослов, професор грецької мови **Кирило Транквіліон-Ставровецький**.

Велика роль у розвитку школи належала **Івану Борецькому**, який згодом став київським митрополитом Іовом. Виховання в школі було церковним, старшим учням навіть дозволялося проповідувати в церквах. У школі, власне, готували не просто освічених людей, а захисників і проповідників православної віри, що мало важливе значення.

Прагнення Львівського Успенського братства до збільшення участі мирян у громадському і культурному житті було одним із проявів Реформації в Україні.

Церковні братства, які фактично були політичними організаціями українського православного міщанства, своєю освітньо-культурною діяльністю поклали початок відродженню національної свідомості українського народу, а відтак – усвідомленню необхідності боротьби за визволення від іноземного гніту.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Який вплив на українське населення мали католицька церква та протестантські конфесії?
2. Чому православна церква в XVI ст. була ослаблена?
3. Як приєднання українських земель до Польщі позначилося на становищі православної церкви?
4. Спробуйте визначити прямий зв'язок між розвитком освіти в братських школах і збереженням православної церкви.
5. Зробіть спробу розшифрувати зображення герба Львівського братства.

Потіркуйте!

1. Чому реформаційний рух на українських землях був зведений до боротьби навколо православної церкви?
2. Чому була можливою освітня діяльність князя К.-В. Острозького?

Ключові поняття: Реформація, протестантизм, соцініанство, ставропігія, єзуїти, православні братства.

ДОКУМЕНТ

Яку ідею проводять єпископи в меморандумі?

З меморандуму православних українських єпископів королю Сигізмунду III кінця 1594 р.

Перш за все ми, єпископи, у старших наших їх милостях патріархах великі недоладності й недбалість у ставленні до церков Божих і до свя-

щенного закону... і як з чотирьох патріархів стало вісім (раніше не бувало так багато, тільки чотири), і яке вони в столицях своїх життя ведуть, і як один під одним підкопуються, і як столиці соборні церкви Божої занедбали... Саме через це ми, не бажаючи далі перебувати в такій непорядності та під таким їхнім пастирством, одноставно погодившись, ...хочемо з допомогою Божою приступити до об'єднання віри й того пастиря одного, головного, якому самим нашим спасителем це довірено, найсвятішого папу римського нашим пастирем признати; тільки просимо, аби господар, його милість, нас єпископами нашими привілеєм його королівської милості запевнити, ті артикули, нижче описані, затвердити та закріпити на вічні часи зволив.

Ковчег: Зб. статей з церковної історії. – Львів, 1993. – С. 16–17.

Це цікаво!

За легендою, дружина князя К.-В. Острозького забажала серед літа, аби випав сніг. На догоду їй князь наказав підданам уночі розсипати сіль перед замком. Дорогоцінна тоді сіль видобувалася на західноукраїнських землях.

§8. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ УКРАЇНИ В XVI ст.

Згадайте!

1. Яке значення для розвитку української культури мало прийняття християнства?
2. Яка тема переважала в усній народній творчості в XV ст.?

Фактори та обставини розвитку української культури

Тема боротьби проти дискримінації українського народу і козацький ідеал (козак – гордий, відважний, вільний від кріпацтва, захисник знедолених) пронизують усі сфери української культури XVI ст. Це століття для українського народу було часом постійної боротьби проти турецько-татарської агресії, наслідком якої були спустошення українських земель, невільницькі ринки в Криму, прикуті каторжники на турецьких галерах. Ця загроза з півдня породила особливий вид світської та церковної архітектури й усну народну творчість у формі «невільницьких плачів». Тому це була друга тема, що червоною ниткою проходила через українську культуру цього періоду.

Українська культура XVI ст. використовує традиції та духовну спадщину Київської Русі. Перебування українських земель під іноземним пануванням мало своїм наслідком, з одного боку, постійний опір духовної культури українського народу спробам її знищити, а з другого – вплив на неї польської куль-

тури. Саме через Польщу в Україні набули поширення ідеї Гуманізму та Реформації.

Українські письменники, церковні й культурні діячі знали багато мов, що давало їм можливість знайомитися з культурними надбаннями європейських країн. На цей період припадає один із найбільших винаходів людства – друкарство, яке вивело книгу із церков і монастирів у широкі світські маси.

Поширення гуманізму

XVI ст. – це час національно-культурного відродження, формування національної свідомості українського народу в його культурі з явними ознаками гуманізму.

Гуманізм – це напрям у європейській культурі, представники якого зверталися до скарбів класичної грецької та римської культури, які відкрили світ людських почувань, героїзму, краси. Носіями гуманістичних ідей в Україні ставали діти магнатів і шляхти, котрі здобували освіту в Празькому, Краківському, а також в італійських університетах.

Зачинателями гуманістичної культури в Україні вважаються **Юрій Дрогобич (Котермак), Павло Русин, Станіслав Оріховський**. Вони навчалися в європейських університетах і працювали в Галичині, їхня діяльність була спрямована проти утисків народних мас і на утвердження світського світогляду, поваги до гідної наслідування античності. Вони заперечували божественне походження влади й держави, відстоювали невтручання церкви в державні справи. Гуманісти вважали, що людина має право на повноцінне життя, свободу совісті, слова, віри.

Вони та їхні послідовники вважали історію засобом пробудження самосвідомості народу, його історичної пам'яті, засобом виховання патріотичних почуттів, любові до вітчизни. Після Люблінської унії українські гуманісти проголошували ідеї єдності, обов'язку захищати рідну землю.

Друга культурно-релігійна хвиля із Заходу була пов'язана із Реформацією. Вона викликала потребу у вищій освіті та сприяла поширенню шкіл, збільшенню кількості книжок і прагненню наблизити літературну мову до народної.

Освіта й шкільництво

Навчання на українських землях відбувалося в школах, які існували при церквах і монастирях. Тут учні не тільки вчилися читати й писати, а й набували деяких знань з богослов'я (теології), літератури, грецької мови. Учителями в таких школах були дяки («бакаляри», «дидаскали») – здебільшого молоді люди,

які потім ставали священиками. Найздібніші міщани й шляхтичі (у студентських списках вони були записані як «рутені») навчалися в університетах Польщі, Чехії, Німеччини, Італії. Деякі з них згодом стали видатними вченими і отримали європейське визнання.

У зв'язку з активним проникненням в Україну католицизму українці й білоруси намагалися зберегти національний характер школи з навчанням слов'яно-руською мовою та збереженням православ'я.

У середині XVI ст. розвиток освіти в Україні суттєво змінюється. Протестанти засновують школи, до яких охоче йдуть діти українців. Потім виникають єзуїтські школи (колегії) з бурсами, у яких працюють кваліфіковані педагоги. У таких школах українських дітей виховували в дусі католицизму. Навчання велося латинською мовою.

Першою українською школою вищого ступеня була Острозька *слов'яно-греко-латинська академія*, заснована в 1576 р. у місті Острозі, що належало князеві К.-В. Острозькому. Її ректором був український шляхтич із Поділля Герасим Смотрицький, а викладачами працювали випускники європейських університетів, відомі культурні діячі Андрій Римша, Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, Іван Вишенський, грек за походженням, Кирило Лукаріс (згодом константинопольський патріарх), ієромонах з Острога Кипріян, котрий навчався в Падуї й Венеції. Цю академію закінчили видатні політичні й церковні діячі, серед яких були гетьман Петро Сагайдачний,

Острозький замок. XIV–XVI ст. Сучасне фото

митрополит Іов Борецький та інші борці за православ'я. Протягом 1576–1636 рр. в академії навчалосся близько 500 осіб. Після смерті князя К.-В. Острозького (1608) академія почала занепадати. Пізніше онука князя Анна-Алоїза на місці академії заснувала єзуїтський колегіум.

Світоч освіти і культури українського народу

Князь Костянтин-Василь Костянтинович Острозький (1526–1608) – один із найбільших магнатів Волині князівського походження, бо він був нащадком князя Данила Галицького, а відтак – і династії Рюриковичів. Народився у м. Турові. Його батько займав у Великому князівстві Литовському високі державні посади, брав участь у литовсько-московських війнах початку XVI ст., у тому числі розгромив московське військо під Оршею у вересні 1514 р., а також очолював козацькі загони в походах проти нападів татар на південних кордонах. Його син Костянтин (Василь) був найвидатнішим представником роду Острозьких. Протягом півстоліття він відіграв визначну роль у політичному, культурно-освітньому і релігійному житті України, був навіть претендентом на королівський стіл у Польщі (1572 р.) та царський трон у Москві (1598 р.) Був одним із лідерів магнатської опозиції у Великому князівстві Литовському, яка виступала проти умов Люблінської унії. Підтримуючи зв'язки з козацтвом, Острозький, проте, під час козацьких повстань брав участь у їх придушенні.

Головною спадщиною життя К.-В. Острозького стала культурно-освітня і меценатська діяльність. За його розпорядженням і його коштом побудовано і сотні православних церков, а також католицький костел, мечеть та синагогу. Він заснував школи в Турові і Володимирі-Волинському, а в Острозі, власником якого він був, створив центр духовного і культурно-освітнього життя, заснувавши в 1576 р. першу у Східній Європі вищу школу – Острозьку академію – та зібравши тут визначних діячів української культури того часу. Найкращих випускників академії князь своїм коштом відправляв для продовження навчання до європейських університетів.

Одночасно з академією князь Острозький заснував у Острозі й друкарню, запросивши до неї видатного друкаря Івана Федоровича (Федорова), який надрукував тут ряд книг, найціннішою з яких стала Острозька біблія. На кошти князя Острозького кілька його людей розшукували в православних монастирях церковнослов'янські переклади і грецькі канонізовані тексти Біблії. Після виправлень у 1581 р. повний текст Біблії (1256 с.) був виданий. Цей шедевр друкарського мистецтва XVI ст. в Україні стали називати Острозькою біблією.

Князь К.-В. Острозький помер і похований в Острозі. Він належить до числа найвизначніших постатей в історії українського народу.

Братські школи

Справжніми покровителями шкільної освіти стали православні братства. У боротьбі проти колонізації і покатоличення не можна було

залишатися ідейно обеззброєними. Треба було поширювати в народі писемність, освіту і культуру, пропагувати визвольні ідеї. Це й взяли на себе братства, активні діячі яких добре усвідомлювали значення освіти.

Школу Львівського Успенського братства відкрили в 1586 р. для підготовки учителів і священників, а також на противагу антиукраїнським єзуїтським навчальним закладам. У шкільній бібліотеці були твори Арістотеля, Платона та інших античних філософів. Учні школи – спудеї (від лат. *studeo* – навчатися) були вихідцями з різних верств українського суспільства. Кращі з них одночасно проповідували в церквах. Наприкінці XVI ст. у школі налічувався 61 учень.

Школа Львівського Успенського братства стала взірцем для братських шкіл усєї України. Найзначнішими були братства і школи при них у Львові, Луцьку та Києві. Учні братських шкіл навчалися українською мовою, але вони також вивчали латинську, грецьку та польську мови і так звані «вільні науки», до яких належали діалектика, риторика, поетика, арифметика, геометрія, астрономія, музика, теологія (богослов'я).

Робота в групах: *Ви замогний український міщанин XVI ст. До якого навчального закладу ви віддасте свою дитину? Обґрунтуйте свій вибір.*

Рукописна книга та друкарство

У XVI ст. набуває розвитку створення рукописних книг, що пов'язано було з власним виробництвом паперу, оскільки перше підприємство – папірня – з'явилося в Галичині на початку 1540-х років. Удосконалюється техніка письма, зростає якість художнього оформлення книг, із середини століття особливо поширюється рослинний орнамент. Рукописні книги ще досить довго співіснували з книгами друкованими.

3 історії друкарства

В Європі друкарство винайшов німець Йоганн Гутенберг (1450). Першою друкованою слов'янською книгою була «Троянська хроніка» (1468 р., м. Пльзень). 1491 р. у Кракові Швай-польт Фіоль надрукував кирилицею «Октоїх» і «Часослов». У Празі Псалтир (1517) та «Біблію руську» (1519) видрукував білорус із Полоцька, доктор медицини Франциск Скорина. У Вільно були видані Апостол і «Малая подорожня книжица» (1525).

В Україні першим із відомих друкарів вважається **Іван Федоров** (Федорівич). Він прибув до Львова на початку 70-х років XVI ст. після своєї видавничої діяльності в Москві та Заблудо-

ві. Отримавши матеріальну допомогу від львівських міщан-ремісників і небагатих купців, І. Федоров 1574 р. видав *Апостол* і *Буквар*. 1576 р. Федоров на запрошення князя К.-В. Острозького переїхав до Острога. Тут він надрукував майже 30 видань, серед яких вирізнялася *Острозька біблія* (1581). Це перше повне видання Біблії в перекладі староукраїнською мовою. Останні роки свого життя І. Федоров провів у Львові. Він помер 5 грудня 1583 р. і був похований в Онуфріївському монастирі. Друкарню І. Федорова у Львові викупили братчики. Згодом у ній вийшло друком багато творів полемічної літератури. Крім Острога, Львова, Києва, друкарні діяли й в інших містах, а також при монастирях (наприклад, у Почаївському). Були також «мандрівні» друкарні приватних осіб.

Друкарський верстат.
Реконструкція

Розвиток української мови

Для дітей, які вивчали кириличне письмо, І. Федоров у 1574 р. у Львові видав перший в Україні підручник – *Буквар*, написаний церковнослов'янською мовою. Оволодіння ним давало учням змогу читати й писати не тільки українські та білоруські тексти, а й тексти, складені іншими слов'янськими та південнослов'янськими мовами.

Для вивчення мови особливе значення також мала слов'янська граматикика – *«Адельфотес»*, написана 1591 р. учнями Львівської

Львівський Апостол.
1574 р.

Острозька біблія.
1581 р.

Пересопницьке
євангеліє.
1556–1561 рр.

братської школи під керівництвом визначного грецького філолога архієпископа **Арсенія**, першого управителя цієї школи. «Адельфотес» складено двома мовами – грецькою й слов'яно-руською. Підручник мав слугувати вступом до діалектики, риторики, музики та інших наук. У граматиці подано класифікацію частин мови, граматичні категорії.

«**Грамматика словенска язика**», яку видав у Вільно 1596 р. український учений **Лаврентій Зизаній**, як і «Адельфотес», поділялася на 4 частини, а додатком до неї був словник перекладів церковно-слов'янських слів народною українською мовою.

Найкращим зразком української народної мови того часу є **Пересопницьке євангеліє**, перекладене з болгарської

мови (1556–1561). Назва походить від монастиря у с. Пересопниці на Волині. А переклад здійснив за дорученням княгині А. Заславської син протопопа з м. Сянока Михайло Василевич. Ця пам'ятка мала велике значення не лише з мовного боку, а й з огляду на її мистецьке оформлення: заставки, мініатюри, ініціали. Поява Пересопницького євангелія свідчила про те, що в церковну літературу проникає українська народна мова. Пересопницьке євангеліє є національною святинєю і використовується нині під час проголошення клятви президентами України.

Українська мова в офіційних документах

Тексти українською мовою трапляються в офіційному листуванні та в приватних листах. Писемна мова в Україні XV–XVI ст. називалася «руською мовою», вона була урядовою у Великому князівстві Литовському. Цією мовою написано «Литовські статuti» (1529, 1566, 1588). У Литовському статуті 1588 р. записано: «А писар земський маєт по руску літерами і слови рускими всі листи, виписи і позви писати, а не іншим язиком». Ця писемна мова все більше зближується з народною, що проявилось в полемічній літературі, а ще більше – в усній народній творчості.

Література

Ознаками літературного процесу в Україні XVI ст. були: багатомовність, боротьба за збереження православної орієнтації на засвоєння європейської культури,

поширення ідей гуманізму, які приносили в Україну випускники європейських університетів.

Серед видатних українських поетів XVI ст. – основоположник гуманістичної поезії в Польщі і перший поет-гуманіст в Україні **Павло Русин** (збірку його творів було видано 1509 р. у Відні); **Севастян Кленович (Кльонович)** – автор поеми латинською мовою «Роксоланія» (тобто «Україна», 1584), історик та філософ **Станіслав Оріховський** із Перемишля, випускник Краківського університету, який, переїхавши до Німеччини, близько познайомився з видатним діячем Реформації Мартіном Лютером. Свої твори він підписував подвійним прізвищем: Оріховський-Русин або Оріховський-Роксолан, чим підкреслював свою національну приналежність. У них він полемізував із католиками, захищав православ'я, нещадно критикував шляхетське свавілля. Усі твори названих авторів написано польською та латинською мовами.

До освіченого гуртка Острозького братства належав **Герасим Смотрицький**, перший ректор Острозької академії. Він допомагав І. Федорову у виданні Острозької біблії та Букваря. Він же був автором першої друкованої пам'ятки української полемічної літератури – «Ключ Царства Небесного...» і трактату «Календар римський новий». У них він захищає православ'я, полемізує з єзуїтами, критикує католицьке вчення про божественне походження папської влади. Його твори написано мовою, близькою до народної.

Найбільш виданим православ'ю письменником-полемістом цієї доби був **Іван Вишенський** (1550–1621). Творчість І. Вишенського сприяла розвитку жанру сатири в українській літературі.

Впровадження нового календаря

Полеміка в суспільстві і літературі велася не лише з релігійних питань, а й з приводу впровадження нового календаря – григоріанського замість юліанського. Папа Римський Григорій XIII, згідно з ухвалою Нікейського собору, наказав з 5 лютого 1582 р. додати 10 днів, щоб привести у відповідність календарний і астрономічний час. У протестантських і православних країнах до цієї реформи поставилися вороже. В Україні осередком боротьби проти нового календаря був Острог. У результаті православна церква продовжувала користуватися юліанським календарем.

У цей час з'являються і перші світські твори, але вони не були оригінальними, це були переспіви творів літератур інших народів із сюжетами про Трою, Трістана та Ізольду, Бову-королевича та ін. Оригінальним є хіба що твір невідомого автора «Промова каштеляна Мелешка» із сатиричним зображенням

побуту панства і придворних Речі Посполитої. З'являються і перші українські вірші. А викладач Львівської братської школи Л. Зизаній у своїй «Граматиці» 1596 р. навіть розробив теорію віршування.

Літописання Літописна традиція Київської Русі в XVI ст. представлена *Київським, Баркулабівським, Супрасльським літописами*, хронікою Биховця та ін. Найчастіше літописи називалися за місцем, де вони були згодом знайдені (переважно в монастирях). У цих літописах описані події як більш ранньої історії, так і XVI ст., зокрема пов'язані з ідейною боротьбою напередодні запровадження Берестейської унії. Також описана боротьба народних мас проти польсько-шляхетського гніту наприкінці XVI ст.

До складу Супрасльського літопису включено також Короткий Київський літопис, який охоплює події на українських землях у 1480–1545 рр. Цікаві записи побутового змісту – життя народу, звичаї різних станів суспільства – містяться в Баркулабівському літописі, хоча основний його зміст присвячений політичним подіям. Хроніка Биховця, складена в першій третині XVI ст., містить цінні відомості з історії України, які хронологічно доведені до 1506 р.

Робота в групах: Знайдіть спільні риси і відмінності в культурі українських земель, що перебували у складі різних держав.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому саме місто Острог у XVI ст. перетворилося на провідний центр освіти й культури в Україні?
2. Чому діти українців охоче йшли навчатися у протестантські школи?
3. Яке значення в історії України мала поява друкарства?
4. У чому проявлявся вплив на українську культуру ідей гуманізму?
5. Як ви думаєте, хто писав літописи й для чого?

Спміркуйте!

1. Чому в українській літературі XVI ст. переважала релігійна тематика?
2. Чому ми щорічно двічі святкуємо новий рік?

Ключові поняття: гуманізм, братство, Євангеліє, Біблія.

ДОКУМЕНТ

На підставі документа доведіть, що братські школи мали демократичний характер, а також визначте, з якою метою пункти «Статуту» передбачали своєрідну «ділову гру» школярів.

Шкільні звичаї XVI–XVII ст.

Братські школи мали свій «Статут», або «Порядок». У ньому ставилися суворі вимоги до учнів і до вчителів. Вимоги до вчителя формулювалися так: «Дидаскал, або учитель цієї школи, має бути благочестивий, розумний, смиренно-мудрий, лагідний, не п'яниця, не розпусник, не хабарник, не сребролюбець, не гнівливий, не зависник, не сміхун, не срамословець, не чародій, не байкар, не прихильник ересей, а підмога благочестя, що являє собою образ добра у всьому... Дидаскал, взявши доручену йому дитину, має вчити її з промислом доброї науки, за непослух карати не по-тиранськи, а по-учительськи, не забагато, а по силі...»

Важливою шкільною нормою була рівність учнів: «Багатий над убогим у школі нічим вищий не має бути, тільки самою наукою, тілом же всі рівні. Дидаскал має вчити і любити всіх дітей зарівно, як синів багатих, так і синів убогих, і тих, що ходять по вулицях поживи просити». Учні стежили за чистотою і порядком у школі. Для заохочення учнів до навчання було придумано чергу місць у класі від перших до останніх. Найкращий учень називався імператором і сидів поруч з учителем. На перших лавках сиділи найкращі учні – сенатори, які складали сенат. Хто хотів потрапити у сенатори чи імператори, повинен був скласти «Записку», у якій занотовував помилки тих, хто вважався кращим за нього. Коли імператор чи сенатор помилявся у відповіді, він повинен був уступити своє місце переможцю. Інколи клас поділявся на дві частини – «греків» і «римлян», які змагалися в навчанні. Оскільки добре знання латинської мови було обов'язковим, діти повинні були розмовляти латиною в школі і вдома. У деяких школах застосовувався «калькулюс» – особливий зошит, у якому записували прізвище учня, який порушував правило і говорив «простою» мовою, і віддавали йому «калькулюс». Він носив його доти, доки не ловив іншого учня на тій же провині, і тоді «калькулюс» переходив до іншого. Винні, записані в зошиті, каралися. Найменш тямущі сиділи на останній, «ослячій», парті і ризикували отримати від своїх товаришів шапку з ослячими вухами.

За шкільні провини карали різками. Кару здійснював один із старших учнів, що виконував обов'язки цензора і повинен був дбати про порядок у школі.

Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. – К., 1990. – С. 126–128.

Ще цікаво!

Українець з Дрогобича Юрій Котермак навчався у Краківському та Болонському університетах, а потім там же викладав астрономію та медицину і навіть був ректором. Один з його учнів – знаменитий польський дослідник Сонячної системи Миколай Коперник.

§9. УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО XVI ст.

Згадайте!

1. Які ви знаєте пам'ятки архітектури часів Київської держави та політичної роздробленості?
2. Чи є у вашій місцевості пам'ятки архітектури XIV–XV ст.? Поясніть причину їх появи (або відсутності).

Архітектура та місто-будування Особливістю архітектури і містобудування XVI ст. є їх тісний зв'язок з поступовим відродженням міст на великих просторах, зруйнованих татаро-монгольськими ордами, та виникненням нових міст як наслідком розвитку сільського господарства, ремесла і торгівлі. У заселених місцевостях обов'язково будували храми, які були переважно дерев'яні, а тому не збереглися до наших днів. З іншого боку, турецько-татарська небезпека спричинила активне замкове будівництво. Отже, архітектурні пам'ятки цього періоду поділяються на два типи: **оборонні замки** і **храми** та **монастирі**. Причому останні часто також проектувалися як оборонні споруди.

Ще однією особливістю є те, що замки вимагали тривалої роботи, яка здійснювалася навіть не десятки, а сотні років. Тому багато замків, залишки яких і сьогодні можна бачити, споруджені були головним чином протягом XIV–XVI ст.

У містобудуванні типовою для України була така топографія: на укріпленому пагорбі розташовувався дитинець, де знаходилися владні установи чи проживав власник міста. Навколо нього поселявся посад (ремісники та торговці), який, власне, і формував місто. Це поселення оточувалося смугою валів і ровів, у міру заселення споруджувався інший пояс укріплень.

Оборонний бастион
Дубнівського замку.
XIV–XVI ст.

Замки у XVI ст. виконували як оборонну функцію, так і слугували житловими приміщеннями для власника, його сім'ї та численних слуг. Такі кам'яні замки будували нащадки княжих родин та магнати. Будівельним матеріалом для їх спорудження були камінь, цегла, вапняк, пісковик. Про оборонний характер замків свідчило й те, що вони оточувалися ровами та валами, мали звідні мости, їхні мури були могутніми, а вежі мали бійниці.

Руїни Кременецького замку. XIII–XVI ст. Сучасне фото

Серед замків, які споруджувалися в XIV–XVI ст., можна назвати Острозький, Луцький, Кам'янець-Подільський, Хотинський, Кременецький та ін. Так, князі Острозькі почали зводити замок ще в XIV ст., збудувавши спочатку оборонну башту і кам'яний будинок. У наступні роки оборонні стіни і нові башти прибудовувалися до існуючих елементів укріплень. Одночасно навколо замку виникло й швидко зростало місто та з'являлися церкви. За два століття, доки зводився замок, місто зросло в 10 разів. У процесі заселення будувалися і нові пояси укріплень.

Недалеко від замку сформувався центр міста з ринковою площею і ратушею. А планування вулиць міста визначалося напрямом доріг, які вели на ринок, та конфігурацією оборонних укріплень. По цих дорогах до Острога на ярмарки приїздили купці зі Львова, Молдови, Балкан, Московської держави, а найбільше – з інших міст Речі Посполитої. Захищений і багатий Острог перетворюється на п'яте за значенням місто України після Києва, Львова, Кам'янця-Подільського і Луцька. Очевидно, не тільки власне діяльність князів Острозьких, а й економічна та суспільна активність міщанства перетворили Острог у XVI ст. в провідний культурно-освітній центр з академією і друкарнею.

Надзвичайно цікавою пам'яткою містобудування та архітектурного мистецтва є замок у Кам'янці-Подільському, який будувався протягом XIV–XVI ст. Найбільш ґрунтовні роботи з будівництва і перебудови окремих елементів замку здійснив

архітектор *Іов Претвич* у середині XVI ст. Замість старих зубців він вмурував більш могутні, розширив подвір'я в напрямку мосту на р. Смотрич, вставив у башти багато нових біло-кам'яних одвірків з різьбою. Замок був не лише оборонною спорудою, а й витвором мистецтва. Цікаво, що замок будували майстри різних епох, але він зберігає композиційну і стилістичну єдність. Мистецтвознавці стверджують, що в Україні немає іншої подібної оборонної споруди, яка б так гармонійно вписувалася у ландшафт і була такою співвідсною зі скелястою горою. Мури і башти замку є ніби продовженням скель, на яких вони стоять.

Грандіозною спорудою був Хотинський замок, який почали будувати ще в XIII ст. У XV ст. Хотин тоді належав Молдові, правителі якої продовжували зведення замку. У 1538 р. замок намагалися взяти польські війська, вибухом висадивши в повітря велику ділянку стіни та зруйнувавши надбрамну башту. Однак у 1540–1544 рр. Хотинський замок було відбудовано і розширено. Вражають не тільки розміри замкової споруди, а й декор сіро-білих вапнякових мурів з геометричним орнаментом із червоної цегли.

У першій чверті XVI ст. на українських землях з'явився і став швидко поширюватися *ренесансний стиль* в архітектурі. Центром будівництва храмів і світських споруд у цьому стилі був Львів. Дослідники пояснюють це тісними торговельними зв'язками Львова з Венецією та існуванням тут венеціанського консульства. При цьому архітекторами споруд даного стилю були

Успенська церква. Львів.
1591–1629 рр.

Каплиця Трьох Святителів.
Львів. 1578–1591 рр.

як італійці (Петро з Борбони, Павло Домінічі Римлянин), так і українці (Петро Красовський, Мартин Люшня, Петро Лука з Пряшева).

Пам'ятками, у яких найповніше втілено естетичні смаки нової стильової епохи, є ансамбль споруд Львівського братства. У цьому стилі було збудовано вежу Успенської церкви та ансамбль будинків на площі Ринок. Так, Петро Красовський у другій половині XVI ст. збудував у Львові дзвіницю Вірменського собору, Чорну кам'яницю, каплицю Трьох Святителів. Петро Лука в 30–40-ві роки реставрував Львівську ратушу та збудував Луцький замок. Архітектор *Амвросій Прихильний* у 1582 р. збудував у Львові синагогу та власний кам'яний будинок. На Закарпатті дуже поширеною була дерев'яна архітектура.

У Києві, Чернігові, Переяславі, Каневі також велося церковне будівництво в стилі ренесансу, але не з таким розмахом, як на правобережних і західноукраїнських землях. У житловому будівництві як будівельний матеріал використовували переважно дерево. Тому житлові будівлі того часу до наших днів не збереглися.

Образотворче мистецтво Цьому періоду властиве художнє використання народних і релігійних традицій. Церковне малярство на українських землях було таке розвинене, що польські королі доручали українським майстрам розписувати храми в Польщі.

Фрагмент іконостаса Святодухівської церкви.
Рогатин. 1598 р.

Робота в групах: Уважно розгляньте фрагмент іконостаса. Які сюжети на ньому зображено?

Фрески українських майстрів там збереглися в багатьох храмах. Одним із найбільших центрів малярства був Львів, де поруч із іконописом розвивався *портретний живопис*. У Львові був окремий ремісничий малярський цех.

Оскільки живопис у цей час безпосередньо пов'язаний з розписами храмів, то саме це мистецтво залежало від розмаху будівництва культових споруд. Мистецтвознавці стверджують, що українські митці цього періоду поступово звільняються від суворих приписів візантійської манери художнього зображення, від візантійської статичності й урочистості. Написані в цей час ікони мають індивідуальний стиль майстра, розмаїття барв, сміливість малюнка, більшу реалістичність.

З поширенням Ренесансу місцеві художні школи переймають риси італійської, німецької і нідерландської мистецьких шкіл. Ці зміни проявляються у портретах львівських багатих міщан – К. Корнякта, І. Красовського (один із керівників Львівського братства) та ін. Хоча більшість майстрів невідома, але деякі імена дослідникам вдалося встановити: *Василь із Стрия, Антін Іринкович, Василь Максимович* та інші.

У XVI ст. подальшого розвитку набуває *графіка*. Рукописні, а згодом і друковані книги прикрашали заставками, кінцівками, великими орнаментованими літерами. Ренесансовий стиль вплинув і на цей вид мистецтва. Так, мініатюри Пересопницького євангелія з рослинним орнаментом нагадують кращі зразки італійського орнаменту доби Ренесансу.

Поява друкарства спричинила і розвиток *граверства*, осередками якого були Львів і Острог. Так, львівський гравер *Лавриш Филипович* мав цілу школу малярів і граверів.

Набуває розквіту також *різьблення* по каменю і по дереву. Дерев'яне різьблення в храмах особливо широко використовувалося в іконостасах. Різьблення як поширений вид народного мистецтва застосовувалося для оздоблення одвірків, вікон, стель у храмах та житлових будинках.

Розвивалося також *ужитково-побутове мистецтво* – виготовлення кераміки, обробка дерева і металів, інкрустація, відливка дзвонів, виготовлення

Апостоли Іоанн і Петро. Ікона XVI ст.

зброї тощо. Значного розвитку в цей час досягає ювелірне ремесло (інкрустація золотом і сріблом). Зокрема, у Львові наприкінці століття налічувалося 30 ювелірів. Ювелірне мистецтво проявлялося у двох стилях – західному і східному. Східний (турецький) стиль був дуже популярним серед магнатів і шляхти, які замовляли інкрустацію оправ до шабель, сідел та кінської зброї.

Персні.
XVI–XVII ст.

Усна народна творчість

Усна народна творчість розвивалася на основі традицій Київської держави та їх поєднання з новими сюжетами, продиктованими політичним становищем українських земель, зокрема боротьбою народу проти турецько-татарської агресії.

Характерною особливістю народних дум як одного з видів усної творчості є, по-перше, відображення реальної дійсності, по-друге, вони мають велике виховне значення. Темі більшості дум – це любов до Батьківщини, дружба і братерство, товариський обов'язок, подвиги синів українського народу в боротьбі з ворогами.

Деякі думи мають повчальний характер, відображаючи високе етичне ставлення до родини, погляди народу на родину, ставлення до батьків тощо.

Зародилися думи в козацькому середовищі, а вперше згадуються на початку XVI ст. За тематикою і сюжетами найдавнішими є думи про боротьбу з турецько-татарською агресією: «Втеча трьох братів із города Азова із турецької неволі», «Маруся Богуславка», «Самійло Кішка» та інші. Поряд з думами важливе місце в українській усній народній творчості посідають історичні пісні. Народні пісні й думи виконували кобзарі та лірники, які співали їх по всій Україні.

Музика

Поряд з розвитком образотворчого мистецтва відбувався процес становлення професійної музики. Цьому сприяло те, що в братських школах обов'язковими предметами були церковний спів по нотах і музична грамота. Підготовка в школах регентів церковних хорів, учителів співу й музикантів давала змогу зберігти українську культуру в умовах колонізації.

У XVI ст. в деяких церквах України вже існував *багатолосий спів*, який наприкінці століття узаконив константинопольський патріарх. Недосконалу крюкову нотацію замінило

нотно-лінійне письмо на п'ятилінійному нотному стані, що давало змогу точніше фіксувати багатоголосі музичні твори.

Зароджується і світська музика в таких її жанрах, як міська **побутова пісня, цехова інструментальна й театральна музика**. На зразок ремісничих у містах існували музичні цехи, члени яких грали на весіллях і святах.

Витоки театрального мистецтва Власне театр як вид мистецтва має дуже глибоке коріння. Досить згадати античні Грецію і Рим, пам'ятки архітектури та драматичної літератури, які дійшли до наших днів. На східнослов'янських теренах ще в дохристиянські часи існували обрядові дійства («ігрища») символічного характеру, у яких поєднувалися слово, пісня, рух, дія персонажа. Після прийняття християнства багато з тих обрядових ігрищ збереглися як народні звичаї, часто з припасованими до них новими релігійними тлумаченнями.

Оскільки існували зв'язки Київської держави з Візантією, то іноді князі запрошували звідти так званих скоморохів, які розважали глядачів різними веселими або сатиричними сценками. Із часом, очевидно, з'явилися скоморохи місцевого походження, які мандрували від міста до міста, даючи «вистави» глядачам, маючи особливий успіх у них на ярмарках. Дослідники стверджують, що останні згадки про скоморохів на українських землях відносяться до XVI ст.

Завдяки відносно тісним, як на той час, культурним зв'язкам України з європейським світом (згадаймо українських студентів в університетах Європи) в українських містах з'являються мандрівні актори. Однак театр в його істинному значенні в Україні виник дещо пізніше – наприкінці XVI – на початку XVII ст.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Який вид архітектури і чому переважав у XVI ст.?
2. Чому архітектурні пам'ятки XVI ст. сконцентровані на правобережних і західноукраїнських землях?
3. У яких храмових елементах поєднуються різні види мистецтва?
4. Спробуйте встановити зв'язок між розвитком портретного живопису й братствами.
5. Що таке іконостас і чому йому приділялася велика увага як витвору мистецтва?

Спостерігайте!

1. Чи є щось спільне в архітектурі храмів і замків України XVI ст.?
2. Чому в братських школах була обов'язковою навчальна дисципліна «Церковний спів по нотах»?

Ключові поняття: графіка, гравюра, нотно-лінійне письмо, кант, іконостас, оборонні замки, Ренесанс, фреска.

ДОКУМЕНТ

Про що свідчить наведений уривок з документа і чому Привілей видав католицький єпископ, а не король?

Із Привілею 1596 р. львівського католицького архієпископа Д. Соліковського, виданого малярському ремісничому цехові

Постановляємо, що усі братства і товариства художників, коли вони не створені згідно з приписами і в послухові католицької церкви, треба розпустити. Бо хто ж не бачить, що товариства схизматиків порушують церковний лад і підривають послух римському костюлу, який єдиний є католицьким. Маючи це на увазі, признаємо недопустимим, щоб невільні й уперті користувалися тими самими, що й вільні, свободами та привілеями, бо могло би здаватися, що через спільне життя й користування спільною з католиками свободою вони утверджуються у своїй облуді...

Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XIV–XVII ст. – К., 1983. – С. 56.

Це цікаво!

Наприкінці XVI ст. у Краківському університеті викладали 13 професорів-українців.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI ст.»

1. Острозька греко-слов'янська колегія була відкрита в...
А 1572 р. Б 1576 р. В 1581 р.
2. Острозька біблія була надрукована в...
А 1572 р. Б 1576 р. В 1581 р.
3. Що відбулося раніше: запровадження реєстрового козацтва чи відкриття Львівської братської школи?
4. Що відбулося раніше: утворення Речі Посполитої чи Реформація в Європі?
5. Дайте визначення поняття:
Магнат – це...
Ставропігія – це...
6. Розташуйте події у хронологічній послідовності
А І Литовський статут
Б відкриття Львівської братської школи

В перша писемна згадка про українських козаків
Г Люблінська унія

7. Розташуйте події у хронологічній послідовності

- А «Устава на волоки»
- Б І. Федоров у Львові видав Апостол і Буквар
- В III Литовський статут
- Г повстання Криштофа Косинського

8. Напишіть речення, вставивши пропуски

А. У _____ році Северин _____ очолив козацько-селянське _____.

Б. _____ євангеліє – пам'ятка літератури України, написана в 1556–_____ рр. «живою _____ мовою».

9. Причинами укладення Люблінської унії є...

10. Охарактеризуйте розвиток архітектури України у XVI ст.

11. Укажіть головні ознаки розвитку освіти України у XVI ст.

12. Яке значення мав розвиток книгодрукування для українських земель у XVI ст.?

Розділ 2

Українські землі
наприкінці XVI –
у першій половині
XVII ст.

§ 10. БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ 1596 р.

Згадайте!

1. Чи існували після розколу християнської церкви спроби її об'єднання (до XVI ст.)?
2. Як захоплення Константинополя турками-сельджуками у 1453 р. вплинуло на становище православної церкви на східнослов'янських землях?

Ідеологічна боротьба навколо питання про церковну унію

Культурна й благодійна діяльність братств не змогла вирішити питання реформи православної церкви. Тому в прихильників магната Острозького зародилася ідея укласти унію православної та католицької церков, але зі збереженням грецького обряду й прав Київської митрополії. У 1583 р. Острозький розпочав переговори з папським легатом (послом) Антоніо Поссевіно. Однодумцем К.-В. Острозького був берестейський каштелян *Іпатій Потій*, котрий написав низку полемічних творів, у яких обґрунтовував необхідність унії. За унію виступав і талановитий проповідник – єзуїт, доктор філософії *Петро Скарга*. З 80-х років XVI ст. між католиками й православними, прихильниками й противниками унії в середовищі духовенства розпочалася ідейна боротьба. Нині відомо понад 150 творів так званої *полемічної літератури* представників різних таборів.

Прихильники унії мали підтримку короля, адже унія тісніше пов'язала б українські та білоруські землі з Польщею.

Поштовхом до інтенсивних переговорів щодо укладання унії стала подія за межами України. У 1589 р. виникло патріаршество в Москві. Тоді ж константинопольський патріарх Єремія замість О. Дівочки призначив київським митрополитом *Михайла Рогозу*.

Традиційна православна церква переживала серйозні зрушення, що відбувалися в умовах ідеологічного наступу на неї католицизму та протестантизму, а також проникнення ідей гуманізму, зокрема через навчання обдарованих українських та білоруських юнаків у західноєвропейських університетах.

Таємні переговори

Представники вищого православного духовенства на чолі з митрополитом Михайлом Рогозою активізували переговори щодо об'єднання церков. У 1590 р. львівський православний єпископ *Гедєон Балабан*, намагаючись протистояти втручання Успенського

православного братства в церковні справи, на таємній нараді кількох єпископів порушив питання про унію.

Єпископи вважали, що папська влада над православною церквою зможе навести порядок і дисципліну в церкві, підвищить авторитет православного духовенства серед простих мирян. Єпископи сподівалися, що після унії православні будуть зрівняні в правах з католиками: ремісники і торговці в містах не будуть зазнавати дискримінації, українська шляхта та міська верхівка зможуть обіймати різні уряди (посади), а вище православне духовенство буде представлене в сеймі.

Проте питання про унію не могло бути вирішене швидко. Кілька років прихильники унії витратили на різні таємні зустрічі і переговори з урядовцями, католицькими єпископами та папським посланцем.

На зборі єпископів у Сокалі (1594) майже всі вони підписали декларацію про згоду на унію. Діставши згоду короля на гарантії непорушності православних храмів і єпархій, літургій, обрядів та звичаїв, єпископи І. Потій та *К. Терлецький* восени 1595 р. поїхали до Риму для перемовин з Папою Кліментієм VII. Папа затвердив подані ними 33 пункти «Статей унії».

Ще не прийнята унія викликала суперечності в середовищі вищого духовенства. Проти неї виступили навіть деякі з єпископів, котрі раніше підписали декларацію. У відкритому листі, розповсюдженому по Україні, К.-В. Острозький оголосив єпископів-змовників «вовками в овечій шкурі», оскільки вони, за його словами, зрадили свою віру, і закликав православних людей виступати з протестами проти їхніх дій.

На залик К.-В. Острозького православна шляхта й духовенство збиралися в містах і містечках і засуджували унію. Князь

Костел Святої Марії в м. Сокалі

погрожував навіть наміром підняти збройне повстання противників унії. Під цим тиском деякі ініціатори і впливові прихильники унії відмовилися від своїх попередніх поглядів на неї.

Церковний собор

У жовтні 1596 р. у м. Бересті в палаці князя Острозького зібрався церковний собор, на який прибуло православне духовенство різних санів з України і Білорусі, виборні делегати від православної шляхти, прості миряни. Це зібрання висловилося проти укладення унії. Водночас до Берестя для юридичного оформлення унії прибули і її прихильники, яких було значно менше: митрополит і п'ять православних єпископів, кілька представників вищого католицького духовенства та деякі королівські урядники. Їх підтримав і король Сигізмунд III. Противникам унії не вдалося переконати її прихильників, які публічно оголосили про укладення унії.

Що стосується народних мас, які були далекими від політики й нічого не знали про стан патріархії, то вони взагалі сприйняли унію негативно. Українська церква розпалася на два табори – православних та греко-католиків (уніатів). Між ними розпочалася ідейна боротьба.

Робота в групах: Ви прихильник або противник Берестейської унії. Які ви використаєте аргументи на свою користь?

Якоб Трошель.
Король Сигізмунд III Ваза
в іспанському костюмі.
1610 р.

Іпатій Потій. XVII ст.

Полемічна література про наслідки унії

Єзуїт П. Скарга незабаром надрукував твір «Оборона Берестейської унії», у якому доводив, що миряни як люди світські не мали права голосу на соборі. У відповідь з'явилася велика праця «Апокрисис» *Христофора Філалета* (псевдонім), у якій обґрунтовувалася законність рішення Берестейського православного собору. Письменник-полеміст *Герасим Смотрицький* у творі «Ключ Царства Небесного...» також рішуче виступив проти унії. Ця полеміка продовжувалася і в наступному столітті.

Наприкінці XVI ст. набуває розвитку полемічна література, спрямована проти колонізації українського народу, насадження католицизму та унії. Полеміку почали єзуїти Бенедикт Гербест і Петро Скарга, які доводили необхідність унії. З письменників, котрі взяли участь у релігійній полеміці, найпомітнішими були Мелетій Смотрицький та Іван Вишенський.

Мелетій Смотрицький 1610 р. написав польською мовою твір «Тренос» («Плач»). У формі плачу-голосіння православної церкви у творі зображено її занепад: «Горе мені бідній, горе нещасливій, пограбованій, позбавленій усіх моїх маєтків, обдертій із шат моїх на прилюдну ганьбу мого тіла й обтяженій невиносимими тягами! Руки мої в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на крижах, над головою вогонь негасимий; з усіх боків крики, страх, переслідування!..» Книга мала великий вплив на православних і викликала полемічну відповідь єзуїта П. Скарги. Пізніше М. Смотрицький був єпископом у Полоцьку. Перебуваючи в Римі, він прийняв унію і написав на її захист «Апологію», чим спричинив нову хвилю полемічних творів на захист православ'я.

Найвідданішим православ'ю полемістом цієї доби був *Іван Вишенський*. Він народився і жив у місті Судова Вишня в Галичині, де й здобув початкову домашню освіту. Тоді ж познайомився з представниками латинсько-польських освічених кіл, був близький і до протестантів (соцініан). Він висунув ідею створення церкви без її владних структур. Після зіткнення з єзуїтами зблизився із львівськими братчиками. Певний час був пов'язаний з острозькими вченими, літераторами, полемістами. Потім доля завела його на Афон (Греція) – тоді оплот православної віри. З Афонського монастиря, де він про-

Архієпископ Мелетій Смотрицький

жив схимником майже 40 років, І. Вишенський відправив в Україну близько двадцяти «посланій» – князеві К.-В. Острозькому, братствам, єпископам, узагалі українцям. Він докоряв єпископам за непорядки в православній церкві, картав духовних і світських панів за знуцання над простим людом: «А бідні піддані день і ніч на вас працюють і горюють. А ви, висавши їх кров і зусилля, повні мішки грошей напихаєте». Його послання поширювалися в Україні в рукописах, вони пробуджували сумління людей, змушуючи їх замислитися над вадами церковного і світського життя.

На оборону православ'я виступили й інші полемісти: Стефан Зизаній, Христофор Філалет, Захарія Копистенський, Василь Суразький, Юрій Рогатинець, Клірик Острозький. Серед авторів творів віршованої літератури були Памво Беринда, Касіян Сакович, Павло Русин із Кросна.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому в XVI ст. православна церква ідейно й організаційно поступалася католицькій церкві?
2. Як вплинуло створення московського патріархату на розв'язання питання про церковну унію в Україні?
3. Визначте політичні наслідки підписання церковної унії.
4. Чому деякі оборонці православ'я згодом пристали до унії?
5. Дізнайтеся, чим сьогодні знаменита гора Афон у Греції.

Поміркуйте!

1. Чи досягнуто було мети відновлення єдності католицької і православної церков після Берестейського собору?
2. Як, на вашу думку, поставилися до Берестейської унії протестанти?

Ключові поняття та постаті: *полемічна література, Берестейська унія, греко-католик (уніат), московська патріархія, П. Скарга.*

ДОКУМЕНТ

Визначте, про що йдеться в наведеному уривку з твору полеміста.

З полемічного твору «Ключ Царства Небесного...» (1597) Герасима Смотрицького

Учителі костьолу римського... звертаються до вас, народи руські, різними методами, засобами, підносячи честь, святобливість, багатство і над всіма під небом зверхність своїх католиків римських і від них встановлені закони і віри також, а ваших патріархів грецьких, і від них державну віру й закон, із вами спільно, недовірством, глупством, відступництвом змішавши, перед очима вашими явно топчуть ногами й закликають вас до єдності.

Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988. – С. 215.

Визначте, про що йдеться в наведеному уривку з твору М. Смотрицького.

Мелетій Смотрицький. Тренос, тобто плач... (1610 р.)

...Приступіть до мене, усі живі, всі народи, усі жителі землі! Послухайте голосіння мого і дізнайтесь, якою я була колись, і подивуйтеся.

...Окремо ж до кожного стану день і ніч на поминання чинимо.

– Ви, княжата і вельможі, божим судом повірених нам підданих судите, остерегаючись того, аби тим же судом самі осуджені не були. Не накладайте на них великої данини, відаючи, що і вам пан ваш увесь борг одпустив і чинш за вас заплатив. А коли що-небудь у скритості чините, то не мовте: «Хто ж нас бачить?», – бо отець ваш на небі, той усе бачить і все, що хоче, чинить.

– Ви, архіереї й ієреї, пастирі і учителі овець розумного стада Христового! Сійте, не хитаючись в дарованій вам од Бога вірі, дбайте з пильністю про довірених вам овечок. Мужньо опирайтеся тим, котрі правду бурити силкуються. Неспокійних карайте, потішайте лякливих, неуків навчайте, свавільних і непокірних стримуйте і гамуйте, немічних оздоровляйте, супротивних картайте...

– Будьте прикладом вірним у мові, у спілкуванні, у вірі, у чистоті. Пильнуйте читання, напучування науки. Проповідуйте слово, наполягайте в час і без часу, карайте, лайте, просіть з усією терпеливістю і наукою, бороніть безсилих, а непорядних виправляйте. Ви ж бо єсте сіллю землі і світлістю світу...

Українська література XVII ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 67, 76.

Це цікаво!

Слово «парта» походить від франц. *a part* (а пар), що означає «окремо». Так називали сидіння для одного-двох учнів, на противагу довгим шкільним лавам, на яких сиділи учні шкіл під час занять.

§ 11. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Згадайте!

1. Які державні утворення на території Криму існували в давнину?
2. Хто така Роксолана?

Передісторія Кримський півострів і Північне Причорномор'я в давнину і середньовіччя мали в своїй історії панування і господарювання багатьох племен і народів: таврів, скіфів, сарматів, готів, греків, римлян, гунів, хозар, маляр, печенігів, половців, слов'ян, генуезців, венеціанців. У XIII ст. в Криму з'явилося військо Золотої Орди. Після перемоги татар над турками-сельджуками, які пригнічували місцеве населення,

Печерне місто Чуфут-Кале. Крим. Сучасний вигляд

у 1233 р. починається етнічна історія кримських татар. Їх столицею стало місто Солхат, перейменоване в *Кирил*, *Крим* (тюрк. – вал). Незабаром ця назва поширилася на весь півострів.

Спочатку татари-кочівники залишалися в Криму лише на зимівку, а з настанням тепла йшли в багаті травами степи Причорномор'я. Із часом осілі улус-беї утворили в Криму свої вотчини (бейлики), а потім об'єдналися в Кримський юрт. Місцеве населення (головним чином, італійсько-грецького походження) чисельно і за ступенем розвитку матеріальної та духовної культури переважало, але опинилося в ролі данника татар, утім не чинило спротиву, а, навпаки, впливало на пришельців. Широка ісламізація населення почалася лише за хана Узбека в першій половині XIV ст.

Зміцнення ханського престолу відбулося, коли на ньому опинився представник династії Чингизидів Девлет-Гірей, який правив 39 років (помер у 1467 р.).

Девлет-Гірей провів ряд реформ адміністративного, економічного й культурного характеру. Активно культивуючи мусульманську віру, Девлет-Гірей збудував багато мечетей і шкіл. До наших днів дійшла мечеть Чуфут-Кале. У той самий час він надавав матеріальну допомогу християнським монастирям.

Головним результатом внутрішньої і зовнішньої політики Девлет-Гірея було проголошення ним економічної, політичної і культурної незалежності від Золотої Орди.

Ханський престол успадкував один із його восьми синів – Менглі-Гірей. На відміну від батька, він захоплювався військовими походами (для захоплення полонених на продаж), що не тільки

Менглі та Девлет
Гіреї

послаблювало економіку держави, а й підривало внутрішню її єдність через невдоволення угруповань. Цим і скористалися Османи для захоплення Криму.

Підкорення Криму Османською імперією

Османська держава в Малій Азії виникла на початку XIV ст. внаслідок розпаду султанату турків-сельджуків, а вже із середини століття вона значно розширила свої кордони, у тому числі за рахунок земель південних слов'ян (болгар, сербів). За султана Мегмета II (Завойовника) у 1453 р. Османська імперія захопила Константинополь, що відтоді став називатися Стамбулом, і запанувала на Чорному і Середземному морях.

У 1475 р. турки напали на Крим і змусили Менглі-Гірея визнати зверхність над собою влади султана. Крим став однією з багатьох завойованих турками земель, що були заморською власністю султана і «Великої Порти», як у титулатурі султана урочисто йменувалася його держава. Найближчим наслідком захоплення турками Криму були постійні грабіжницькі набіги на українські землі і загроза всій християнській Європі.

У XVI ст. турки вже володіли величезною територією на з'єднанні Європи, Азії і Африки. Ця обставина вимагає короткої характеристики Османської імперії, організації її війська і походів у чужі володіння.

На чолі імперії знаходився султан, а все її населення вважалося його рабами. Країна була поділена на провінції (ейялети) на чолі із старшинами (бейлербеями), які під час війни командували військами. Провінції поділялися на санджаки, а ті – на великі і малі володіння (зеамети і тимари).

Постійне турецьке військо складалося з ленних (за призовом) і оплачуваних воїнів. Командували військом два бейлербеї – один з них перебував у Європі, а другий – в Азії, що давало змогу після оголошення походу дуже швидко організувати військо. У 1593 р. була проведена реорганізація війська, яке тепер складалося з неоплачуваної кінноти і кінних допоміжних загонів. Неоплачувані кіннотники звільнялися лише від податків. Тобто кіннотники змушені були забезпечувати себе грабіжництвом.

П'ять століть в Османській імперії існувала й регулярна піхотна армія – *яничари* (тур. – нове військо). Спочатку це військо комплектувалося з молодих полонених. Потім для поповнення складу яничар почали примусово постійно відбирати християнських хлопчиків, яких виховували у спеціальних школах. Там вони приймали іслам, вивчали турецьку мову, призвичаювалися до військового порядку і дисципліни.

Яничари перед султанським палацом XVI ст.
Старовинний малюнок

Військова служба була виключним заняттям яничар протягом їхнього життя. Яничари вважалися найсильнішою у світі піхотою. Саме завдяки їм турки здобували перемоги на Балканах і взагалі в Європі. Наприкінці XVI ст. яничар нараховувалося близько 2,5 тис.

Яничарське військо складалося з трьох частин: одна несла гарнізонну варту в фортецях, друга – знаходилася у воєнних походах, третя становила султанську гвардію. У таборі яничари дотримувалися суворої дисципліни, а за його межами могли чинити будь-які грабінницькі і воєнні дії, не визнаючи над собою жодної влади. Грабінництво яничар на українських землях відображено в літописах та в усній народній творчості.

Турецький флот нараховував майже 400 галер. На кожній з них було 180–200 моряків, 20 чоловік гарматної обслуги, 140–150 веслярів-невільників, по одній великій і по 4 малих гармати. Підпускаючи ворожі судна на близьку відстань, галери раптово накривали їх зливою стріл і куль, а потім починався рукопашний бій. Такій військовій силі мусили протистояти українські козаки.

Кримське ханство у XVI ст.

Кримське ханство в XVI ст. займало менше половини півострова. Інші, багатші і родючіші, землі разом з головним портом Кафою (сучасна Феодосія) належали туркам.

За природними умовами територія Криму була неоднорідною. Південне узбережжя півострова – це регіон виноградарства і садівництва. Керченська, Перекопська і Бахчисарайська

округи – це райони осілої землеробської культури. У Криму в другій половині XVI ст. відбувався перехід від кочового скотарства до осілого землеробства, але цей процес був дуже повільним.

Нестача продуктів у Криму компенсувалася здобиччю під час походів у сусідні країни. Більшість населення Криму постійно перебувала в походах на Персію, в Європу і, в першу чергу, в Україну. Але ці походи виснажували продуктивні сили Криму.

Економічний розвиток

Поселившись у Криму, степові кочовики зберегли основну галузь своєї економіки – скотарство, а найголовніше – конярство. Коні для татар були не лише транспортом, але й основою харчування. З кобилячого молока вони виготовляли смачні сири, кумис, варили рідкі страви. Конина, особливо з молодих лоша́т, вважалася найпоживнішим м'ясом. У походи татари брали додаткових коней як «живі консерви». Коні в татар були дуже цінної породи, хани навіть забороняли продавати їх іншим народам.

У Криму були численні отари овець, які давали м'ясо, молоко, курдючний жир. Зимовий одяг татари шили, як правило, з овчини. У меншій кількості розводили корів. Одним з основних продуктів харчування був каті́к – кислий напій з коров'ячого або овечого молока. Розводили також волів, верблюдів, кіз, а з домашньої птиці – курей.

Землеробство татари перейняли від місцевого населення, зокрема від греків та генуезців. Вони сіяли просо, пшеницю та інші злакові рослини, причому вже в XV ст. – на продаж.

Про ступінь осілості і рівень землеробської культури татар свідчить поділ землі на ділянки: орні, лугові і випаси. Зерно татари зберігали не в амбрах, а в ямах, обкладених сухою соломкою і обмазаних глиною. У греків та генуезців татари перейняли й виноградарство і садівництво (виросували персики, черешні, яблука, груші, сливи, горіхи, шовковицю). Овочів кримські татари не вирощували, вважаючи, що вся зелень дана Аллахом для коней.

Важливою галуззю економіки було бджолярство. Споживачами меду були не тільки самі татари, але й султанський двір.

Суспільно-політичний і державний устрій

Незважаючи на перехід до осілості і поступове впровадження індивідуального господарства, у татар довго зберігалися ознаки родового ладу. Надання ханами земель за службу своїм поміч-

никам і воєначальникам (мурзам), духовенству і мечетям не зруйнувало форму давнього общинного землеволодіння. Кріпосного права в Криму не було аж до анексії його наприкінці XVIII ст. Росією. Селяни працювали на землевласника лише тиждень на рік, розглядаючи цю повинність як «толоку» – колективну добровільну допомогу за користування землею.

Десятину на користь держави сплачували всі. Селяни безплатно користувалися лугами і лісами, хоча формально вони належали феодалам. Це право ґрунтувалося не на феодальному законодавстві, а на шаріаті, коли вважалося, що створене Аллахом без допомоги людини належить усій громаді.

Привілейованийий прошарок населення Криму складався із родових старійшин (беїв) і служилих людей (воєначальників), яких хан наділяв землею. Існували й інші види нагород. Беї, які очолювали чотири значних роди і займали вищі щаблі аристократичної ієрархії, отримували цей титул спадково, але він затверджувався ханом, що ставило родову знать в юридичну і економічну залежність від нього. Однак, будучи васалами хана, вони могли знаходити собі й інших покровителів (сюзеренів). Тому основною силою, на яку спирався хан, були служили всіх рангів.

Ще за життя хан призначав своїм наступником *калгу* – рідного брата, а за його відсутності – старшого сина. Улуси і ясаки хан розподіляв між членами свого роду. За калгою в адміністративній ієрархії стояв *нуреддін* (нуреддін-султан), яким був зазвичай брат хана. Він також мав свою резиденцію (як і калга) і свою адміністрацію, тільки жалування від турецького султана отримував удвічі менше. Калга і нуреддін у своїх володіннях мали всю повноту влади. Третє місце займав

великий беї (каймакан), що був «оком і вухом» хана, командував його особистою охороною, а також стежив за порядком у столиці і окрузі, затверджував усі судові справи. За відсутності хана він залишався його заступником.

Своєрідну релігійно-адміністративну посаду займав *муфтій*, глава духовенства і головний тлумач законів шаріату. Він призначав і усував з посад суддів (каді), мав право вести листування з іноземцями. Муфтій, його помічники і нижче за саном духовенство мали землі в різних частинах Криму, які складали так званий духовний домен (ходжалик).

Турецький муфтій.
Малюнок XVII ст.

Він же здійснював нагляд за використанням вакуфних земель (наданих ханами мечетям).

Існували й інші посади державного рівня. Так, *ор-бек* здійснював контроль за безпекою кордонів та нагляд за ордами ханства, які кочували поза його межами; *сераскири* – князі тих кочових орд; *ширін-бей* – старший із чотирьох глав кочових орд.

У Кримському ханстві до адміністрації належала й посада *валіде*, на яку призначалася зазвичай мати правлячого Гірея (у випадку її смерті – найближча її родичка). У неї було своє коло придворних. Валіде мала значний вплив на політику хана.

Державна рада, яка займалася політичними питаннями внутрішнього та зовнішнього життя, називалася *диван*. Він розподіляв кошти на утримання ханського двору, визначав кількість війська і приймав рішення про походи за здобиччю.

Васал Високої Порти

Кримські хани (з роду Гіреїв) призначалися турецькими султанами і їм підкорялися. Проте у своїх діях кожний хан залежав також від місцевих князів і воєнної знаті. Султани вимагали від ханів точного виконання своїх фірманів (грамот), погрожуючи покаранням і усуненням з ханського престолу. Хан повинен був себе називати «рабом шахиншаха», покірним його слугою. Але ставши на престол, новий хан вимагав певної самостійності у вирішенні питань внутрішнього і зовнішнього життя ханства.

Із часу захоплення турками Криму вони почали включати в міжнародні договори статті, які нагадували про васальну залежність Кримського ханства від Османської імперії. У Криму турки мали свої укріплені фортеці: Кафу, Керч, Єнікале, Перекоп, Мангуп, Інкерман, Балаклаву. Там вони тримали свої гарнізони. Крим став ніби воєнним табором і мав велику кількість фортець. Головна увага приділялася спорудженню укріплень у гирлі Дніпра і на Кримському перешийку.

Оскільки роль Кримського ханства в загарбницькій політиці Османської імперії була дуже важливою, султан дбав про те, щоб хан постійно перебував у покорі. Тому султани завжди тримали біля себе братів або синів хана. Кожен з них був кандидатом на ханський престол. Саме це й змушувало хана виконувати султанські повеління.

Невільники Нападаючи на українські землі, турецько-татарські загони не лише руйнували і грабували міста й села, а й забирали *ясир* – велику кількість людей, котрі не встигли заховатися і не могли чинити опір. Молодих чоловіків використовували на галерах, земляних і будівельних роботах. Деякі працювали на сільськогосподарських роботах. Сотні

тисяч невільників, серед яких було чимало українців, продавали в рабство в містах Криму. Найбільшим невольничим ринком була Кафа. До Криму іноземні купці привозили зброю, одяг, коней, а поверталися на кораблях, навантажених рабами. Тому невільники з України опинялися в дуже віддалених країнах, хоча більшість із них залишалася в Криму і турецьких містах.

Під час набігів нападники влаштовували полювання на знатних людей, за яких можна було взяти великий викуп. Полювання на людей повсюди в ту епоху розглядалося як звичайне ремесло. Захоплених чоловіків найчастіше продавали покупцям з інших держав. Рабині-жінки використовувалися в домашньому господарстві, а молоді та гарні дівчата потрапляли до гаремів. Але не завжди нападникам вдавалося доставити ясир до Криму, бо запорожці заздалегідь сповіщали жителів про небезпеку, організовували засідки й погоні за ворогом. Вони рятували бранців, та й самі полонені, добре знаючи місцевість, при нагоді втікали з полону. А доставлені в Крим зазнавали всіх нещасть рабського життя. Туга невільників за рідним краєм відбилася в усній народній творчості.

Татарське військо було кінним. Сила його була не в чисельності, а в ідеальній тактиці, знанні місцевості, маскуванні, навичках пересування, майстерності ведення бою. У похід за ясиром частіше ходили взимку, оскільки влітку було багато роботи в своєму господарстві. Та й не підкованим татарським

Невольничий ринок у Кафі

коням було легше йти (між іншим, коні добували собі корм – мерзлу траву, розгрібаючи сніг копитами).

Робота в групах: Уявіть себе греком, вірменином чи козаком у Кримському ханстві. Як би до вас ставилося місцеве населення?

Тактика вторгнення

Проникнувши на територію України, татари два-три дні відпочивали неподалік кордону. Потім орда розпадалася на три загони, які йшли в різних напрямках. Відтак ці загони утворювали дрібніші загони і знову розходилися. Таким чином татари оточували поселення з усіх боків, забирали здобич (людей, худобу, майно) і, навантажені, повільно відступали, уникаючи зустрічей з козаками. Мурзам і беям діставалося 30 % воєнної здобичі. У мирний час їм ніхто нічого не платив.

Що стосується великих спільних походів турків і татар, то до них готувалися тривалий час. Про це в Україні дізнавалися заздалегідь і готувалися дати відсіч. Цьому сприяла і вся оборонна система південних кордонів України. Опір турецько-татарській агресії був особливо ефективним у другій половині XVI – на початку XVII ст., що було пов'язане із становленням Запорозької Січі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка структура управління існувала в Османській імперії?
2. Спробуйте зобразити ієрархічну структуру влади в Кримському ханстві у вигляді піраміди.
3. Який чинник впливав на частоту татарських набігів на українські землі?
4. Кому належав головний невільничий ринок у Криму – місто Кафа – татарам чи туркам?
5. Дізнайтеся, коли було побудовано Бахчисарайський фонтан.

Потіркуйте!

1. Чому хани надавали допомогу християнським монастирям?
2. Чи був залежним від султана у своїй внутрішній та зовнішній політиці кримський хан?

Ключові поняття: яничар, ясир, калга, бей, диван, Гіреї.

ДОКУМЕНТ

Які риси татарських військових зауважив автор?

Характеристика кримських татар Г.Л. де Бопланом:

Вони озброєні шаблею, луком із сагайдаком із 18–20 стрілами; за поясом у них ніж, кресало, щоб добувати вогонь, шило і 5 або 6 сажнів ремінних шнурів. Кожен з них має в кишені нюрнберзький годинник. Лише

найзаможніші носять кольчугу, інші ж, не маючи нічого, йдуть на війну, вважають, що вони дуже сміливі і вправні на конях, але у них погана посадка, бо ноги надто зігнуті із-за коротких стремен, і сидять вони на конях так, як виглядала б мавпа, посаджена на хорта. Однак усе-таки вони дуже вправні на конях і настільки спритні, що на повному чвалі перестрибують з одного коня, який заспається, на іншого, котрого ведуть за вуздечку, щоб швидше тікати під час погоні. Кінь, не відчуючи більше на собі господаря, одразу ж перебігає праворуч від нього, тримаючись весь час поруч із ним, щоб бути у зручному місці, коли вершник схоче пересісти на нього з тією спритністю, яка їм властива при перестрибуваннях. Ось як ці коні привчені служити своїм господарям.

Г.Л. де Боплан. *Опис України*. – К., 1990. – С. 55–56.

Це цікаво!

Назва міста Бахчисарай походить від двох татарських слів: *бахчи* (сад) і *сарай* (палац), а Балаклава – від турецького слова *балик* (риба, рибний садок).

§12. КОЗАЦТВО В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII ст. ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ

Згадайте!

1. Що вплинуло на структуру козацтва під кінець XVI ст.?
2. Чи була єдність між козаками, селянами та міщанами під час повстань?

Після поразки повстань Після придушення повстань кінця XVI ст. козаки С. Наливайка втратили свої кращі сили, артилерію, бойові знамена й клейноди. Вони на деякий час припиняють антипольську боротьбу. Невдовзі Польща, втручаючись у молдовські справи, звернулася до козаків по допомогу. Запорозжці погодилися за умови повної реабілітації козаків, відновлення їхніх привілеїв і прав. Їм було це обіцяно, і козаки взяли участь у війні.

Турецький
вершник

У 1600–1602 рр. козацьким гетьманом був **Самійло Кішка**, який домігся від уряду «дарування провін». Водночас король посилав козаків у військові походи, не завжди виплачуючи їм гроші і не забезпечуючи їх необхідною амуніцією.

Самійло Кішка

Оспіваний в історичній думі козацький ватажок – С. Кішка народився на Брацлавщині. Був обраний запорозьким гетьманом. Під час одного з морських походів у середині 70-х років XVI ст. потрапив у полон і 25 років був невільником на турецькій галері. Скориставшись висадкою турків на берег біля м. Гезлева (Євпаторії) і обдуривши варту, він здобув ключі й відімкнув замки ланцюгів. Невільники дочекалися повернення турків, перебили команду й повернулися в Україну.

С. Кішка незабаром був знову обраний запорозьким гетьманом. Січовики поважали його не лише за хоробрість, а й за мудрість, бо вмів жити у злагоді з королівською владою заради збереження козацьких вольностей і прав, значно урізаних після поразки повстань К. Косинського й С. Наливайка.

Загинув С. Кішка далеко від рідної землі, у Лівонії, куди в 1602 р. за наказом короля відправився з 2 тис. козаків. Та слава про нього навіки залишилася в пам'яті українського народу.

Річ Посполита не могла забезпечити захист своїх південних володінь від турецько-татарської агресії. Замки й фортеці на кордоні зі Степом перебували в занедбаному, напівзруйнованому стані. Вони підтримувалися й охоронялися лише силами міщан і козаків.

1616 р. татари вторглися на Поділля. Хан похвалявся, що знищив тоді 200 сіл та містечок і що кожен татарин захопив не менше семи невільників. Боротьба з турецько-татарською агресією була одним із головних завдань українського козацтва.

«Доба героїчних походів»

Перші два десятиріччя XVII ст. були періодом найуспішніших морських походів запорожців. Інколи вони йшли в морські походи самі або узгоджували свої дії з донськими козаками. У поході 1600 р. було захоплено 10 турецьких галер з усіма припасами. Тоді козаки напали на порт Варну, визволили полонених і взяли здобич – 180 тис. золотих. Навесні 1602 р. запорожці на 30 чайках і відбитих у турків галерах вийшли в море й розбили під Кілією турецьку ескадру.

1608 р. запорожці пішли в сухопутний похід на Кримське ханство, здобули Перекоп і зруйнували його укріплення, а вже наступного року, запливши на 16 чайках у гирло Дунаю, спалили міста-фортеці Ізмаїл, Кілію і Білгород. 1614 р. запорожці двічі перепливали Чорне море й штурмували турецькі прибережні міста Трапезунд і Синоп. Навесні 1615 р. на 80 чайках козаки напали на околиці турецької столиці Стамбул, спалили дві гавані. Коли ж турецький флот наздогнав козаків у гирлі

Петро Конашевич-Сагайдачний

Здобуття Кафи запорожцями.
Гравюра 1622 р.

Дунаю, вони, захопивши турецькі кораблі, спалили їх біля Очакова. За наказом султана татарська орда напала на Волинь і Поділля. Однак турецький флот, що рушив проти козаків у Дніпровський лиман, був розбитий ущент.

1616 р. запорожці здійснили один з найзначніших своїх морських походів – на Кафу, невільничий ринок у Криму. Тоді вони знищили 14 тис. турецьких воїнів, потопили турецькі галери («каторги»), визволили багато полонених. У цих боях особливо прославився запорозький ватажок *Петро Сагайдачний*.

Узагалі козаки ніколи не ставили своїм завданням завоювання чужих територій. Нападаючи на міста-фортеці, винищуючи турецький флот, запорожці тим самим послаблювали військову силу противника, знищували фортечні гарнізони й здобували трофеї. А найголовніше – визволяли полонених, захоплених турками й татарами під час набігів на українські землі.

Морські походи запорожців очима іноземців

Морські походи приносили славу запорожцям і сприяли піднесенню їхнього авторитету в європейському світі. Посол Венеції в Криму італієць Дасколі Д'Ортелі свідчив: «Козаки такі відважні, що не лише за рівних сил, але й 20 чайок не бояться 30 галер падишаха, як це видно щорічно на ділі».

А це характеристика турецького хроніста Мустафи Наїми: «Можна впевнено сказати, що не знайти в усьому світі людей більш відважних, які б менше думали про життя або менше боялися смерті. Як розповідають досвідчені у військових справах люди, ця боротьба своїм умінням і хоробрістю в морських битвах переважає всі інші народи».

Робота в групах: Яке ставлення до козаків висловлювали іноземці? Як вони їх характеризують?

**Гетьман
Петро
Сагайдачний**

За походженням Петро Конашевич-Сагайдачний був шляхтичем із Галичини. Здібного хлопця батько віддав до Острозької академії, де він навчався 8 років. Деякий час працював домашнім учителем у київського міського судді. На початку XVII ст. П. Сагайдачний уже був запорозьким козаком. На Запорозжжі виявилися його найкращі якості: сміливість, військові та адміністративні здібності, розсудливість, висока культура. Він був організатором морських походів на Кримське ханство й Османську імперію, зокрема походів на Очаків, Перекоп, Синоп і Кафу.

П. Сагайдачний обирався обозним, кошовим отаманом. А невдовзі, у 1616 р., за великий авторитет, військове вміння, удачу в походах його обрали гетьманом.

Д. Яворницький.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний

(Історичний нарис, опублікований 1882 року. Уривок)

...Сагайдачний був із шляхетського, тобто благородного роду. Крім того, у Сагайдачного був власний герб, а герб могли мати тільки шляхтичі і ніколи – простолюдини.

...Прізвище «Сагайдачний» походить від татарського слова «сагайдак», або «саадак», що означає «дикий козел», а в переносному значенні – колчан для стріл, обтягнутий шкірою дикого козла.

...Слід гадати, що спершу Петро Сагайдачний навчався в Галичині, хоча про це ми не маємо жодних свідчень. Зате напевно знаємо, що він учився в школі м. Острога на Волині, пробувши в ній «час чималий». А ця школа тоді вважалася рідкісною за своїми вченими силами; при ній була навіть власна друкарня...

...Сагайдачний, людина широкого розуму, добре розумів головні проблеми політичного, економічного, релігійного, освітянського та станового життя своєї епохи, і не лише в себе, на Україні, а і в суміжних країнах. Крім того, йому був притаманний великий дипломатичний такт, завдяки якому, не оголюючи свого меча, він зумів домогтися у поляків таких благ для свого народу, про які жоден український гетьман ні до нього, ні після нього і мріяти не смів.

Чудово володіючи шаблею і пером, Сагайдачний на обидва боки боровся з ворогами своєї вітчизни, як боровся свого часу знаменитий Франклін за свободу Північної Америки. Наслідки всебічної боротьби Сагайдачного були вельми вагомі.

Він розширив козацьку територію і збільшив кількість свого війська до не бачених доти розмірів. Він перетворив козацьку справу із станової в загальнонародну.

...Далі він заклав міцні підвалини для подальшого існування українського козацтва і накреслив програму його майбутніх дій. З огляду на це, гетьман Богдан Хмельницький лише продовжив справу Конашевича, хоч і не володів тим чудовим тактом, яким відзначався Сагайдачний...

Історичні постаті України. – Одеса: Маяк, 1993. – С. 24–64.

Період гетьманування П. Сагайдачного був дуже складним. Одним з перших результатів його діяльності було встановлення дисципліни в козацькому середовищі. Окремі козацькі загопи він зумів перетворити на військо із суворою дисципліною.

Польща під тиском турків намагалася заборонити морські походи козаків, значно обмежити козацький реєстр, але здійснити цього їй не вдалося. 1618 р. король Сигізмунд III віддав наказ реєстровим козакам П. Сагайдачного рушати походом на Москву, щоб допомогти королевицу Владиславу. Гетьман одразу ж висунув свої вимоги: розширити права українського народу й припинити утиски православних. 20-тисячне військо П. Сагайдачного взяло Путивль, Лівни, Єлець, Шацьк і, підступивши до Москви, з'єдналося з військом королевици. Гетьман стояв біля Арбатських воріт, проте Москву не штурмував. Повернувши на Калугу, козаки пішли на Київ. Причини таких дій П. Сагайдачного невідомі. Можливо, він хотів цим походом продемонструвати силу й значення свого війська.

На захист православ'я

Повернувшись з московського походу, П. Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Це означало, що фактично гетьман узяв під захист усе православне населення України й повернув Києву значення її культурно-релігійного центру. Отже, козацтво перетворилося на провідну силу українського суспільства в його визвольній боротьбі.

На захист православ'я був скерований і такий крок П. Сагайдачного: сприяння висвяченню єрусалимським патріархом Феофаном нового православного київського митрополита й п'ятьох православних єпископів для єпархій.

Після вдалого походу на Перекоп і звільнення полонених, захоплених татарами під час нападу на землі Московської держави, П. Сагайдачний спорядив до Москви **посольство П. Одиця**. Воно доставило до Москви звільнених полонених і розпочало переговори про спільні дії проти татар і турків, а також про певний тиск московського уряду на Польщу у справі захисту православних. Продовження переговорів проводило того ж року посольство київського митрополита І. Борецького.

Битва під Цецорою

Турки почали готуватися до війни проти Речі Посполитої. Єдине, що могло відвернути війну, – це знищення поляками прикордонних українських міст-фортець та ліквідація козацтва.

У липні 1620 р. козаки здійснили успішний морський похід на Стамбул, потім здобули і спалили Варну. Турки оголосили

війну Речі Посполитій. Улітку 1620 р. турецько-татарські війська вступили в Молдову. 5-тисячне польське військо коронного гетьмана С. Жолкевського 1620 р. зустрілося з великим турецько-татарським військом біля *с. Цецори* поблизу Ясс. Поляки були вщент розбиті. У бою загинув і чигиринський сотник Михайло Хмельницький, а його син, майбутній гетьман Богдан Хмельницький, потрапив у полон. Як пояснює причину поразки поляків літописець, С. Жолкевський «без козаків війну вів і мовив так: “Не хочу я разом з Грицями воювати, нехай ідуть до ріллі або свиней пасти”».

Турецьке сідло.
XVII ст.

Залишившись без армії, польський уряд вимушений був звернутися по допомогу до козаків. До спільного з поляками походу закликав козаків і єрусалимський патріарх. Козацька рада ухвалила взяти участь у війні, але згоду свою обумовила збільшенням реєстру, ліквідацією обмежень у правах та привілеях, визнанням православного митрополита І. Борецького та відмовою від призначення урядом гетьмана реєстрових козаків. П. Сагайдачний з посольством поїхав до Варшави.

Хотинська битва

А тим часом 160-тисячне турецьке та 100-тисячне татарське військо, очолюване молодим султаном Османом II, виступило проти Польщі.

Це змусило уряд піти на значні поступки козацтву. Наставленого поляками старшого над реєстровими козаками Яцька Бородавку було усунено з посади, а гетьманом затверджено П. Сагайдачного, якого визнавали й запорожці.

Гетьман на чолі 40-тисячного війська вирушив до міста-фортеці Хотина, де табором стояло польське військо Яна Ходкевича.

Вирішальний бій

Наступного дня турецьке військо також підійшло до Хотина і одразу ж вдарило по ще недостатньо укріпленому козацькому табору, розміщеному на передових позиціях об'єднаних військ Речі Посполитої. Турки й татари розраховували розбити козаків, а потім, уже без особливих труднощів, – польське військо. Козаки, підтримані поляками, дали туркам належну відсіч. Наступного дня супротивник пішов атакою на козацький табір, але козаки знову дали відсіч і навіть перейшли в контратаку. Найжорстокіша битва відбулася на третій день, 4 вересня. Проте й цього разу козаки не лише відбили

наступ, а й, вийшовши з табору за підтримки поляків, вибили турків з їхніх позицій, понищили їхні гармати та захопили обоз.

Командування мало намір дати вирішальний бій туркам 12 вересня. Основна роль у наступі знову відводилася 20 тисячам кінних та піших козаків, які вночі мали підкрестися до табору турків і здійснити напад. Козаки вже майже дісталися турецьких шатер, як пішов дощ, від якого міг змокнути порох у рушницях. Я. Ходкевич наказав відступити.

Петро Сагайдачний.
Гравюра 1622 р.

У таборі почалося невдоволення. Козаки вимагали від П. Сагайдачного покинути поляків і повернутися в Україну. Тільки завдяки авторитету гетьмана вдалося втримати козаків від відступу. Дізнавшись про смерть Я. Ходкевича, турки 28 вересня усіма силами вдарили на польське і козацьке військо. Однак цей напад також не мав успіху, а тому наступного дня турки запропонували переговори.

У Хотинській війні 1620–1621 рр. вирішальну роль відіграли українські козаки на чолі з П. Сагайдачним. Це визнавали навіть польські хроністи та історики. У боях гетьман П. Сагайдачний отримав численні поранення. Сучасники свідчать, що додому він повертався на подарованому королевичем Владиславом возі в супроводі королівського лікаря. 22 квітня 1622 р. легендарний гетьман помер у Києві. Власне майно він заповів поділити на три частини – дружині й двом братським школам (Київській та Львівській). Поховали його в Богоявленській церкві Братського монастиря. Ім'я гетьмана Петра Сагайдачного стоїть в одному ряду з найвизначнішими постатями українського народу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. З якою метою запорозькі козаки здійснювали морські походи до турецьких берегів?
2. Які основні причини призвели до війн Речі Посполитої з Османською імперією?
3. Назвіть причини поразки й перемоги військ Речі Посполитої в битвах під Цецорою та Хотином.
4. Як ви думаєте, чи був польський уряд зацікавлений у морських походах козаків?
5. Які художні твори українських письменників присвячені постаті гетьмана П. Сагайдачного?

Потіркуйте!

1. Чому П. Сагайдачний великого значення надавав підтримці православної церкви?
2. Чому гордість військово-морських сил України – військовий корабель носить ім'я «Петро Сагайдачний»?

Ключові поняття та постаті: Кафа, битва під Цецорою, Хотинська битва, С. Кішка, морські походи, П. Сагайдачний.

ДОКУМЕНТ

Прочитавши уважно документ і матеріал розділу, розкажіть біографію Петра Конашевича-Сагайдачного.

Із книжки київського поета Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного...», виданої 1622 р.

...Про народження Петра варто розказати,
Як дорогу до наук став він прокладати.
У перемиських краях виріс у Підгір'ї,
В Церкві східної його виховали вірі,
Він пішов до Острога для наук поштивих,
Що там квітли як ніде за благочестивих
Тих князів, котрі там мудрість покохали,
І майно, і кошти на ті школи віддавали,
Щоби юні до наук схильності набрали
І для рідної землі корисні ставали.
Хай фундація б ота, Боже, в нас не зникла!
Славу нашу б підняла, як чинити звикла!
Конашевич, в Острозі досить літ проживши
І науки у письмі нашому заживши,
Здібність у душі відкрив сильну до звитязства,
В Запорозьке він пішов славнеє лицарство
І отам немало теж, поміж них живучи,
Діла рицарського скрізь пильно стережучи,
Досягнув, що військо те в гетьмани обрало,
Мужньо з ним воно татар, турків розбивало.
Він за гетьманства свого взяв був місто Кафу –
Цісар турський там зазнав немалого страху!..

Марсове поле: Героїчна поезія на Україні X – першої половини XVII ст. – К., 1988. – Т. 1. – С. 208–221.

Це цікаво!

Одним із козацьких клейнодів, символом влади військового писаря на Запорозькій Січі був каламар (від лат. *calamus* – перо з очеретини для писання).

§ 13. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ: ВІЙСКОВЕ МИСТЕЦТВО, ТРАДИЦІЇ ТА ПОБУТ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Особливості військового мистецтва українського козацтва

Запорозька Січ як військово-політична організація – абсолютно унікальне явище світової історії. Це була демократична, православна, воєнізована республіка, об'єднана спільною справою захисту своєї землі від ворогів і панів, спільною вірою, добровільним набуттям звання запорожця і підпорядкування суворим законам (неписаним) і дисципліні, дотриманню обрядів і традицій, порушення яких жорстоко каралося.

Становлення військового мистецтва українських козаків відбувалося під впливом ряду факторів і протягом тривалого часу. Поселившись на Нижньому і Середньому Подніпров'ї, козаки тим самим, з одного боку, стали захисниками своїх володінь, а відтак і південно-східного кордону держави від турецько-татарських нападів. З іншого – з кінця XVI ст. козаки протистояли натиску польських військ, оскільки влада Речі Посполитої прагнула перетнути шлях на Січ селянам і міщанам та поставити її під свій контроль. Отже, козаки повинні були зберегти себе і одночасно протистояти тактичним прийомам наступу як турків і татар (надзвичайно швидке пересування, дроблення війська на дрібні загони і розсіяння їх на великій площі), так і важкоозброєних, закованих у лати польських рицарів. Необхідність «здобуття хліба», тобто заняття здобичництвом, поєднаним із завданням відібрати в нападників награбоване майно і ясир, скоувати сили противника в приморських містах-фортецях, – усе це разом і витворило унікальне військово мистецтво козаків. При цьому запорожці вміли і запозичувати деякі прийоми військового мистецтва у своїх противників.

Важливим фактором формування військового мистецтва українських козаків було географічне середовище їх проживання і дії (численні Дніпрові припливи, протоки, плавні, балки, чагарники і рівний відкритий степ). На суші і на морі козаки використовували природні прикриття, темряву, туман, постійне маневрування, раптовість атаки, швидкоплинність бою. Одним із найважливіших тактичних воєнних прийомів була засідка, а в обороні – ще й система сигналізації («вежі»), яка дозволяла швидко організувати захист Січі та козацьких поселень.

Військово мистецтво козаків постійно вдосконалювалося залежно від практики застосування різних бойових прийомів, умов ведення бойових операцій тощо.

Зброя і бойове спорядження

Запорозьке військо складалося з піхоти, кінноти і артилерії (остання з'явилася не раніше середини XVI ст.) Як і у всіх військових того часу, зброя у козаків була вогнепальна і холодна. Козацька вогнепальна зброя складалася з різноманітних мушкетів, рушниць із кременевими замками й пістолів, котрі козаки завжди носили за поясом. До холодної зброї належали шабля («шабля-сестриця», як ласкаво називали її козаки), котру прикріпляли до пояса з лівого боку, бойові ножі, кинджали, келепи (бойові молоти), списи, ощепи (багри для стягування вершників з коней).

Списи використовувалися не лише під час бою. Коли треба було перебратися через болотисту місцевість, козаки складали списи решіткою, робили настил із хмизу й очерету і так долали перешкоду. Порох і кулі запорожці тримали в порохівницях або в патронташах (чересах). Лицарських шоломів, панцирів і лат козаки не носили.

Творці унікального бойового мистецтва

З кінця XVI ст. до запорожців направляють своїх послів уряди різних держав, щоб залучити їх до себе на службу. І не дивно. Адже запорозька піхота тоді вважалася найкращою в Європі. У бою піші козаки шикувалися в три ряди: перший стріляв, другий подавав, а третій заряджав зброєю. Запорозжці вміли штурмом брати фортеці й воювати на морі. Кіннота ж йшла на ворога лавою у вигляді півкола, одночасно атакуючи з фронту й флангів та заходячи в тил бойового порядку противника.

Для швидкого оповіщення козаків про наближення ворога та про збір в умовленому місці запорожці використовували **фігури** – високі дерев'яні вежі із сухим хмизом зверху, які запалювалися за допомогою спеціального пристрою. Вартові з іншої вежі, побачивши дим, запалювали хмиз на своїй вежі. У такий спосіб козаки дуже швидко могли організувати відсіч ворогові.

Військова майстерність козаків вироблялася в умовах рівнинної степової місцевості. Тому запорожці застосовували такий вид бойового порядку, як **табір**. Це чотирикутне укріплення зі скріплених між собою возів вони покривали хмизом, очеретом і травою та прикидали землю. Такий табір швидко можна було розібрати й передислокувати на інше місце. Сучасники називали табір «рухомою фортецею».

На його зовнішніх рядах були розташовані гармати, а біля возів крокували готові до бою козаки з вогнепальною зброєю. Усе піше військо йшло між возами всередині цього прямокутника, а в самому центрі вели коней. Спереду і ззаду прямокутник прикривала кіннота. Коли зупинялися, табір замикався возами.

Козацький табір

Якщо це укріплення було тривалим, то довкола нього копали шанці, робили «вовчі ями» і т. ін. Могли й не засипати вози землею, а ставили щільно в один ряд голоблями назовні і скріплювали колеса ланцюгами. За таким укріпленням ховалося все військо й успішно оборонялося.

Уперше у світовій військовій практиці запорожці застосували такий засіб оборони від вогню ворога, як самоокопування, значно пізніше він був використаний іншими арміями світу – так само, як і траншеї.

Військове мистецтво запорожців удосконалювалося й змінювалося з урахуванням європейської бойової практики та нових тактичних засобів ведення війни. 1632 р. польський учений Ш. Старовольський видав у Німеччині книгу «Полонія» («Польща»), де є характеристика козацького війська: «У своїх таборах вони мають дисципліну стародавніх римлян, а воєнною доблестю та обізнаністю у військових справах вони не поступаються жодній нації у світі».

Суднобудування Запорозькі козаки на своїх *човнах-чайках* і козацький флот на Січі досягали турецьких берегів. Дно чайки виготовляли зі стовбура одного дерева – липи або верби – завдовжки до 16 м. Боки обшивали дошками. Виходив великий човен завдовжки приблизно 20 м, завширшки 3–4 м, із висотою бортів 2,5 м. Усередині робили перегородки й лавки, човен просмолювали, ставили 2 стерна й 10–15 пар весел. До бортів липовим ликом прикріплювали товсті в'язки очерету, щоб, навіть заповнений водою, човен зберігав плавучість. На човні ставили щогли для вітрил. У такий човен

вміщувалося 50–70 озброєних рушницями й шаблями козаків. На кожній чайці було по 4–6 *фальконетів* (невеликі гармати). Порох, свинець, ядра, харчові продукти в бочках – усе вміщувалося у швидкохідному, маневровому човні, який міг підійти до будь-якого берега. У морському поході козаки користувалися компасом.

Крім чайок, козаки будували ще й трищоглові кораблі, які мали дві палуби й двоярусну рубку для старшини. Виготовляли вони й спеціальні засоби для пересування під водою.

Майстри морських походів

Козацьку флотилію очолював похідний отаман. На щоглі його човна був знак командувача. Щоб потрапити в море, слід було спуститися вниз Дніпром, гирло котрого надійно стерегли турки, спорудивши фортеці Кизи-Кермен, Тавань, Іслам-Кермен. Обороняли вихід у Чорне море міста-фортеці Очаків і Кінбурн. На підході до гирла Дніпра козацький флот розташовувався в очеретах, чекаючи темної ночі. Пильні турки перетинали Дніпро ланцюгами, щоб не дати можливості козацьким суднам вийти в море, а також щоб їхній брязкіт вночі виявив запорожців. Та козаки ланцюгами скріплювали кілька десятків колод і сторчма пускали їх на цю перепону. Брязкіт ланцюгів і стукіт колод викликали шалений вогонь берегового охоронного гарнізону турків. Та щойно він припинявся, козацькі чайки стрімко пропливали повз турецькі фортеці, а вже через 36–40 годин морського плавання, орієнтуючись по зорях на нічному небі, флотилія досягала турецьких берегів. Тривога охоплювала все узбережжя Оттоманської Порти. Козаки висаджувалися на берег, залишаючи в кожному човні по два козаки й два джури, для яких це було головне випробування.

Завершивши бойову операцію, козаки поверталися на Січ. Вхід у гирло Дніпра, як правило, перекривав турецький флот. Та й тут запорожці вміли перехитрити ворога. За 10–12 км від Очакова вони висаджувалися на берег і по долині перетягували свої човни волоком (12 км). Через декілька днів, у такий спосіб обійшовши ворога, вони вже пливли вверх Дніпром. Використовували вони іноді й інший шлях – через Донський лиман. Траплялося, що запорожці нападали й на турецькі галери. Чайки були малопомітні серед морських хвиль, маневрові, швидкохідні, стійкі, легко атакували великі неповороткі судна.

Побратимство Серед козаків широко побутував звичай побратимства. Цей звичай підтримувався тією обставиною, що кожен січовик, не маючи поряд рідної людини, потребував допомоги і розради. Особливо така потреба відчувалася у виснажливих походах.

Побратимство передбачало похід до церкви, де у присутності священика складалася присяга – «заповідне слово», у якому

обидва перед Богом присягалися шанувати один одного як рідні брати. Після присяги відправлялася молитва і побратими обмінювалися хрестиками та тричі цілувалися і виходили з храму, щоб засвідчити козацькому товариству свою пошану. Козаки-побратими завжди ділилися їжею, у бою билися поруч, захищаючи один одного. Святим обов'язком було визволити названого брата з полону. Побратимство сприяло згуртованості козаків, підтримувало в їхньому середовищі лицарські традиції і високу моральність.

Джури Старшина й поважні запорожці мали *джур* (від араб. «чура» – невільник, раб). Іноді це були хлопчики-полоненики, котрі своєму козакові-покровителю чистили зброю, ходили разом з ним у походи, училися в нього військової майстерності. А досягши парубочих літ, джури ставали повноправними запорозькими козаками.

Джурами ставали й козацькі діти, котрих на Січ забирали не батьки, а дядьки, старші брати, батькові побратими. Вони навчалися у січовій школі читання, письма, хорového співу й музики, співали у січовій церкві, а також проходили курс фізичного й військового виховання, якому приділялася надзвичайно велика увага. Час перебування в школі залежав від здібностей джури до військової науки. Нездатних до військової служби хлопчиків відправляли із Січі додому.

Щоденний побут На Січі могло проживати одночасно не більше 3–4 тис. козаків, а взимку їх було значно менше. Вільні від походів козаки за загальним сигналом рано прокидалися, купалися в річці незалежно від пори року. Кожен курінь окремо снідав тим, що приготував його кухар. Їжа була дуже проста, але поживна, як правило, це була саламаха. Після сніданку йшли до січової церкви. Потім займалися побутовими справами – прали, шили, чистили зброю, лагодили човни тощо. Інші несли сторожову варту, займалися ремеслом.

Стосовно запорожців, які перебували на Січі і проживали у 38 куренях, побудованих із «підручного» в тих краях матеріалу (дерево, хмиз, очерет, глина), то там також існував усталений порядок дій і дотримання звичаїв. У просторих, видовжених куренях стояли довгі столи (сирно) та лави при них. У дальнім лівім кутку висіли багато оздоблені ікони, а перед ними стояли також розкішні свічники і лампи для освітлення приміщення.

Запорожці не спали вранці «досхочу», бо у святковий день ішли рано до церкви на молитву, а в будній – працювали (у кожного була своя визначена робота), доки курінний кухар

на кабиці в мідному або чавунному казані зварить страву та покличе їх обідати близько 12-ї години дня. Тоді козаки сідали за столи, на які ставилися великі дерев'яні миски, не круглої, а видовженої форми, у які «насіпали» (тобто наливали чи клали) страву. Поруч стояла вода у великих відрах, на яких висіли черпаки (коряки), які козаки прозвали «михайлики». Там же лежали хліб, сіль, овочі, приправи, напої. Курінний отаман сідав під образами. За його сигналом козаки вставали для молитви і потім уже починали їсти дерев'яними або металевими ложками.

З улюблених козацьких страв найчастіше на столі були саламаха (житнє борошно, зварене на воді), тетеря (житнє борошно або пшоно, зварене на квасі), щёрба (житнє борошно, зварене на рибній юшці), мамалига (густа каша з пшоно або з кукурудзи, яку їли із солоною бринзою), юшка, галушки (гречані із часником), вареники тощо. Козаки вживали також і продукти їх артільного промислу – м'ясо дичини, рибу, птицю. (До речі, у поході козаки брали сухарі, борошно, крупи і сало). Хліб споживали в основному у вигляді коржів. Молоко, квас, узвар – головні козацькі напої.

У свята і після щорічної Січової ради, на якій обирали всіх посадових осіб, запорожці вживали міцний алкогольний напій, який виготовляли з жита, додаючи хміль для бродіння. Таку екологічно чисту горілку козаки називали *оковита* (від лат. слів *aqua vitae* – вода життя). Оковита була одним із «тестів», чи готовий новоприбулий на Січ стати запорожцем. Такий був звичай, ритуал. Проте п'яниць серед запорожців не було. Якщо знаходився любитель чарки, то такого суворо карали, коли ж пригода з ним траплялася під час походу – його страчували на місці. На оковитій готували різні настої для ліків, а також використовували як антисептичний засіб.

Після обіду відпочивали, співаючи пісні й думи, слухаючи розповіді бувалих людей чи гру кобзарів. Потім знову займалися різними справами. Увечері йшли до церкви на молитву, вечеряли, відпочивали й поринали в сон, довіривши своє життя пильним вартовим на фортечних вежах.

Працюємо самостійно

ДОКУМЕНТИ

Чому саме «табір» козаки використовували як один із прийомів тактики бою?

1. Український історик Дмитро Яворницький про збройні сили та бойові засоби запорозьких козаків

...У Січі були особливі військові чини, так звані пушкарі, які відали військовою артилерією, а для самої артилерії існувало окреме приміщення, пушкарня. Звичайно, воюючи із швидким і невтомним ворогом, переважно з татарами, запорозькі козаки повинні були завжди мати легку і рухливу артилерію; тому ми й бачимо, що збережені до нашого часу так звані запорозькі армати рідко важать більше 6–7 пудів.

Поділяючись на піхоту, кінноту й артилерію, запорожці, однак, не настільки спеціалізувалися, щоб піхотинець мав силу лише будучи пішим, а вершник – лише на коні. У запорожців часто практикувалося і спішування кінноти, і дії піхоти з гарматами («водними арматками»), і дії кінноти в пішому строю. Зрештою, такі методи використовували в той час і поляки...

...У поході запорожці рідко вдавалися до облоги міст, оскільки облога фортець була не для них, а відкриті сутички складали славу їхніх воєнних подвигів. З двох видів битв, кінної й пішої, запорожці були майстерніші в останній. Аби кінні козаки, як зауважує очевидець, відзначалися такою майстерністю, як піші в таборі, то вони були б непереможними, оскільки сотня їх у таборі не боялася ні тисячі ляхів, ні кількох тисяч татар.

Випустивши кілька зарядів і обстрілявши ворога з усіх боків, козаки далі висилали зі свого табору найбільш сміливих, спритних і гострих на язик вершників для так званих «герців» чи «гречі», або «татарських танців», тобто окремих поєдинків, молодецьких сутичок і верхових перестрілок. Кружляючи на своїх конях перед неприятелем, знущаючи над ним і під'юджуючи до битви в'їдливими словами, козаки вимахували в повітрі своїми кривими шаблями, випускали кулі у ворожий стан і потім блискавично кидалися в табір. Герці давали козакам можливість роздивитися сили й розташування неприятеля, ще не розпочинаючи справжньої битви, – це була лише прелюдія до справжньої навальної баталії...

...Розохотивши нетерплячих і чванлих ворогів окремими сутичками, козаки раптово припиняли герці, складали загальний план атаки й розпочинали лому битву. Попередньо, щоб налякати неприятельську кінноту і завдати їй такої чи інакшої шкоди, запорозькі козаки, вибравши темну ніч, підкрадалися до неприятеля і пускали поміж нього ракети, що давали водночас шість пострілів і звалися «блзнихами великого калібру»; ці ракети з великим шумом перескакували з місця на місце, лякали неприятельських коней, викликаючи замішання серед вершників.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. – Львів: Свім, 1993. – Т. 1. – С. 264–270.

Які два винаходи гетьмана П. Сагайдачного описані в наведеному уривку з твору А. Чайковського?

2. З історичного роману Андрія Чайковського «Сагайдачний»

...До цих вправ, які на Січі були відомі і заведені, додав він ще одну, тут не звісну: як добувати ворожих мурів. Дотепер йшли на мурі з

довгими драбинами, до яких треба було кілька дужих козаків, щоб їх піднести й до стіни приставити.

Сагайдачний видумав на це іншу штуку. Настругав коротких дубових щаблів і пов'язав з них мотузяні драбини. Одним кінцем така драбина була прив'язана до округлого дерева, на котрому звивалася. На другому кінці були до драбини прив'язані два великі залізні каблуківані гаки. Двоє людей брали за кінці округле дерево руками і викидали вгору. Гаки зачіпали за стіну, і драбина розвивалася вниз...

...По такій удалій спробі Сагайдачний дуже оживився.

– Це лише початок. Таких драбин ми зладимо більше і навчимо козаків ними орудувати. Тоді здобування мурів не пожре стільки людей, що досі. Зараз треба це старшині показати, а тоді подумаємо про решту. Ми, здається, весною підемо в похід...

– На ляхів?

– Хіба що ні. Ми до цього ще заслабі будемо. Нам треба зразу поспробувати на турках і їм пригадатися. Вони далі і забудуть, що козаки ще живуть на світі.

Перед старшиною вийшла проба добре.

– Мені здається, що такими драбинами ми випередили всіх на світі, бо я не пам'ятаю, щоб у яким війську такі драбини були. На дерев'яну драбину влізе десяток людей, а її можна дрючком додолу скинути, а тоді стільки-то люду нівечиться.

– Нічого говорити, – каже кошовий. – Така драбина – то собі хитра штука, треба таких наробити про запас.

Відтепер Сагайдачний заходив часто в майстерню, де сплітали мотузи, стругали щаблі і кували гаки. До того вигадав Сагайдачний легкі візки на двох колесах, які можна було під мур фортеці підвезти. Сагайдачний вибрав на робітників кремезних і сильних людей.

Вони вправлялися цілими днями, викидали драбини на скелю і лізли туди. Показалося ще, що коли на драбині заважить здолу, то дуже важко приходилося посидати згори гаки.

Сагайдачний думав вже над тим, щоб теперішній спосіб воювання уліпшити, і все, що вигадав, виходило гарно... і так вигадав він скорострільний рушничний бій...

Чайковський Андрій. Сагайдачний. Історичний роман у трьох книгах. – К.: Дніпро, 1989. – С. 330–331.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що впливало на набуття козаками військової майстерності?
2. Поміркуйте, чим можна пояснити наявність схожих тактичних прийомів ведення бою в козаків і поляків.
3. Чим принципово відрізнялося козацьке військо від польсько-шляхетського?
4. За яким принципом відбиралися козаки для участі в походах?
5. Яка тактика бою існувала в козаків?
6. Для чого в козацькому устрої існували джури?
7. Яку роль у житті козаків відігравала православна церква?
8. Які із страв, уживаних козаками, існують і сьогодні?

§14. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Згадайте!

1. Які напрями в християнстві сформувалися в європейських країнах в XVI ст.?
2. Як влада Речі Посполитої ставилася до православної церкви?

Релігійна ситуація після Берестейської унії Берестейська церковна унія 1596 р. спричинила посилення національно-культурного руху в Україні. Захист православ'я був одним з основних гасел визвольної боротьби українського народу, яка послаблювалася релігійною роз'єднаністю народу. З різних мотивів і за різних обставин кількість греко-католиків збільшувалася, насамперед у Галичині, де сильнішим був тиск католицизму. В уніатство переходили навіть відомі православні релігійні ідеологи. Наприклад, визначний церковний і культурний діяч М. Смотрицький у 20-х роках XVII ст. став греко-католиком. На початку XVII ст. в Україні вже не було жодного православного єпископа.

З іншого боку, греко-католицька церква не мала рівних прав з католицькою. Більше того, католицьке духовенство негативно ставилося до унії, бо вона нібито стала на заваді подальшому окатоличенню українського та білоруського народів. Королівська влада віддавала греко-католикам перевагу над православними, хоча визнавала їх «нижчими» від католиків. Однак об'єктивно греко-католицька церква відігравала роль культурного містка між Україною і Західною Європою.

На оборону православної церкви стало козацтво. Загострилася міжконфесійна боротьба. Козаки не допустили переїзду до Києва греко-католицького митрополита Іпатія Потія і його наступника *Йосифа-Велямина Рутського*. 1615 р. у Києві виникло *Богоявленське братство*, а при ньому й школа. У Києво-Печерській лаврі архімандрит Єлисей Плетенецький заснував друкарню і видавав книжки, які сприяли зміцненню православної віри.

Іван (Іов) Борецький Однією з видатних постатей України першої третини XVII ст. був Іван (Іов) Борецький, родом із Галичини. У 1604 р. він призначається ректором Львівської братської школи, у 1615–1616 рр. – ректором Київської братської школи, згодом стає ігуменом Михайлівського монастиря в Києві.

І. Борецький був автором низки полемічних творів на захист православ'я. Він вважав, що недостатня освіта була головною

причиною занепаду культурно-національного життя в Україні.

Великий вплив на піднесення національно-культурного життя в Україні мав київський освітній осередок, до якого належав І. Борецький. У боротьбі за відстоювання православ'я гурток спирався на українське козацтво. Гетьман П. Сагайдачний під час перебування в Україні єрусалимського патріарха Феофана переконав його в необхідності висвятити нових православних єпископів і київського митрополита Іова – Івана Борецького (1620).

1625 р. Іов споряджає посольство в Москву з проханням взяти православну Україну під царський захист. Московський уряд відмовив, остерігаючись відкритої конфронтації з Польщею. Помер І. Борецький у 1631 р.

Іов Борецький

Робота у групах: Уявіть себе гетьманом П. Сагайдачним, що спілкується з єрусалимським патріархом Феофаном. Які б ви використали аргументи, щоб переконати патріарха висвятити православних єпископів?

Греко-католицька церква

Після Берестейської унії й розколу в стані православних виявилось, що польський уряд не визнає за греко-католицькими єпископами прав, які мали католицькі єпископи, зокрема вони не дістали місць у сеймі. Польські пани не хотіли визнавати греко-католицьку церкву, з огляду на етнічну приналежність її віруючих. Православні, зі свого боку, почали звинувачувати їх у зраді православ'я. Почалося взаємне переслідування українців – православних і греко-католиків. Точилася гостра боротьба між конфесіями. Зрозуміло, що вона перешкоджала консолідації національних сил для протистояння окатоличенню українського народу.

Після смерті М. Рогози греко-католицьким митрополитом став Іпатій Потій (1600–1613) – єпископ володимирський і берестейський. Резиденцією митрополита було Вільно, бо козаки не впустили його до Києва. Це був один з головних ідеологів церковної унії, людина дуже освічена й багата (з магнатського роду).

За митрополита Й.-В. Рутського (1613–1637) греко-католицька церква також пережила внутрішню реформу. Зокрема,

було реорганізовано чернече життя, посилено дисципліну серед духовенства, створено семінарії. Від Папи Римського він домігся декрету, який забороняв греко-католикам перехід у католицьку віру. Крім того, Й.-В. Рутський боровся за чистоту грецького обряду в богослужінні, за церкву, у якій закріплювалися б українські звичаї. Богослужіння в храмах відбувалося церковнослов'янською мовою, у якій було багато слів з народної лексики. Отже, змін зазнавали обидві церкви, але водночас посилювалося роз'єднання народу.

Українська церква опинилася перед загрозою повного занепаду. З огляду на це, у середовищі вищих православних і уніатських ієрархів виникла ідея об'єднання обох церков шляхом утворення Київського патріархату, який мав би власне самоврядування, але за верховної влади Папи Римського. Однак справа об'єднання, започаткована М. Смотрицьким і Й.-В. Рутським, не вирішувалася тривалий час. Король Владислав IV у 1632 р. видав *«Пункти заспокоєння обивателів грецької віри»*, згідно з якими поділилися єпархії та узаконювалося існування двох митрополитів. Православним митрополитом став у 1633 р. **Петро Могила**, який до того був архімандритом Києво-Печерської лаври.

Петро Могила

П. Могила народився 21 грудня 1596 р. в сім'ї молдовського господаря Симеона й угорської князівни Маргарети. Після смерті Симеона в 1607 р. родина Могил переселилася до Польщі. На той час П. Могилі виповнилося 11 років. Львівське братство дало добру освіту синові свого мецената. Потім він навчався у вищих навчальних закладах Польщі та Західної Європи. Петро досконало знав українську, польську, румунську, латинську й грецьку мови, мав добру світську й релігійну освіту. П. Могила був старшиною польської армії і брав участь у битві з турками під Цецорою і Хотинном.

Родовід П. Могили

Польська історична геральдика пов'язує родовід Могил із римським родом Сцевол. Двоюрідні сестри П. Могили були віддані заміж за синів польських магнатів, які мали маєтності в Україні, – Вишневецьких, Корецьких, Потоцьких. Його батько й два дядьки дотримувалися пропольської орієнтації. Проте Єремія і Симеон були прихильниками непорушності свобод православної церкви, більше того, на їхні пожертви у Львові була збудована церква Львівського братства на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Двоюрідна сестра П. Могили Раїна Вишневецька заснувала православний Мгар-

ський монастир біля м. Лубен – володіння Вишневецьких; а менша, Анна, яка була одружена з краківським воєводою С. Потоцьким, залишалася православною й стала членом Львівського Успенського братства.

Невідомо, з яких причин у 1621 р. П. Могила переселяється до Києва і незабаром отримує сан киево-печерського архимандрита. Крім турботи про оздоблення й збагачення Києво-Печерської лаври, велику увагу він приділяв виданню книг релігійного змісту. За 5 років у Лаврській друкарні їх вийшло 15. У Києві П. Могила познайомився й потоваришував з митрополитом І. Борецьким, який мав великий вплив на формування його релігійного світогляду.

Найзначнішою справою П. Могили було перетворення заснованої Є. Плетенецьким Лаврської школи у вищий навчальний заклад. Він вступив до Київського Богоявленського братства, котре мало свою школу. А в 1632 р. внаслідок злиття братської школи з лаврською виникла **Києво-Могилянська колегія** (пізніше – академія).

Незабаром П. Могила обрали київським митрополитом, а король затвердив це обрання. 14 років П. Могила обіймав цю посаду. Він помер наприкінці 1647 р. і похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. За великі заслуги перед православною церквою 12 грудня 1996 р. П. Могила був канонізований, тобто причислений до лику святих.

Церковна реформа

Для відновлення авторитету й сили православ'я П. Могила провів ґрунтовну реформу церкви. Він розпочав її введенням суворої дисципліни й моральності серед ченців і духовенства. Церковний Помісний собор відбувся у 1640 р., і він виявився останнім до підпорядкування української православної церкви Московській

Петро Могила

Києво-Могилянська академія та її вихованці.

Гравюра XVIII ст.

патріархії (1686). Для слідства й церковного суду над духовенством створили Духовну консисторію.

Перешкодою в реорганізації церкви було право патронажу магнатів над церквами в межах їхніх володінь. Крім того, з розвитком братств в Україні посилювався вплив мирян на церковні справи, часто братства підпорядковували собі духовенство. П. Могила вважав неприпустимим, щоб влада мирян перевершувала владу духовенства. Ці перешкоди П. Могила подолав двома шляхами: він дістав від константинопольського патріарха грамоту, за якою вся українська церква підпорядковувалася тільки йому; зібрав навколо себе освічене духовенство, яке перебрало на себе церковні справи. Свій внесок у врятування православної церкви в найскрутніші для неї часи братства зробили. Настала нова доба, яка вимагала консолідації церкви.

Робота в групах: *Порівняйте церковні реформи першої половини XVII ст., проведені у православній та греко-католицькій церквах.*

Ідея зближення церков

П. Могила був прибічником союзу між православними і католиками. Він вважав, що союз можливий за збереження внутрішньої незалежності – автокефалії. Компроміс міг бути у догмах, але не в обрядності, яка витворювалася «різними історичними умовами, тому в неї вноситься елемент національний». Захищаючи східний обряд, П. Могила обороняв специфічні вірування укра-

Миколаївська церква в с. Колодному Закарпатської обл.
XV–XVIII ст.

їнського народу. Він вважав, що українська православна церква повинна мати автокефалію у своїй внутрішній організації. Він не виключав визнання вселенськості християнської церкви, тобто порозуміння між Константинополем і Римом. Це на той час була досить революційна ідея. Тому вона не знайшла підтримки ні в православному суспільстві, ні серед католиків.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. У чому полягає зв'язок між релігією і культурою?
2. Що споріднює та відрізняє погляди І. Борецького і П. Могили на роль церкви і освіти?
3. Чим була викликана необхідність проведення церковної реформи?
4. Спробуйте визначити причини ворожого ставлення католиків до греко-католицької церкви.
5. У зв'язку з ідеєю П. Могили про зближення церков дізнайтеся, коли і на якому церковному зібранні вперше було зроблено спробу об'єднати церкви західного та східного обряду.

Потіркуйте!

1. Чому православні братства та київський митрополит зверталися за фінансовою допомогою та підтримкою до московського царя, а не до єрусалимського чи інших східних патріархів?
2. Чому ідею зближення православної і католицької церкви в першій половині XVII ст. не було втілено в життя?

Ключові поняття та постаті: *Іов Борецький, Петро Могила, Михайло Рогоза, Йосиф-Вельямин Рутський, Помісний собор, Духовна консисторія, «Пункти заспокоєння».*

ДОКУМЕНТ

Яку мету переслідував П. Могила, проводячи реформу в сфері освіти?

Освітня реформа Петра Могили

Реформування освіти було найтіснішим чином пов'язане з реформуванням церкви – найголовнішою на той час суспільною інституцією в Україні. Восени 1631 р. він відкрив свою Лаврську школу, до викладання в якій запросив львівських учених Ісайю Трохимовича-Козловського та Сильвестра Косова [з 1615 р. в Києві вже існувала братська школа].

...Переговори між братством і Петром Могилою завершилися мирною угодою, і братство 30 грудня 1631 р. надало архімандритові «Акти на об'єднання шкіл» Братської і Лаврської.

...Об'єднані школи почали діяти з 1-го вересня 1632 р. на садибі і в приміщеннях Київської Братської школи під назвою Київський братський колегіум, або Києво-Могилянський колегіум, згодом Києво-Могилянська академія. Об'єднання двох самостійних шкіл з їхніми інтелектуальними й матеріальними ресурсами надало можливість піднятися навчальному за-

кладу на новий, вищий ступінь, і Петро Могила розпочав клопотати про надання колегіуму офіційних справ вищого навчального закладу – академії.

...Петро Могила, незважаючи на відмову королівського уряду, впевнено вів свій колегіум шляхом вищої школи. Він ревно опікувався його науковими, моральними і релігійними справами.

...Петро Могила не порушив принципи організації братських шкіл. В основу розвитку колегіуму були покладені давні вітчизняні національні традиції – безкоштовне навчання молоді всіх станів. Усе разом: становище, рівність усіх у навчанні, взаємодопомога, толерантність у спілкуванні – усе це формувало вихованців колегіуму в єдиний інтелектуальний стан – високоосвічений, свідомий свого покликання слугувати суспільству й православної церкви.

Хижняк З.І. *Освітня реформа Петра Могили* // Мицик Ю.А., Нічик В.М., Хижняк З.І. *Святий Петро Могила*. – К., 2013. – С. 196–206.

Це цікаво!

Слова *гетьман* і *капітан* – начальник військової частини – походять від латинського слова *caput* – голова. Те ж німецькою – *hauptman* – головна людина.

§15. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ У 20–30-х роках XVII ст.

Згадайте!

1. У зв'язку із чим і коли розпочалася збройна боротьба народних мас проти гнобителів?
2. Яку роль у придушенні повстань відіграла козацька старшина?

Назрівання повстань

Послідники П. Сагайдачного вважали, що треба йти на певні поступки Польщі, аби зберегти права й вольності козацтва та захистити православ'я. Їх підтримували заможніші козаки й більшість міщан. Рядові козаки й селяни-кріпаки вимагали рішучих дій, вважаючи, що поліпшити своє життя можна тільки зі зброєю в руках.

Становище ускладнювалося й тим, що після Хотинської війни, яка принесла козацтву славу, уряд не тільки не виконав даних козакам обіцянок, а й не виплатив їм належну платню, більше того, зменшив козацький реєстр. Тобто багато козаків поповнили ряди «випищиків». Тому козаки вважали, що вони не повинні підкорятися королеві, й вели власну політику. Постійна загроза козацьких нападів змушувала султана тримати для охорони узбережжя значні військові сили.

На скарги султана польський король направляв на Запорожжя своїх урядовців, які вимагали від козаків припинити

напади на Османську імперію, оскільки Польща з нею підписала перемир'я. Козаки вважали це образою, завданою їм королем після Хотинської війни, тому відповіли: «Мир укладав король, а не ми!». Такі незалежні дії козаків дали підставу королеві в інструкції на місцеві сеймики (1625) стверджувати, що козаки «зреклися підданства»: «своєволля бере гору й так заповзято, що й самим нам тяжко, і із сильними сусідами нас розсварює, забувши зовсім віру й підданство, вони уладили собі окрему державу – наступають на життя й майно невинних людей. Вся Україна їх слухає. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських вся управа, уся влада в руках козаків: захоплюють собі судочинство, закони встановлюють». Цей уривок – яскраве свідчення зростання авторитету козацтва в українському суспільстві, визнання населенням його керівної ролі.

Куруківська угода

Напружені відносини між урядом і козаками не могли довго тривати. У 1625 р. 30-тисячне польське військо на чолі з гетьманом Станіславом

Конецпольським вирушило на приборкання козаків. Йому протистояло Військо Запорозьке *Марка Жмайла*, до якого приєдналися повстанці з міщан і селян. Головна битва відбулася неподалік м. Кривола біля Курукового озера (сучасне м. Кременчук). Поляки так і не змогли здобути укріплених позицій запорожців. Зрештою, справу вирішив не бій, а суперечності серед козаків. Помірковані запорожці під проводом Михайла Дорошенка вступили в переговори з поляками.

Польські комісари й козацька старшина підписали так звану *Куруківську угоду*. Згідно з нею, козацький реєстр налічував 6 тис. чоловік, інші повинні були повернутися до своїх колишніх панів, а таких було майже 40 тис. Старшині та реєстровцям визначалася платня з королівської казни. Реєстровці обирали свого гетьмана, але затверджувати його повинен був король. Жити реєстровці могли тільки на державних землях («королівщинах»). Згідно з угодою, було створено 6 козацьких полків – Переяславський, Черкаський, Чигиринський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський.

Угода певною мірою задовольняла інтереси лише заможного козацтва. А рядові козаки («випищики») залишилися незадоволеними. Примусити їх повернутися до своїх панів ніхто не міг.

Михайло
Дорошенко

Старшина намагалася скерувати їхню енергію на походи проти татар і турків. В одному з таких походів у Крим загинув гетьман **Михайло Дорошенко**. Це той козацький ватажок, який згадується в історичній пісні «Ой на горі та женці жнуть».

Михайло Дорошенко М. Дорошенко, дід майбутнього гетьмана Петра Дорошенка, за гетьмана П. Сагайдачного служив хорунжим. Разом з П. Сагайдачним він був у далеких походах, зокрема брав участь у Хотинській битві 1621 р. Це був розумний та відважний воїн. Після героїчної смерті П. Сагайдачного за короткий час гетьманську булаву тримали Д. Барабаш, О. Голуб. Нарешті булава знайшла свого гідного володаря – Михайла Дорошенка.

Гетьманування М. Дорошенка припало на складний період. Шляхетська Польща посилила наступ на український народ і православну церкву, на права Війська Запорозького. З півдня тиснули осмілілі після смерті П. Сагайдачного турки й татари. Саме М. Дорошенкові довелося після розгрому повстання під проводом М. Жмайла підписувати Куруківську угоду з поляками (1625). Він належав до поміркованої течії козацтва, котра вважала, що йти на конфлікт з польською владою не потрібно.

М. Дорошенко реорганізував реєстрове козацтво, утворивши 6 полків за територіальним принципом. У 1626 р. він розбив велику кримську орду, котра прорвалася аж до Білої Церкви.

У 1628 р. склалися сприятливі умови для морського походу на турецькі володіння. Оттоманська Порта в цей час зайнята була приборканням свого васала – Кримського ханства, хан якого Шагін-Гірей почав боротьбу за незалежність. М. Дорошенко на чолі 4-тисячного козацького війська на швидкохідних чайках дістався до прибережних турецьких фортець. Козаки звільнили багато українських невільників, захопили зброю і попливли назад. Великий галерний флот турків побоявся вступати в бій і відступив. Незабаром 150 запорозьких чайок з'явилися

Турецький кинджал. XVII ст.

під мурами Стамбула. З боєм увірвалися козаки до турецької столиці, узяли великі трофеї і майже безперешкодно повернулися додому. Через деякий час туди ж було здійснено й третій похід. Військові сили Османської імперії були приборкані. Походи М. Дорошенка наводили жах на турків і принесли йому славу по всій Україні.

Ще в 1624 р. між Військом Запорозьким та кримським ханом Магмет-Ґіреєм і калгою Шагін-Ґіреєм було укладено угоду про спільні дії проти ставленика турецького султана в Криму Джанібек-Ґірея. Очолювані М. Дорошенком козаки у 1628 р. прийшли в Крим і, об'єднавшись з військами Шагін-Ґірея, завдали серйозного удару ворогові. Уже була близькою перемога. Та тільки-но в бою загинув Шагін-Ґірей, його воїни перейшли до Джанібек-Ґірея і стали вбивати козаків. У цьому бою загинув славний гетьман М. Дорошенко. А козакам удалося з боями пройти весь Крим і повернутися на Січ.

Повстання 1630 р.

Суперечності між реєстровими козаками й запорожцями призвели до того, що вони почали обирати собі окремих гетьманів. У 1629 р. запорожці обрали гетьманом досвідченого й відомого успішними морськими походами *Тараса Федорівича (Трясила)*. А вже наступного року він очолив козацько-селянське повстання. До повстанців приєдналися й реєстрові козаки.

У 20–30-ті роки XVII ст. національно-визвольний рух перемістився на Лівобережну Україну. Там тоді завершувався термін пільг, наданих слобожанам, після чого власники примушували їх відбувати панщину. Тому слобожани, тікаючи від панщини, поповнювали ряди запорозьких козаків, а під час повстань ставали їх учасниками.

Повстання охопило Полтавщину, Київське Полісся й Запорозжя. Повстанці нападали на панські маєтки, вбивали власників, управителів, орендарів, шинкарів. Головні бої відбулися під Переяславом. У великому бою 15 травня 1630 р., названому пізніше «*Тарасовою ніччю*», козаки вщент розгромили добірне шляхетське військо С. Конецпольського, який змушений був піти на переговори, наслідком чого стало збільшення козацького реєстру до 8 тис. осіб.

Запорозжці прагнули розширити свої привілеї, виявляли свою незалежність. Тим більше, що їхній міжнародний авторитет був досить високим. До них по допомогу зверталися уряди різних європейських держав, які брали участь у Тридцятилітній війні (1618–1648). Правителі держав і дипломати, як свідчать історичні джерела, навіть обговорювали питання, чи не можуть запорожці створити свою незалежну від Речі Посполитої «державу».

«Пункти заспокоєння»

У 1632 р. помер король Сигізмунд III. Козаки зробили спробу домогтися участі своїх представників у сеймі, на якому обирався новий король, але їх туди не допустили. Вони вимагали скасування реєстру, щоб урівняти всіх козаків, повернути права й майно православної церкві. На сеймі православних під-

тримав литовський магнат Криштоф Радзивілл. Незважаючи на бурхливий протест католиків, новообраний король Владислав IV пішов на поступки. Православна церква відновила права на відправлення богослужіння за своїм обрядом, володіння церквами й монастирями, друкарнями, школами, існування братств і обрання свого митрополита. Це були так звані **Пункти заспокоєння православних**. Поступки короля були зумовлені як наданою колись козаками допомогою королеви Владиславу в його боротьбі за престол московського царя, так і необхідністю не ускладнювати відносини з козаками в умовах польсько-московської війни, яка вже почалася. Однак ці «пункти заспокоєння» не принесли спокою, бо польські магнати і шляхта перешкоджали їхній реалізації.

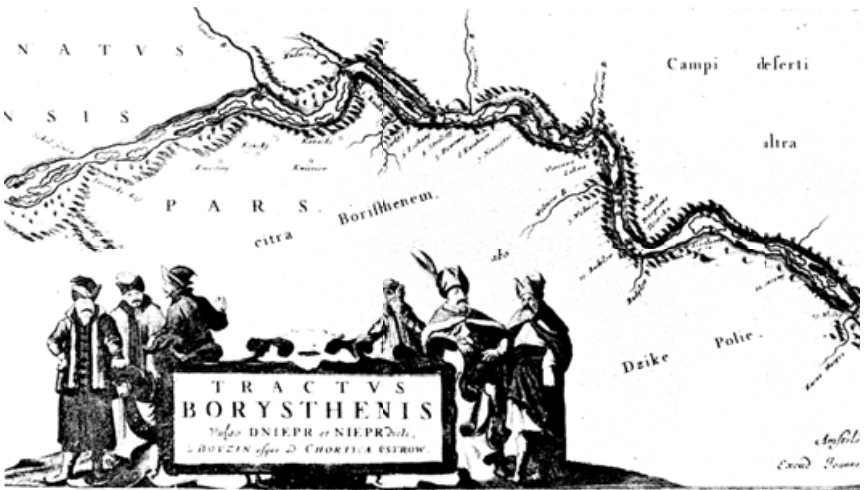
Спорудження на Дніпрі фортеці Кодак

Щоб перетнути втікачам шлях на Запорожжя й приборкати козаків, С. Конецпольський запропонував урядові збудувати на Дніпрі біля гирла р. Самари фортецю. У ній передбачалося утримувати сильний польський гарнізон, який зміг би придушувати будь-яке повстання, оскільки всі вони починалися із Запорожжя.

Спорудженням **фортеці Кодак** керував французький інженер **Гійом Левассер де Боплан**, який перебував на польській службі.

У липні 1635 р. фортецю було збудовано. У ній розмістився гарнізон з 200 найманців-драгунів на чолі з французьким капітаном Ж. Маріоном.

Запорожці вбачали в будівництві фортеці небезпеку для себе. Здавалося, вона була незборимою: навколо неї глибокі рови, за ними височенні земляні вали, а на них – дубова засіка з вік-

Фрагмент карти Г.Л. де Боплана із зображенням Дніпра

Замок, побудований С. Конецпольським у Підгірцях.
1635–1640 рр.

нами й бійницями для гармат та рушниць. Брама в Кодаку була міцна, кована залізом, обабіч неї стояли дві вежі. Зі сходу й півдня фортецю захищали Дніпрові кручі, з півночі – глибокі байраки, із заходу лежав рівний степ, і тому тут були найміцніші укріплення.

Існує переказ, нібито С. Конецпольський, ідучи оглядати фортецю, глузливо говорив козакам, що тепер їхній вольниці настав кінець. Тоді ж присутній на оглядинах сотник реєстрових козаків Богдан Хмельницький засміявся. «Ти чому смієшся?» – запитав гнівно Конецпольський. «Тому, ясновельможний гетьмане, – відповів Хмельницький, – що маю думку: все те, що людина може збудувати, вона може й зруйнувати».

Іван Сулима

Восени 1635 р. з морського походу повернувся кошовий отаман І. Сулима. Скликана на Січі рада обрала його гетьманом. І тоді через два тижні фортецю було зруйновано, гарнізон перебито. Поляки відбудували її в 1639 р., а гарнізон збільшили втричі. Через 9 років після тривалої облоги фортецю візьмуть козаки Б. Хмельницького. Залишки фортеці в селі Старі Кодаци неподалік від аеропорту м. Дніпропетровська збереглися до наших днів. Узяття фортеці розпочало нове козацьке повстання, яке тривало недовго. Унаслідок зради реєстровців І. Сулиму та його прихильників схопили й відправили до Варшави. Там їх стратили.

**Повстання
1637–1638 рр.**

Антипольські настрої серед козацтва зростали, причому не лише серед «випищиків», а й серед реєстрових козаків, які навіть ціною зради

І. Сулими не домоглися собі привілеїв.

Улітку 1637 р. розпочалося нове повстання, яке охопило Лівобережну і Правобережну Україну. Його керівниками були талановиті полководці – *Павло Бут (Павлюк), Дмитро Гуня, Карпо Скидан, Яцько Острянин (Остряниця)*. Селяни швидко вливалися в ряди повстанців і громили своїх панів.

У битвах *під Кумейками* (біля Черкас) і *Боровицею* (біля Чигирина) козаки зазнали поразки від польського війська, яке чисельно їх переважало. Почалися переговори, у яких посередником виступав польський комісар Адам Кисіль (київський воєвода, начебто прихильник козаків). Він переконав реєстровців погодитися на умови поляків, запевняючи, що Павлюк не буде покараний. Та коли Павлюк і колишній козацький гетьман Томиленко опинилися в руках поляків, їх було негайно страчено. Скидану й Гуні вдалося пробитися на Запорозжя.

Козаки змушені були дати розписку про свою покору. У ній згадується й ім'я військового писаря Б. Хмельницького. Коронний гетьман Микола Потоцький призначив старшим над реєстровцями Іллю Караїмовича.

Навесні 1638 р. козаки на чолі з Я. Острянином вийшли із Запорозжя і розбили поляків під Голтвою. Проте загопи Я. Острянина, захопившись переслідуванням відступаючих поляків, попали в засідку й були розбиті. Бої під Лубнами й Жовнином також закінчилися поразкою запорожців. Я. Острянин із частиною козаків перейшли кордон Московської держави й оселилися на Слобожанщині.

Незабаром козаки Д. Гуні змушені були також піти на переговори з урядовими військами й капітулювати. Сам Д. Гуня з частиною запорожців утік на Дон. А поранений Карпо Скидан потрапив у полон і, очевидно, був страчений.

**«Ординації»
1638 р.**

Ще до закінчення повстання польський сейм схвалив *«Ординації Війська Запорозького реєстрового»*. Згідно з ними, реєстр міг включати 6 тис. козаків, інші оголошувалися кріпаками. При цьому ліквідувалася виборність козацьких старшин.

Яків Острянин

Керівником козаків призначався комісар із шляхти. Те саме стосувалося осавулів і полковників. З козаків можна було обирати лише сотників і отаманів. Тоді ж чигиринським сотником став Б. Хмельницький. Селянам і міщанам заборонялося вступати в козаки і видавати за них заміж своїх дочок. Козаки мали право жити тільки в прикордонних містах (Черкасах, Каневі, Чигирині, Корсуні та ін.). Відбудовувався Кодак, збільшувався його гарнізон. Після поразки повстання козаки змушені були визнати польські «Ординації». Здавалося, що Україна вже не має сил для подальшої боротьби за своє національне визволення.

Робота в групах: Чи одностайні були козаки, піднімаючись на збройне повстання? Наведіть аргументи, щоб переконати опонентів.

Опришки Не залишалися осторонь визвольної боротьби українського народу й західноукраїнські землі. У Галичині, на Закарпатті та Буковині антифеодальний та національно-визвольний рух відбувався у формі *опришківства*. Уперше в документах опришки згадуються 1529 р. Як Запорозжя на східних землях, так Карпати на західних були опорним пунктом поборників свободи. Саме туди, в гори, тікали скривджені селяни й міщани, створювали там невеликі загони, потім спускалися з гір і нападали на маєтки шляхти, орендарів, корчмарів, лихварів. Захоплене майно, як правило, роздавали бідноті.

Опришок

Опришків підтримувало місцеве населення, їхня партизанська тактика з раптовими ударами давала змогу вести тривалу успішну боротьбу. На цьому етапі зброєю опришків були луки, списи, сокири (векери). Серед ватажків опришків відомі М. Гатала, Г. Кардаш, С. Солінка, В. Чепець та ін. Оскільки опришківство мало антифеодальний характер, то в ньому брали участь також селяни інших національностей – молдавани, поляки, словаки, угорці.

«Золотий спокій»

Придушивши повстання, польський уряд, магнати, шляхта розпочали жорстокий терор на українських землях. Порятунком від цього фізичного винищення й сваволі народні маси знаходили на Запорозькій Січі і на Слобожанщині й Дону.

Масові втечі й переселення козаків, міщан, селян непокоїли шляхетську Польщу, і вона вживала заходів, щоб покінчити із цим явищем. По-перше, улітку 1639 р. спішно була відновлена Кодацька фортеця й посилений гарнізон з метою перепинити потік утікачів на Січ. На самій же Січі для контролю за діями запорожців було поставлено гарнізон урядових військ. По-друге, Польща вимагала від московського уряду видачі українських переселенців зі Слобожанщини й Дону. Але повернути їх назад було неможливо. На нових місцях переселенці заснували слободи й міста та влаштовували на неосвоєній землі своє життя на козацький лад.

Десятилітній період після придушення козацько-селянських повстань характеризується відносним затишшям, хоча документи свідчать про різні форми прояву протесту проти соціального й національно-релігійного гніту. Польський уряд вважав, що йому вдалося встановити «золотий спокій» на українських землях. Та він недооцінив потенційної енергії пригнічених мас. Народ пришик, чекаючи сприятливих обставин для нового виступу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чим були викликані повстання 20–30-х років XVII ст.?
2. Якими були наслідки повстань 20–30-х років XVII ст.?
3. Спробуйте зобразити динаміку реєстру козаків у першій половині XVII ст.
4. Які ще форми протесту народних мас проти панського гніту ви можете назвати?
5. Поцікавтеся, яку книжку написав і видав у Франції інженер-фортифікатор Г.Л. де Боплан.
6. Який гетьман, крім М. Дорошенка, згадується в історичній пісні «Ой на горі та женці жнуть»?

Потіркуйте!

1. Чи могла Річ Посполита уникнути козацько-селянських повстань?
2. Як ви думаєте, чи впливали на політичні настрої козаків урядові заборони безконтрольних морських походів?

Ключові поняття та постаті: *Куруківська угода 1625 р., Марко Жмайло, Павло Бут, Дмитро Гуня, Яків Острянин, Тарас Трясило, опришки, «золотий спокій», козацькі полки.*

ДОКУМЕНТ

Про подію якого року розповідається в наведеному уривку?

З оповідання А. Каценка «Над Кодацьким порогом»

Сулима, лишивши козаків у діброві, сам із курінними отаманами пішов оглядати Кодак. З Гострої Могили він дуже добре розглянув башти й вали Кодака й зрозумів, що зі степу неможливо наблизитися непомітно, а треба підходити з одного боку глибоким байраком, а з другого – попід

скелями Дніпра. Він наказав робити драбини, рубати чагарник і в'язки в'язати. У кожного козака за плечима була в'язка хмизу, а на кожну півсотню одна драбина. Рушили до фортеці. У Кодаку стояв тоді полк жовнірів під командуванням француза полковника Маріона. Ніч. Усі спали. Тільки вартові перегукувалися. З поля Сулима тільки три сотні козаків поставив, щоб переймати втікачів. За сигналом (пугували сичі) у рівчак полетіли в'язки хмизу, і кожен курінь почав накидати собі через рівчак греблю, щоб нею перейти до валу. Вартові не могли зрозуміти, що робиться за окопом. Коли вибухнув перший постріл, козаки вже накидали собі греблі й посунули на шанці. Тепер козаки вже не таїлися, навколо Кодака збилася буча. Стріляли у вартових, тягли драбини до стін, рубали сокирами засіки, палили хмиз, щоб підпалити засіки...

Кащенко А. *Над Кодацьким порогом.* – Катеринослав, 1919. – С. 12.

Це цікаво!

Слово «халтура» походить від лат. *chartularium* – поминки. Згодом воно набуло значення «пожива». Ще пізніше так стали називати побічний легкий заробіток, а також несумлінну, неакуратно виконану роботу.

§ 16. УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. (ОСВІТА, ДРУКАРСТВО, ЛІТЕРАТУРА)

Згадайте!

1. Яку роль у розвитку літератури відіграв факт підписання Берестейської унії?
2. Коли і хто започаткував друкарство в Україні?

Національно-культурне відродження

Перші ознаки національно-культурного відродження виявилися в релігійній сфері. Саме активізація протестантів та єзуїтів у справах освіти викликала на протигагу їм появу братських шкіл. Крім багатих міщан, меценатами друкарства, освіти й літератури виступали українські магнати (наприклад, К.-В. Острозький та ін.). Об'єктивно національно-культурному відродженню в Україні сприяла Берестейська унія, бо це питання викликало хвилю полемічної літератури. Останнім з полемічних творів був виданий у Києві 1622 р. церковно-історичний трактат «Палінодія» («Книга оборони»), написаний *Захарією Копистенським* у відповідь на трактат греко-католика Л. Кревзи «Оборона унії». У «Палінодії» використано твори античних, візантійських та західноєвропейських істориків, польські хроніки, давньоруські літописи, тогочасну антиуніатську літературу.

З. Копистенський, родом з Галичини, очевидно, здобув освіту в школі Львівського братства, а може, і в Острозі. У 1616 р. він переїхав до Києва і став активним діячем гуртка Є. Плетенецького, проводив значну літературну і видавничу діяльність у Києво-Печерській лаврі, архімандритом якої він став у 1624 р. Він написав ряд полемічних творів, та «Палінодія» була найбільшою не тільки в його спадщині, але й в усій полемічній літературі.

Будинок Лаврської друкарні.
З гравюри 1638 р.

Ерудиція і письменницький талант автора, образний і науково-логічний спосіб мислення, уміле використання літератури та усної народної творчості, риторичні питання, гумор і сатира, патріотизм – усе це дало підстави І.Я. Франку назвати «Палінодію» «фундаментальним полемічним твором», який по праву підсумував усю полеміку навколо Берестейської унії.

Утративши багатих покровителів, православні братства шукають нової сили, здатної їх захистити. І такою силою стає козацтво. Центр культурно-релігійного життя переміщується зі Львова і Вільно до Києва, ближче до козащини. Є. Плетенецький, З. Копистенський та інші діячі, переїхавши до Києва, перетворюють Києво-Печерську лавру на центр національно-культурного життя.

Отже, релігійно-національний рух, розпочатий міщанством, вищим православним духовенством, патріотично налаштованими магнатами й шляхтою, з'єднався з відповідним рухом знизу, тобто з козащиною як явищем, породженим суспільно-політичними, економічними та національно-релігійними процесами. Козацтво перетворюється у провідний фактор збереження православ'я і українського народу як етнічної єдності.

Культурно-освітні заходи

«Православне ісповідання віри», написане П. Могилою у співавторстві з ігуменом Києво-Печерського монастиря І. Козловським, у 1643 р. було затверджене патріаршим Собором. Цей катехізіс спростував думку про занепад богословської науки в православній церкві. Він видавався різними мовами і поширювався серед католиків і протестантів різних країн. Це свідчить не лише про значення цієї праці, а й про толерантне ставлення авторів до інших конфесій християнства. У 1646 р. **П. Могила видав «Требник»** – описи різних молебнів із використанням українських звичаїв і обрядів на випадок недуги, неврожаю, освячення нової хати тощо.

«Требник» Петра Могили. XVII ст.

У 1615 р. відкрилась **Київська братська школа**, при якій заснували друкарню й паперову фабрику. Тут викладали видатні культурні діячі України: М. Смотрицький, К. Сакович, Є. Плетенецький та ін. Важливою матеріальною і моральною підтримкою діяльності школи та Київського братства був вступ до нього гетьмана П. Сагайдачного «з усім Військом Запорозьким».

У розвитку освітньої справи велику роль відіграв П. Могила. У 1631 р. він заснував у Києво-Печерській лаврі школу за європейським зразком. Перед тим він відправив за кордон кількох юнаків для навчання, щоб підготувати їх до педагогічної діяльності. Для роботи в школі, де навчалося до 100 учнів, він запросив зі Львова вчених і священників. На відміну від братських шкіл, у ній викладання велося польською і латинською мовами.

Заснування школи в Лаврі викликало невдоволення викладачів братської школи, які вбачали в ній конкурента, до того ж її програмні засади були дещо відмінними від братських шкіл. Однак суперечку досить швидко було розв'язано. У 1632 р. Київська братська школа об'єдналася зі школою Лаврською.

Викладання у Києво-Могилянській колегії здійснювалося українською мовою, але деякі курси читалися латинською, яка використовувалася тоді в усіх державних установах. Колегія за рівнем навчання була значно вищою, ніж братські школи. Її

Київський Братський Богоявленський монастир.
Гравюра XIX ст.

професори мали західноєвропейську освіту, а отже, учням колегії давали якісні знання, чим відкривали їм шлях до європейської науки.

П. Могила написав і «Статут» колегії, за яким було створено студентські братства – старше і молодше. У них студенти мали самоврядування, дотримувалися певних правил поведінки, організовували різні свята, влаштовували драматичні вистави.

Братські школи в першій половині XVII ст. були засновані в багатьох західноукраїнських містах. У цілому освіченість населення України була дуже високою, що зазначали й іноземні мандрівники. П. Алепський, котрий зі своїм батьком, антиохійським патріархом Макарієм, перебував в Україні сто днів, у щоденнику записав: «Починаючи з міста Рашкова над р. Дністром, тобто по всій козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже здивувала: усі вони, за малим винятком, навіть здебільшого їхні жінки та дочки, уміють читати та знають порядок богослужіння й церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт і не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях».

В Україну приїздили працювати також освічені іноземці, котрі українізувалися й зробили великий внесок у розвиток національної культури (німці Бенедикт Гербест та Інокентій Гізель, молдованин П. Могила та ін.). На Великдень 1632 р. спудеї колегії піднесли П. Могилі панегірик «Евхарістеріон альбо вдячність», під яким стоїть близько 160 підписів. Навколо колегії П. Могила згуртував визначних учених і культурних діячів.

Робота в групах: Уявіть себе учнем Києво-Могилянської колегії. Які дисципліни, на вашу думку, були б вашими улюбленими?

Література У першій половині XVII ст. набуває поширення віршування, чому сприяли народна пісня і шкільна піітика. Тематика віршів (переважно невідомих авторів) цього часу, складених на зразок народних пісень, була різноманітною, включаючи й інтимну лірику (про залицяння, кохання, невірність, розлуку тощо). Прикладом таких віршів у народному стилі може бути анонімна «Пісня про козака і Кулину», у якій зображено долю дівчини, яка мандрує з козаком.

Школа в Україні.
Гравюра XVII ст.

У братських школах була спеціальна дисципліна – поетика (піітика), у якій учнів знайомили з теорією віршування, видами віршованих творів. З'явилися і перші спроби теорії віршування (Л. Зизаній, М. Смотрицький). Одним із найпоширеніших видів поезії того часу були панегірики. Найкращими зразками цього літературного жанру були «*Вірші...*» **К. Саковича**, написані на смерть гетьмана П. Сагайдачного, та «Похвала на герб князів Острозьких» Г. Смотрицького.

У літературі того часу все ще панували релігійні теми. Наприклад, у таких творах, як «Палінодія» **З. Копистенського** та «*Зерцало богословія*» **К. Транквіліона-Ставровецького** автори говорять про істинність православ'я, намагаються переконати читача в тому, що воно є єдиним шляхом до людського спасіння. У літературних творах частіше за все порушувалися теми життя святих чи розповідалося про чудеса, які траплялися в Києво-Печерській лаврі. Книжки писалися досить складною для розуміння церковнослов'янською мовою. Такі твори могла читати тільки освічена еліта. Однак народна мова, хоч і повільно, все ж проникала в літературу.

1619 р. у друкарні Віленського братства вийшла «*Граматики словенскія правильное синтагма*» **М. Смотрицького**, яка довго була основним підручником у школах України, Білорусі, Росії, Болгарії і Сербії. Книжка перевидавалася кілька разів.

З розвитком мови виникла потреба у словниках. 1627 р. з'являється «*Лексикон славенороський і імен толкованіє*» вченого-лінгвіста **Памви Беринди** – результат його 30-річної праці. Він переклав українською мовою понад 8 тис. слов'ян-

«Зерцало богословія»
К. Транквіліона-Ставровецького.
Почаїв 1618 р.

«Лексикон славенороський і імен толкованіє Памви Беринди.
Титул. XVII ст.

ських та іншомовних термінів, дав їм тлумачення і цим збагатив тогочасну літературну мову України.

Літописання Особливим літературно-історичним жанром першої половини XVII ст. були літописи. Найвизначнішим був *Густинський літопис* (від Густинського монастиря на Полтавщині, де було знайдено один з його списків), у якому висвітлюється стародавня історія східних слов'ян аж до 1598 р. Тут же коротко зображено й історія козацтва – в окремі частині «О началі козаков». У передмові до літопису автор підкреслює значення для людини історичних знань: «Для чого кождому чоловікові читанне гісторій єсть бардзо потрібно? Коли б не описано було і світові не оголошено, разом з тілом безвісти все пішло б у землю і люди б, як у темряві, перебували б, не знали б, що в минулі віки діялося...»

Чудовою літературно-історичною пам'яткою початку XVII ст. є Київський літопис (автор невідомий), знайдений у бібліотеці Межигірського монастиря. Це окремі короткі повісті й записи, запозичені з давніх літописів доби Київської Русі й пізніших, а також із творів польських істориків. Виклад доведено до 1620 р. (розповідь про П. Сагайдачного). У цьому літописі вперше звертається увага на українське багате міщанство. Мова літопису також близька до народної.

У першій половині XVII ст. виникли так звані місцеві літописи. Найвідомішими з них є *Острозький літописець* та *Львівський літопис*. Особливо цінними в них є описи козацько-селянських повстань та боротьби українського народу проти національно-релігійного гноблення.

У 20-х роках XVII ст. написано український «*Хронограф*», у якому зображено боротьбу проти монголо-татарського іга, висвітлено політичну історію Литви, України й Московської держави XV–XVI ст.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. З якими суспільно-політичними процесами пов'язане піднесення української культури в першій половині XVII ст.?
2. Що викликало появу численних літописів?
3. Уважно розгляньте гравюру «Школа в Україні». Яку ситуацію в класі на ній зображено?
4. Що означає слово «хронограф»? Як ви думаєте, воно має те саме значення, що і слово «хроніка»?
5. Як П. Алеппський оцінює рівень освіченості українського населення?
6. Поцікавтеся, яка державна нагорода увічне ім'я П. Могили і за які заслуги вона присуджується?

Поміркуйте!

1. Яку мету ставили перед собою автори літописів?
2. Який літературний внесок здійснив П. Могила?

Ключові поняття та постаті: «Палінодія», «Требник», Києво-Могилянська колегія, Густинський літопис, «Лексикон» П. Беринди.

ДОКУМЕНТ

На підставі документа поясніть, до чого закликає автор книжки, у чому він вбачає обов'язок кожного воїна.

З книжки Мартина Пашковського «Україна, татарами терзана...» (1608 р.)

Згляньтесь на мене, сини мої милі,
 Ранену тяжко, рятуйте в цій хвилі,
 Ще й нагадайте, як вас доглядала,
 Все, що надав Бог, для вас віддавала...
 Нині ж зі мною, погляньте, що чинять:
 Рвуть мене, з вас же сміються і кпинять.
 Йдуть за полоном, коли заманеться –
 По кілька тисяч відразу береться...

Війни – святі, як боронять свободу,
 Несправедливі ж – прокляті з породу.
 Несправедливість – годиться відбитись,
 Прямо чи криво, аби вборонитись...
 Кличу синів я: єднайтеся знову,
 Матір рятуйте, о милі синове!..

Марсове поле: Героїчна поезія на Україні X – першої половини XVII ст. – К., 1988. – Т. 1. – С. 150–159.

Це цікаво!

Слово «вірш» походить від лат. *versus* – рядок. Віршовані твори XVI–XVIII ст. називають віршами, а сьогодні – поезією.

§17. УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Згадайте!

1. Яку роль у розвитку мистецтва займала церква?
2. Виникнення якого жанру образотворчого мистецтва пов'язане з православними братствами?

Особливості розвитку українського мистецтва

У першій половині XVII ст. в умовах гострої ідеологічної боротьби проти експансії католицизму духовною зброєю українських митців

була наполеглива творча праця з піднесення власної культури. У церковних розписах та іконах простежуються прагнення до реалізму, заповнення релігійних сюжетів образами, узятими з реального життя. Розвиваються такі світські види живопису, як портретний та історичний.

Про високий рівень мистецтва захоплено пише вже згаданий П. Алеппський: «Перебуваючи перед тим у неволі та рабстві, тепер козаки живуть у radoцax, веселоцax та на волі; спорудили соборні церкви, створили боголіпні ікони, чесні і божественні іконостаси та хоругви. Як ми зауважили, церкви одна від другої величніші, кращі, гарніші, вищі і більші; іконостаси, тябла та ікони одні від одних кращі і досконаліші, навіть сільські церкви одна від другої кращі...».

Зародження українського театру

Театральне мистецтво найбільш пов'язане із суспільством. Від часу своєї появи театр став улюбленим видом мистецтва українського народу. У період поширення ідей гуманізму в школах для кращого засвоєння учнями латинської мови ставили комедії давніх римських авторів. Однак їх було мало і за змістом вони не завжди підходили шкільній молоді. Тоді вчителі шкіл створювали власні твори. Так виникла *шкільна драма*.

Розвитку шкільної драми сприяли єзуїти, які у своїх школах з навчально-виховною метою використовували різні театральні дії – від декламації до діалогів, від простих вистав до постановки великих драм з прологами, епілогами, інтермедіями. *Інтермедії* – це п'єски-вставки, веселі побутові сценки, не пов'язані із сюжетом драми, вони виконувалися для розваги глядачів між діями самої драми. Їх запозичили братські школи, бо вони мали велике пізнавальне і виховне значення.

Найдавнішими текстами українських театральних творів, які дійшли до наших днів, були декламація на Різдво Христове, написана П. Бериндою, та дві інтермедії під назвами «Продав kota в мішку», «Найкращий сон». Сюжети цих інтермедій написано народною мовою і взято з фольклору. **Уперше в українській літературі в них з'являється образ простої людини – селянина.**

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. в Україні розвивається мандрівний народний музичний ляльковий театр – *вертеп*, вистави якого мали певний сюжет з декораціями й костюмами. Сама ж вистава відбувалася на спеціально виготовленій для цього дерев'яній двоюрисній сцені заввишки у зріст людини. Верхній ярус було призначено для показу вистав релігійного змісту, нижній – для комічних побутових п'єс.

Вертеп набув великої популярності в Україні і став улюбленим народним мистецтвом. Театр виступав з виставами на ярмарках, на міських і сільських площах у святкові дні.

Усна народна творчість Народна творчість у першій половині XVII ст. розвивалася на основі традицій лірико-епічних творів Київської Русі. Вона проявлялася в народних піснях, темами яких були взаємини людини з природою, праця на землі, особисті стосунки між людьми. У них оспівувалися людські чесноти – працьовитість, правдивість, а висміювалися негідні вчинки й негативні риси характеру людини.

У цей період особливим видом усної народної творчості стають *думи*, які відрізняються від лірико-епічних та історичних творів своєю формою і способом виконання.

Характерною особливістю народних дум є відображення реальної дійсності та їхнє велике виховне значення. Темі більшості дум – це любов до рідної землі, дружба й братерство, товариський обов'язок, подвиги синів українського народу в боротьбі з ворогами. Деякі думи мають повчальний характер: учать шанувати родину, батьків тощо.

Сліпий кобзар з хлопчиком-поводирем.

Художник

С. Васильківський

Зародилися думи в козацькому середовищі ще в XVI ст., а із часом поширилися по всій Україні. За тематикою і сюжетами найдавнішими є думи про боротьбу з татарами і турками: «Втеча трьох братів із города Азова із турецької неволі», «Маруся Богуславка», «Самійло Кішка» та ін. Думи виконували професійні народні співаки – мандрівні кобзарі та бандуристи (кобза та бандура – українські струнні щипкові музичні інструменти). Цей вид мистецтва зберігся до наших днів.

Поряд із думами важливе місце в українському фольклорі займають **історичні пісні**. Поширеними були також колядки, щедрівки, веснянки, купальські, весільні, поховальні, колискові, дитячі пісні й примовки. Усна народна творчість була важливим елементом української національної культури.

Музика У першій половині XVII ст. продовжувався процес становлення професійної музики. Якщо в XVI ст. у багатьох церквах України вже існував багатоголосий

Співаки на хорах. Фрагмент ікони XVII ст.

спів, то в цей період він набуває більшого розвитку, як і світська музика: міська побутова пісня (кант), цехова інструментальна й театральна музика. На зразок ремісничих цехів в українських містах існували музичні цехи – об'єднання музикантів («трембачів», «сурмачів» та ін.). Вони грали не тільки на весіллях та святах, а й під час козацьких військових походів.

Удосконалювалася кобза та бандура, незамінні атрибути професійних виконавців народних дум та історичних пісень.

Архітектура Як і в попередній період, для цього виду мистецтва характерним було спорудження (частіше – добудова) замків, храмів. Великого розмаху набуло цивільне будівництво – приватних міських будинків багатих городян та панських палаців. У добу бароко в архітектурі й образотворчому мистецтві помітне захоплення митців пишністю форм, декоративністю, героїзацією образів. Відбудованим, побудованим або перебудованим стародавнім спорудам зодчі надають іншого вигляду: церковні завершення – бані – набувають грушоподібної форми й мають кілька ярусів, а вікна і портали декоруються наличниками та колонками з лекальної (фігурної) цегли. Ліпні оздоби порталів і фронтонів будівель прикрашаються образами з античної міфології і мистецтва.

Про архітектуру саме першої половини XVII ст. є не багато відомостей, бо до наших днів збереглося мало архітектурних пам'яток. На цей час припадає спорудження *Теребовльського*

Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря

замку, а також архітектурного ансамблю *Мгарського монастиря*, заснованого в 1619 р. (неподалік від міста Лубни). Цікавою архітектурною спорудою була *церква Різдва в Тернополі*, збудована в 1602–1608 рр. *зодчим Леонтієм*.

На цей час припадає реставрація Софії Київської коштом митрополита П. Могили. Цікавими архітектурними спорудами були дім Острозьких в Ярославі, замок у Старому Селі біля Львова, деякі цивільні будинки на площі Ринок у Львові.

Помітною є відсутність архітектурних споруд цього часу на Лівобережній Україні. Є свідчення того, що вони існували, але не збереглися через тривалі війни і руйнування середини та другої половини XVII ст. В усякому разі достеменно відомо про існування будинку-палацу князя Вишневецького в Лубнах, який будували італійські зодчі і який було оздоблено мармуром та картинами італійських художників.

Розвивалася також дерев'яна архітектура – як світські, так і культові споруди. Це означає, що її супроводжувало *різьбярство*.

Робота в групах: *Якщо у вашому регіоні збереглися архітектурні пам'ятки I пол. XVII ст., спробуйте порівняти їх з відомими пам'ятками архітектури цього ж періоду в інших регіонах та визначити їх особливості.*

Образотворче та інші види мистецтва Образотворчому мистецтву цього періоду властиві художнє використання народних і релігійних традицій, прагнення до реалізму.

Фрески українських майстрів збереглися в багатьох храмах. Характерною ознакою живопису був *іконопис*.

П. Алепський так писав про український живопис: «Козацькі іконописці взяли красу форм, фігур, фарб від західних майстрів, еднаючи запозичення з потребами православної ікони». Основою іконописного стилю за візантійською традицією було золоте тло, але вже витворювався власний український іконописний стиль з улюбленими сюжетами, як-от: Христос-виноградар, Трійця на конях, Христос – Недріманне Око, Страшний суд, птиця Пелікан тощо.

Богородчанський іконостас. Робота Іова Кондзелевича

До найкращих зразків української іконографії та церковного різьблення цього періоду належить іконостас в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря, Богородчанський іконостас у Манявському скиті в Галичині видатного маляра й різьбяр *Іова Кондзелевича*.

Набуває розвитку й світське художнє мистецтво. Однією з найкращих пам'яток живопису є портрет князя К.-В. Острозького. Намальований на дошці, очевидно, він раніше висів у храмі в м. Острозі, бо князь зображений з грішми в руках, які він наче щойно відрахував. Це була ознака ктиторства, тобто пожертви церкві та покровительства їй. Портрет цілком реалістичний, у ньому художник передав поважний вигляд старого князя, але без звичайної магнатської пихи. Головна увага митця зосереджена на ретельно виписаному обличчі князя. Взагалі в Острозі, очевидно, існувала ціла група майстрів-художників, які створили багато творів, однакових за стилем.

У живопису світського характеру найпопулярнішим стає легендарний образ безсмертного козака Мамає, запорожця-характерника (чаклуна), котрий у найскрутнішу хвилину невідомо звідки з'являвся на допомогу людині, міг вийти з будь-якої ситуації. Цей образ малювали прості сільські малярі. Їхніми картинами прикрашалися і панські світлиці, і сільські хати.

Крім того, розвивалося й образотворче мистецтво малих форм – оформлення рукописних і друкваних книг тощо. До перших ілюстрованих видань належить «Анфологійон» (1618) та вірші К. Саковича на похорон гетьмана Петра Сагайдач-

Фрагмент інтер'єру костела в Язлівці. XVII ст.

Декоративне оздоблення каплиці Синявських. Робота Й. Пфістера. XVI–XVII ст.

ного (1622), прикрашені численними **гравюрами**. Узагалі, тоді гравюра розвивалася у двох центрах – Києві та Львові. Дослідники навіть об'єднують їх в одну Київсько-Львівську граверну школу. Принагідно тут ще раз наголосимо на культурній єдності західних, центральних та східних українських земель. Гравюри майстрів цієї школи часто мали історично-побутовий зміст, на них бачимо плани міст та замків, портрети історичних осіб та ін. Серед найвідоміших граверів були **Тимофій Петрович**, **Тарас Земка** та ін.

Як галузі мистецтва в цей час набувають розвитку **геральдика** та **сфрагістика** – художні композиції обрамлення гербів магнатів і шляхти, виготовлення печаток міст та приватних осіб.

Своєрідною галуззю мистецтва стало **людвистро** (лиття з міді) і **конвісарство** (лиття із золота). Дуже поширеним було виготовлення гармат та іншої вогнепальної зброї. Визначним майстром з відливання гармат був **Юрій зі Львова**. Популярним і потрібним було лиття дзвонів. Виготовляли й інші металеві предмети – всячі замки, канделябри тощо.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Спробуйте визначити ознаки українського національного відродження в мистецтві.
2. Чому збереглося мало пам'яток архітектури цього періоду?
3. Чим пояснити появу світського портретного живопису?
4. Порівняйте зміст слова «вертеп» у XVII ст. і сьогодні. У чому ви бачите спільність і відмінність його значення?
5. Як ви думаєте, чому в цей період набуває розвитку геральдика?

Поміркуйте!

1. Чому студенти захоплювалися проведенням вертепу на ярмарках?
2. Чому скрипалі, бандуристи, лірники користувалися в Україні великою повагою?

Ключові поняття: шкільна драма, інтермедія, вертеп, дума, кобзар, бандурист, мистецький стиль бароко.

ДОКУМЕНТ

Як автор наведеного з твору уривка бачить естетичні принципи людини та можливість пізнання людиною природи?

Із твору К. Транквіліона-Ставровецького «Зерцало богословія» (1618)

И тако украсив всякою краскою и наипервей заготовал палац чудный престорный з вшеляким богатством и достатком и раскошами на мешкания всегосветного царя и властителя всех в мире человека глаголю...

Виденієм же наслаждається красоти женской и оздобу шат светлых от камней многоценных диамантов и от начиния золотого и сребного зрок напасе и засмакует красоту тех и слухом приймає смак с гласов радостворных от песней и музиков...

Яко в теле очи всю красоту мира сего зрят, тако и в души ум много зрительное око, той зрит видимая и невидимая небесных и земных многу красоту.

Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні у XIV–XVIII ст. – К., 1983. – С. 10.

Це цікаво!

В Києво-Могилянській академії, як і в інших тогочасних навчальних закладах, *діалектикою* називали курс «малої логіки», у якому викладали вчення про три операції розуму, тобто поняття, судження і умовивід. Цей курс за ренесансними традиціями вважався основою риторичного мистецтва (риторики).

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVI – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.»

1. Берестейська унія відбулася в...
А 1517 р. Б 1569 р. В 1596 р.
2. III Литовський Статут був затверджений у...
А 1517 р. Б 1566 р. В 1588 р.
3. У 1625 році козацько-селянське повстання очолив...
А І. Сулима Б Т. Трясило В М. Жмайло
4. У 1630–1631 рр. козацьке повстання очолив...
А І. Сулима Б Т. Трясило В М. Жмайло
5. Дайте визначення поняттям:
А Слобода – це...
Б Ординація Війська Запорозького Реєстрового – це...

6. Розташуйте події у хронологічній послідовності

- А** а) висвячення Петра Могили в Київські митрополити
 б) Куруківська угода
 в) відновлення Київської православної митрополії
 г) повстання П. Павлюка (Бути), Д. Гуни
- Б** а) зруйнування фортеці Кодак І. Сулимою
 б) Пункти заспокоєння руського народу
 в) морський похід козаків на Кафу
 г) відкриття Київської братської школи

7. Напишіть речення, вставивши пропуски.

А У _____ році Єрусалимський _____ Феофан висвятив _____ у Київські митрополити.

Б У _____ році відбулося відкриття _____ колегії, за рахунок об'єднання _____ та Київської Лаврської шкіл.

8. Знайдіть відповідність між авторами та їхніми працями

А 1. П. Могила	а) Граматика словенська
2. К. Ставровецький	б) Великий требник
3. М. Смотрицький	в) Зерцало богословія
Б 1. К. Сакович	а) Граматика словенська
2. М. Смотрицький	б) Лексикон славенороський
3. П. Беринда	в) Стихи на погреб П. Сагай-дачного

9. Укажіть тенденції розвитку театрального мистецтва на українських землях у першій половині XVII ст.

10. Які літературні напрями стали провідними в першій половині XVII ст.?

11. Чому, на вашу думку, виникали козацько-селянські повстання на початку XVII ст.? Чи можна було їх уникнути?

12. Чим пояснити те, що козаки підтримали православну церкву і опікувалися питанням відродження Київської митрополії?

Розділ 3

Національно - визвольна війна українського народу середини XVII ст.

§18. ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ ТА ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Згадайте!

1. Коли розпочався національно-визвольний рух?
2. Чи боролися селяни і міщани приватних міст проти соціального та національно-релігійного гніту в період «золотого спокою»?

**Історична
необхідність
війни**

Після 1569 р. на захоплених українських землях польські магнати і шляхта відбирали у селян або отримували від влади у власність землі.

На них вони заводили фільварки, в яких працювали кріпаки. Панщина вже наприкінці XVI ст. сягала 5-6 днів на тиждень. За будь-яку непокору селян жорстоко карали.

Намагаючись уникнути кріпосного гніту і розорення, селяни втікали на Брацлавщину, Південну Київщину й Лівобережжя. В цих районах у першій половині XVII ст. тривав колонізаційний процес, виникали нові слободи. Власники фільварків потребували робочих рук, надавали новопоселенцям пільги на 10–15 років, а потім перетворювали слобожан на кріпаків.

Міщани страждали від шляхетської анархії і сваволі, які перешкоджали розвитку ремесла і торгівлі. Важким тягарем для них була існуюча система оренд і застав землі, постой військ, яких мали утримувати міщани. Багато міст і містечок знаходилися в приватній власності магнатів і шляхти. Тобто, їх жителі виконували феодальні повинності на власника.

Польща посилила наступ і на Запорозжя та реєстрових козаків, бо магнати і шляхта захоплювали їхні землі й промисли,

Руїни замку у Язлівці. Найважливіший східний форпост Речі Посполитої у XVII ст.

не визнавали козацьких привілеїв. Навіть українська православна шляхта не мала гарантій збереження своїх маєтностей.

Отже, всі стани українського суспільства (крім магнатів) були зацікавлені у розгортанні Визвольної війни, хоча від її успіху вони чекали різних наслідків.

Складовою частиною боротьби українського народу за своє визволення було також прагнення звільнитися від національно-релігійного гніту. Адже польські магнати й шляхта, католицьке духовенство презирливо ставилися до української мови й культури. Унаслідок полонізації (ополячення) і окатоличення виникла пряма загроза існуванню українського народу як етнічної єдності. Усе це зумовлювало **історичну необхідність Національно-визвольної війни** українського народу.

Характер, завдання і рушійні сили війни

Основною рушійною силою в боротьбі було українське селянство – найбільш безправна верства населення, яка й виявила велику активність у боротьбі за своє соціальне та національне визволення. Поряд із селянством стояли козацькі низи, міська біднота й частина нижчого духовенства. Усі вони вели боротьбу як проти феодално-кріпосницького, так і проти національно-релігійного гніту.

Основна маса заможного козацтва, міської верхівки, української шляхти й середнього православного духовенства прагнула знищити національно-релігійний гніт і розширити свої стани привілеї.

Ідеалом селян і міщан було козацтво. Вони хотіли займатися своїм господарством і бути вільними. А козацька старшина,

Палац Вишневецького із Вознесенською церквою. XVI ст.

православна шляхта та духовенство сподівалися вибороти право мати своїх підданих.

Виходячи із завдань, що стояли перед повстанцями, можна визначити війну як Національно-визвольну, спрямовану проти польсько-шляхетського панування, і одночасно антифеодальну, спрямовану проти кріпосної залежності селян.

Важливим чинником, що впливав на виникнення й поширення визвольного руху, була Запорозька Січ. Крім того, всенародна війна проти іноземного гніту стала можливою завдяки появі людини, яка була здатна очолити її. Такою людиною був **Богдан Хмельницький**.

Напередодні великого зрушення Після придушення народного повстання 1637–1638 рр. особливо напружена ситуація склалася на Лівобережній Україні, де закінчувався термін пільг у слободах і для селян реальною стала загроза перетворення їх на кріпаків. Щоб зрозуміти масштаби магнатської та шляхетської сваволі, досить згадати кривду, якої зазнав український шляхтич, козацький сотник Б. Хмельницький від чигиринського підстарости Д. Чаплинського.

Наприкінці 1646 р. в одній із сутичок з татарами неподалік Чигирини поляки намагалися вбити Б. Хмельницького, рубонувши його шаблею. Тільки випадково йому вдалося врятуватись. А незабаром, за наказом Д. Чаплинського, його слуги двічі нападали на власність Хмельницького – хутір Суботів, грабували й спустошували його, побили сотникового сина. Потім Чаплинський привласнив Суботів.

Б. Хмельницький марно шукав захисту з боку уряду. На його скаргу король порадив самотужки звести рахунки із Чаплинським. Тоді ж король доручив йому готуватися до морського походу.

Та Б. Хмельницький разом з впливовою старшиною (Ф. Вешняк, К. Бурлай, М. Нестеренко, брати Нечаї, Ф. Джеджалій, М. Кривоніс та ін.) уже готував повстання проти польсько-шляхетської сваволі в Україні. Наявність у нього королівського дозволу на морський похід уможливила збір під його знамена козаків. Козаки розглядали цей документ як дозвіл на приборкання сваволі шляхти.

Важливу роль у розвитку подій і розгортанні визвольного руху відіграла українська шляхта. Вона почала об'єднуватися з козаками та православним духовенством і сформувала разом з ними українську політичну еліту. Довідавшись про підготовку повстання, польський гетьман О. Конєцпольський наказав заарештувати Б. Хмельницького. Однак з допомогою друзів тому вдалося втекти з чигиринської в'язниці. Наприкінці грудня 1647 р. він уже був на Запорозжі.

Робота в групах: Ви – селянин, міщанин, шляхтич, козак, православний священник. Які мотиви змусили вас стати до лав повстанців?

Початок війни і перші перемоги

Оскільки на Січі після придушення повстання 1637–1638 рр. розмістилася польська залога, Б. Хмельницький зупинився неподалік, на острові Томаківка, де його прийняли реєстрові козаки. За підтримки реєстровців і запорожців Б. Хмельницький у січні 1648 р. здобув Січ, розігнавши польський гарнізон. Почалася Національно-визвольна війна українського народу.

У квітні 1648 р. Б. Хмельницький таємно прибув до Бахчисарая, де уклав угоду з кримським ханом Іслам-Гіреєм III про надання на допомогу повстанцям війська перекопського мурзи *Тугайбея*.

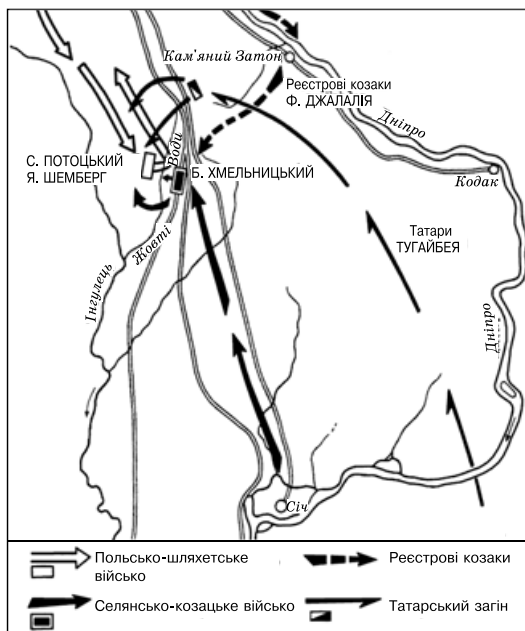
Передумови, причини та початок Національно-визвольної війни...

18 квітня Б. Хмельницький повернувся на Січ. Його урочиство зустріли кошовий отаман, старшина і рядові козаки. Тоді Б. Хмельницький був обраний гетьманом.

Від упійманих на шляху до Січі шпигунів Б. Хмельницький дізнався, що проти нього йдуть два загони урядових військ: один – суходолом, другий – водою, по Дніпру. Гетьман 22 квітня виступив разом з військом із Січі і пішов до урочища Жовті Води і балки Княжі Байраки, де й влаштував табір з возів, обнесений земляним валом. Тугайбей разом з 3 тис. татарських кіннотників став окремо, у засідці.

Урядові війська направлялися проти повстанців двома шляхами. Реєстровці і німецькі найманці рухалися водою по Дніпру до Кодака, де в облозі перебував польський гарнізон, а жовніри і драгуни на чолі з сином коронного гетьмана Стефаном Потоцьким йшли суходолом також до Кодака. Через своїх таємних агентів Б. Хмельницькому вдалося організувати заколот реєстровців, які висадилися біля урочища Кам'яний Затон та з'єдналися з козаками в таборі на лівому березі р. Жовті Води.

Потоцький, нічого не підозрюючи, підійшов до правого берега річки і почав переправлятися на лівий, але, дізнавшись про небезпеку, повернув військо назад.

Битва під Жовтими Водами

Бойові дії почалися 4 травня¹, коли за наказом Б. Хмельницького невеликий загін татар ударив у тил польського війська. Через декілька днів запеклих сутичок поляки вимушені були відступити в західному напрямку до балки Княжі Байраки, не підозрюючи, що в їхньому тилу стоїть кіннота Тугайбея. До того ж Б. Хмельницький, передбачивши цей відступ, завчасно наказав пішим козакам вирити в ярах рови і канали, завалити дорогу стовбурами дерев і камінням, що зробило відступ неможливим. **8 травня** блискавична атака татарської кінноти із чотирьох боків довершила розгром польського війська².

Авангард польського війська було розгромлено вщент.

Битва під Корсунем

Протягом 14–15 травня 1648 р. до Корсуня (нині – Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.) підійшли повстанські полки, якими командували М. Кривоніс, І. Богун, М. Пушкар, М. Гладкий, а також загін Тугайбея. Польський табір було оточено. Аби поляки не змогли використати для оборони р. Рось, козаки загатили її за милю від Корсуня.

Оцінивши оперативну обстановку, гетьман М. Потоцький і військова рада визнали свої позиції незручними для захисту й вирішили перейти до Богуслава та Паволочі. Реєстровий козак Микита Галаган, який повинен був виступати в ролі провідника польського війська, сповістив Б. Хмельницького про плани поляків. Повстанці організували засідку на їхньому шляху – в урочищі Горохова Діброва. Козаки викопали на шляху рови, зробили шанці для своєї піхоти, а в лісі поставили артилерію. Керував цією підготовкою М. Кривоніс.

Польське військо на світанку 16 травня 1648 р. вирушило з Корсуня по Богуславському шляху. Воно використало козацький прийом: йшло прямокутним «табором». 8 рядів возів прикривали військо всередині прямокутника, з усіх боків були гармати. Але це не принесло успіху.

Першими з флангів поляків почали обстрілювати татари. Проте польське військо дісталася заболоченого урочища Горохова Діброва, де дорога була вузька й не могла пропустити прямокутник з 8 рядів возів. Тут і вдарила із засідки козацька артилерія, а із шанців стріляла козацька піхота. Коней, які тягнули гармати, було вбито, вози застрягли в болоті й не

¹ Усі дати тут і далі подані за старим стилем (різниця 10 днів).

² У 1998 р. на місці бою біля нинішнього села Жовтоолександрівка П'ятихатського району Дніпропетровської області споруджено пам'ятник, який увічнив співдружність українських повстанців і татарської кінноти Тугайбея.

ське, Брацлавське і частина Подільського воєводства були звільнені від влади поляків. 11–13 вересня в битві під Пилявцями (нині – в Хмельницькій обл.) повстанці здобули перемогу, потім направилися до Галичини, оточивши Львів і Замостя. Але незабаром через ряд причин облогу було знято. 23 грудня 1648 р. Б. Хмельницький з військом прибув до Києва, де недавно (11–14 грудня) внаслідок повстання міщан проти панування польської шляхти влада перейшла до рук народу. Разом з киянами урочисто зустрічали гетьмана єрусалимський патріарх Паїсій та київський митрополит Сильвестр Косів. Замок і місто салютували з гармат. Отже, воєнна кампанія 1648 р. закінчилася тріумфом повстанців.

**Зборівська битва
5–6 серпня
1649 р.**

У травні 1649 р. польські війська перейшли р. Случ, котра розділяла ворогуючі сторони, і почали атакувати пограничні українські залоги.

Гетьман, провівши широку мобілізацію, рушив з Білої Церкви на Волинь і відтіснив поляків до Збаража. Під час цього походу армія Б. Хмельницького налічувала близько 360 тис. воїнів, з яких було сформовано 17 полків. У поході з флангів козацьких полків йшли татари хана Іслам-Гірея III. У червні повстанці взяли в облогу Збараж, почалися запеклі бої. Тоді був важко поранений полковник Іван Богун, загинув полковник *Станіслав Морозовицький* (у народній пісні – Морозенко). Козацька розвідка доповіла, що на допомогу обложеному у Збаражі полякам іде з військом король Ян II Казимир. За голову Б. Хмельницького він обіцяв 10 тис. злотих. Гетьман з полками пішов назустріч Янові II Казимиру, котрий наближався до Зборова.

Раптовий удар козацької і татарської кінноти по урядових військах з тилу та з флангів мав наслідком те, що вже в першому ж бою загинуло 4 тис. поляків.

Польсько-шляхетське військо було деморалізоване. Король ледве не потрапив у полон. Обставини змусили Яна II Казимира

Збаразький замок. XIV–XV ст. Сучасне фото

почати переговори з Б. Хмельницьким. Одночасно король вів таємні перемовини з ханом, обіцяючи татарам грошову винагороду, дозвіл брати ясир і грабувати українські міста і села. Хан став вимагати від гетьмана припинити битву.

Зборівський мир Під натиском хана Б. Хмельницький пішов на переговори з поляками. Ян II Казимир використовував кримського хана як посередника.

Козацька старшина свої вимоги сформулювала в 17 «Пунктах про потреби Запорозького Війська». 8 серпня 1649 р. було укладено **Зборівський договір**. Основні його положення: кількість реєстрового війська визначалася 40 тис.; козаки мали право жити в трьох воеводствах – Київському, Брацлавському, Чернігівському, де запроваджувалося козацьке самоврядування; справа про унію повинна бути вирішена на сеймі; київський митрополит ставав членом сейму; у Києві езульт було заборонено засновувати свої школи; оголошувалася амністія православної шляхті, яка брала участь у повстанні, з поверненням конфіскованого майна.

Загальна ситуація, зокрема зрада хана, змусила Б. Хмельницького зі старшиною підписати угоду, хоча вона не задовольняла ті вимоги, які старшина подала в 17 статтях. І все ж Зборівська угода давала можливість Б. Хмельницькому зайнятися державним будівництвом.

Вимушений договір Народні маси України протестували проти Зборівського миру, та гетьман змушений був з ним рахуватися. Треба було зміцнити сили для подальшої боротьби.

Б. Хмельницький та старшина зволікали зі складенням реєстру в 40 тис. козаків, «випищики» залишалися у війську під виглядом джурів і обозної служби. Гетьман вимагав, щоб польський уряд не переслідував учасників повстання, щоб польське військо не наближалося до «козацької лінії» і не провокувало прикордонних конфліктів.

На сеймі польська шляхта виступала проти «миру й релігійних поступок православним». У підсумку сейм затвердив «Декларацію ласки короля» (так поляки іменували Зборівський мир), проте виконувати свої зобов'язання не збирався. Шляхта поверталася у свої маєтки, примушувала селян відбувати повинності, карала їх за участь у повстанні тощо. Польські війська збиралися на кордоні України. Назрівав новий етап війни.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що змушувало Б. Хмельницького йти на переговори з польським урядом?

2. У чому полягає значення Зборівського мирного договору для творення Козацької держави?
3. Яку політичну позицію під час Національно-визвольної війни займали українські магнати?
4. Яку роль у Національно-визвольній війні відіграла українська шляхта?
5. Чому так урочисто кияни зустріли Б. Хмельницького у грудні 1648 р.?

Поміркуйте!

1. Зборівський договір був перемогою чи поразкою гетьмана?
2. Яку роль у Визвольній війні відігравали народні маси?

Ключові поняття та постаті: Б. Хмельницький, Тугайбей, Жовтоводська битва, Корсунська битва, Зборівський мир.

ДОКУМЕНТ

У якому стані перебувало польське військо восени 1648 р.?

Лист невідомого польського шляхтича до іншого шляхтича

Оборона ще й досі не завершена, бо грошей немає, дозволили два подимних, з чого ледве стане на платню війську, гарантії котрої князь дав до 1 грудня. А на нові набори війська немає грошей, хіба б їх де дістали під слово честі. Замостя ще лишається у облозі, сам Хмельницький стоїть під Замостям, звідки тепер прислав своїх послів, хоче вести переговори про мир, ці пункти подає насамперед, щоб Військо Запорозьке було під владою самого короля його мосці, а не під владою гетьманів. Друге, щоб згідно з краківською комісією козаки залишалися при своїх вольностях. Третє, щоб їм все це пробачили, а всі панове мають присягти, що не будуть мститися. До Замостя два рази штурмували, але безрезультатно. Однак чути, що дали викупу 16 тисяч злотих готівкою, а сукна на 4 тисячі злотих. Князь його м[осці] послав універсали до всіх хоругв, щоб на 3 грудня збиралися до табору під Люблінном.

З Варшави 24 листопада [1648 р.]

Цей посол сьогодні віддав у сенаті листи Хмельницького. Ще не знаємо, яка рада стала з цього приводу.

Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упорядник проф. Ю.А. Мицик. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2012. – Т. 1 (1648–1649). – С. 171.

Ще цікаво!

Пращур видатного вченого-енциклопедиста і першого президента Української АН академіка В.І. Вернадського брав участь у Національно-визвольній війні на боці Богдана Хмельницького.

§ 19. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Згадайте!

1. Що передбачала Куруківська угода 1625 р.?
2. Які ознаки характеризують Запорозьку Січ як своєрідну демократичну республіку?

Історична передумова державності

У ході Національно-визвольної війни українського народу виникла *Українська козацька держава (Гетьманщина)*. Зразком організації державного життя була Запорозька Січ та реєстрові козацькі полки. Запорозька Січ і козацтво як окремий стан суспільства сформувалися в XVI ст., а вже в першій половині XVII ст. Січ перетворилася на своєрідну козацьку республіку. Козаки проживали на цій території, не підпорядковуючись загальнодержавному адміністративному апаратові та законам. Тому й змогли виробити свій особливий устрій – органи влади, управління та суд.

Успішні воєнні походи козаків і захист своєї землі від турецько-татарської агресії так підвищували міжнародний авторитет Запорозької Січі та її силу, що козаки поступово стали діяти незалежно від уряду Польщі. Виникнення Козацької держави не було несподіванкою ні для кого.

Початки державності

Згідно з умовами Зборівського договору 1649 р., у межах Речі Посполитої утворювалася автономна область із земель Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств, на яку поширювалася виключно влада гетьмана. Договір означав фактичне визнання на міжнародному рівні статусу України як держави. Отже, гетьман мав свою територію і свою армію.

У 1649–1650 рр. Б. Хмельницький зміцнює козацьку адміністрацію, проводить адміністративно-територіальний поділ підвладної території на полки й сотні. Полковники, сотники й міські отамани мали на підвладних їм територіях адміністративну, військову й судову владу. Було введено контроль за фінансами, збором податків тощо, налагоджувалися дипломатичні зв'язки. Державний апарат створювався під безпосереднім керівництвом Б. Хмельницького і з допомогою сильного старшинського угруповання, вихідців з української шляхти й заможних козаків, людей освічених і енергійних, що складали політичну еліту суспільства. Серед соратників Б. Хмельницького шляхетського походження були Іван і Данило Виговські,

Г. Гуляницький, М. Крися, Г. Лісницький, П. Тетеря, С. Зарудний та інші, котрі, включившись у боротьбу проти панування Польщі, прагнули збудувати незалежну державу. Впливовими були також полковники Ф. Вешняк, К. Бурляй, Ф. Джеджалій, І. Богун, М. Гладкий, генеральний обозний І. Чорнота та ін.

У воєнних умовах склався становий державний устрій – усі адміністративні функції після ліквідації польсько-шляхетського державного апарату виконувала козацька старшина. Сама старшина спочатку піклувалася тільки про інтереси козацтва, а не всього населення. Однак невдовзі військово-старшинське управління охопило всю цивільну адміністрацію, судочинство, земельну власність, фінанси. Усі інші стани й соціальні групи також визнали державне керівництво старшини, маючи самоврядування в межах своїх громад – сільських і міських (общини, магістрати й ратуші в містах та містечках, церковне управління).

Робота в групах: Запропонуйте заходи щодо створення органів влади у звільнених від ворога населених пунктах.

Складові елементи державності

Ознаками державності є окремішня територія з населенням, кордони, які охороняє військо, наявність органів влади та управління, фінансів та суду, правових норм, якими керується суспільство в повсякденному житті; зовнішні зносини, назва держави та її символіка (герб, прапор). Усі ці елементи властиві були Українській козацькій державі. Вона мала чітко визначені **кордони** («козацьку лінію»), укріплені військовими заставами. Оскільки війна тривала, кордони змінювалися в міру визволення земель від польсько-шляхетського панування. Для означення нової держави вживалася давня назва – «Русь», або «Руська земля». Інколи вживалися назви «Запорозжя», «Військо Запорозьке». Проте поступово утверджувалася народна назва – «Україна». Після 1654 р. московський уряд називав Україну «Малою Росією», або «Малоросією», включаючи її до свого царського титулу. Неофіційною назвою держави був термін **«Гетьманщина»**. Він закріпився і в науковій літературі. Столицями Гетьманщини за весь час її існування були міста Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів.

Державною емблемою України був **герб** Війська Запорозького – козак із шаблею при боці й рушницею на лівому плечі. На той час остаточно ще не утвердився **державний прапор**, а існуючі свідчення стосуються лише прапорів окремих військових підрозділів і міст.

Територія гетьманської України поділялася на **полки й сотні**. У 1649 р. налічувалося 16 полків (кількість їх в умовах війни не була постійною). Полки поділялися на 10–20 сотень, центрами яких були міста і містечка. За кількістю жителів і територією полки й сотні не були однаковими. У межах полку чи сотні вся адміністративна, військова й судова влада належала полковникам і сотникам, а в окремих населених пунктах – отаманам. Пізніше (за гетьмана І. Самойловича) Гетьманщина поділялася на 10 полків.

За службу кожна посадова особа отримувала платню тільки землею, даюю **на ранг** (на посаду). Так виникло рангове землеволодіння, яке старшинські родини закріплювали за собою назавжди гетьманськими універсалами, а згодом і царськими грамотами.

За своїм устроєм держава, яка виникла в 1648 р., а юридично визнана в 1649 р. Зборівським договором, була автономією в рамках Речі Посполитої. Згодом державно-правовий статус Гетьманщини змінювався – від суверенної держави, яка уклала міжнародні договори, до автономії та її повної ліквідації.

За типом правління Гетьманщина була поєднанням республіканського і авторитарного ладу. Правовою основою держави було звичаєве право (в сільських громадах), козацьке право і звичаї Запорозької Січі, магдебурзьке право (у містах), а також норми Литовського статуту, які не суперечили новим реаліям життя. Ними були: знищення на визволеній від іноземного панування території кріпосного права, ліквідація магнатсько-шляхетського землеволодіння, перехід усієї землі у власність держави, набуття землі будь-якою людиною шляхом **займанщини** (першості в обробітку вільних земель), незамкненість суспільних станів (селянства, міщанства, козацтва, козацької старшини, духовенства).

Герб Війська
Запорозького.
Гравюра 1622 р.

Головним органом влади в новій державі була **Генеральна (загальна) рада козаків**, але вона в умовах війни збиралася рідко. Натомість зростала роль старшинської ради як органу більш оперативного управління. До **старшинської ради** входили посадові особи, люди переважно освічені й досвідчені в політиці. На чолі всього державного апарату стояв **гетьман**. Гетьманська влада здійснювалася за допомогою законодавчих актів, які називалися **універсалами** (від лат. *universalis* – загальний).

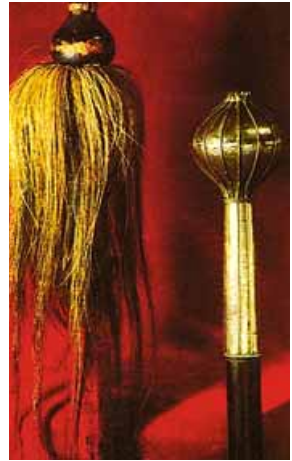
Гетьманська канцелярія спочатку контактувала із царським урядом через Посольський приказ у Москві, а в 1663 р. там був створений спеціальний Малоросійський приказ, що контролював усі питання, які стосувалися Гетьманщини.

На початку існування держави діяли козацькі суди. Вони розглядали всі справи населення. Найвищим був суд гетьмана. *Генеральний суд*, до якого входило два генеральних судді та писар, розглядав апеляції або виступав першою інстанцією у найважливіших справах. Судовий процес здійснювався на підставі норм звичаєвого права. Допускалося оскарження рішень чи вироків у судах вищої інстанції. Вироки за злочини під час воєнних дій не підлягали оскарженню й виконувалися негайно. У містах діяли суди – магістратські та ратушні, які під час війни розширили свою компетенцію на майнові справи навіть козаків, бо такі справи вимагали нотаріальних записів, а козаки у своїх судах ніякої документації не вели.

Соціально-економічні відносини

Творення Української козацької держави відбувалося в умовах війни – битв, облог міст, погромів їх переможцями, нищенням матеріальних цінностей, загибеллю десятків, а то й сотень тисяч людей. Усе це, звичайно, негативно впливало на стан сільського господарства, ремісничого й мануфактурного виробництва, а також торгівлі. Однак зрушення відбувалися у прогресивному напрямку, адже докорінно змінилися соціальні відносини. Замість крупного магнатського і шляхетського землеволодіння з'явилися господарства дрібних власників, звільнених від кріпацтва.

У фінансовій справі Б. Хмельницький спирався на козацьку старшину, яка мала земельну власність, і купецтво – він використовував кошти міщан для потреб державної казни. Джерелами поповнення державної казни були: земельний фонд, податки, мита від занять промислами і торгівлею. Податки платили селяни, міщани, у деяких випадках і козаки. А витрачалися доходи казни в основному на військові потреби, на прийом послів та спорядження посольств в інші країни. Державна казна не була значною, якщо не враховувати

Бунчук та булава.
XVII ст.

багато вільних земель, що залишилися від вигнаних панів. Молода держава користувалася різними грошовими одиницями: польськими (золоті, таляри, червоні золоті), російськими (рублі, ефимки), турецькими (леви, левки).

Державною казною відав *підскарбій*. У полках фінансову справу організували полковники: збирали податки, плату за оренду різних промислів, ярмаркове, мито за ввіз і вивіз товарів тощо. Повноваження полковників у земельних та фінансових справах поширювалися і на міських жителів та їхнє господарство.

Унаслідок визволення певної території українських земель від влади Польщі відбулися серйозні зміни в становищі селян і міщан, які стали вільними від кріпацтва (нагадаємо, що 80 % міст і містечок перед війною були приватною власністю). Утворився величезний фонд вільної (державної) землі, яка стала державною. Із цього фонду й давали землю за службу на ранг посадовцям, оскільки грошей для оплати їхньої праці не було.

Зовнішні функції держави

Важливою функцією будь-якої держави, крім адміністративного управління, є підпорядкування всього населення владі. Передусім гетьман вжив заходів для утримання під своєю владою Запорозької Січі, направивши туди загін реєстрового козацтва.

Українська козацька держава мала свою дипломатичну службу й розвідку. Європейські держави визнавали суверенітет України, надсилали до неї своїх послів, укладали договори.

Політичні інтереси європейських держав, з одного боку, і прагнення Б. Хмельницького знайти союзників у боротьбі проти Речі Посполитої, з другого боку, визначили міжнародні відносини Української козацької держави на етапі її формування.

Першою дипломатичною акцією Б. Хмельницького був союз із Кримом, який забезпечив успішні військові операції 1648 р. Незважаючи на зради хана і татарські грабежі, гетьман не йшов на розрив цього союзу, щоб не перетворити хана на свого ворога і на союзника поляків. Гетьман уже в 1648 р. вста-

Шабля Богдана Хмельницького

новив дипломатичні зносини з Оттоманською Портою. Пізніше ініціатива в цих зв'язках перейшла до султана, який хотів домогтися підданства Б. Хмельницького. Оскільки гетьман на це не погоджувався, Порта не надавала йому військової допомоги, лише дозволяла це робити своєму васалові – Кримському ханству.

Уже в 1648 р. українські посли з'явилися в Молдові, яка також була турецьким васалом. Це зміцнювало міжнародний авторитет Б. Хмельницького та засвідчувало міжнародне визнання української держави. Те ж можна сказати про дипломатичні контакти уряду Б. Хмельницького з Валахією, Трансільванією, Венецією та Англією. Найінтенсивніше дипломатичні зносини гетьман здійснював з Московською державою.

Отже, Б. Хмельницький мав авторитет великого державного діяча й творця нової держави, полководця й дипломата, блискучого адміністратора. Автор історичної праці початку XIX ст. писав: «Таких людей провидіння Боже віками тільки народжує в людстві для особливих його намірів і призначень».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яким документом Україна була фактично визнана як держава на міжнародному рівні? Якою була її територія?
2. Які ознаки козацької державності відповідали загальному поняттю «держава»?
3. Що було зроблено Богданом Хмельницьким для побудови державного життя в Україні?
4. Однією з ознак держави є наявність власної грошової одиниці. Чи була своя монета в державі Б. Хмельницького?
5. За правом «займанщини» яку земельну площу не міг зайняти, наприклад, селянин?

Потіркуйте!

1. Чи міг очолити державу не Б. Хмельницький, а, наприклад, М. Кривоніс чи інший з тієї ж категорії воєначальників?
2. Як розглядали війну на чолі з Б. Хмельницьким уряди різних держав?

Ключові поняття: *Військо Запорозьке, Україна, Запорозжя, Гетьманщина, полк, сотня, ознаки державності, ранг.*

ДОКУМЕНТИ

Які висновки можна зробити з наведеного документа?

Про заходи гетьмана щодо організації держави

Визвольна війна на Наддніпрянщині знищила польсько-шляхетську адміністрацію і судочинство. Б. Хмельницький організував новий державний

апарат, який охоплював усю територію Запорозького Війська. Була утворена мережа полків і сотень, які служили водночас і базами для набору війська, й адміністративними центрами. Між окремими населеними пунктами існували такі міцні і добре налагоджені зв'язки, що гетьман міг швидко передавати адміністративним органам свої накази та проводити мобілізацію військових сил на місцях. У розпорядженні державного апарату були кадри спеціалістів – для війська, адміністрації, фінансів, дипломатії та ін. Б. Хмельницький вступив у дипломатичні відносини з різними державами, намагаючись системою різних союзів забезпечити Україні повну незалежність.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 338.

Це цікаво!

Засновник одного з найвідоміших магнатських родів Вишневецьких Михайло походив з русько-литовських князів. Онуком Михайла був Дмитро-Байда Вишневецький, оспіваний у козацьких думах засновник Запорозької Січі. Племінник Байди і його тезка князь Дмитро Вишневецький став гетьманом козацького реєстрового війська. Його онук Ярема Вишневецький був головним ворогом Б. Хмельницького. А правнук – Міхал Корибут Вишневецький – став польським королем.

§ 20. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ: **БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – ЛЮДИНА, ПОЛКОВОДЕЦЬ І ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ**

**Життя
і діяльність
Богдана
Хмельницького**

Визначне місце в історії України належить Б. Хмельницькому, котрий підняв її народ на визвольну боротьбу проти польсько-шляхетського панування і заклав основи нової держави.

Батько Богдана – Михайло Хмельницький – був дрібним українським шляхтичем, який за звичаєм того часу перебував на службі багатого польського магната С. Жолкевського. Як людина енергійна й освічена він незабаром став підстаростою. Він заснував ряд міст і сіл на прикордонні з малозаселеним степом, зокрема власну слободу Суботів.

Б. Хмельницький, імовірно, народився в Суботіві 1595 р. Оскільки ім'я Богдан (по-церковному Теодор) давали дітям, народженим у день Св. Теодора Начертаного, то, можливо, день його народження припадає на 27 грудня.

Богдан успадкував від своїх батьків гордість і непокірність, холодний розум,

Герб Богдана-Зиновія
Хмельницького

здатність приймати оптимальні рішення, а ще – великі здібності до навчання. Початкову освіту здобув удома та в школі при одному з київських монастирів. Батько віддав 6-річного Богдана до Львівської єзуїтської колегії, де хлопець ґрунтовно вивчив латинську й польську мови. Проте навчання в колегії не привело його до зречення православної віри.

Після навчання молодий Б. Хмельницький вступає до Чигиринської козацької сотні, ходить у походи, набуває військового досвіду. Саме в цей час козацьке військо перебувало під булавою гетьмана П. Сагайдачного. 1620 р. разом з батьком, який очолював козацьку сотню, Богдан вирушив за наказом уряду до Молдови.

У вересні 1620 р. у битві під Цецорою загинув сотник М. Хмельницький, а Богдан потрапив у полон до турків, де перебував два роки. У неволі оволодів турецькою мовою, що пізніше йому знадобилося. Після звільнення з полону, з якого, можливо, був викуплений матір'ю, а може, обмінаний козаками на полонених турків, Б. Хмельницький опинився на Запорозжжі. Він брав участь у повстанні козаків (1625) під керівництвом М. Жмайла, ходив і в морські походи. Особливо успішним був похід на Стамбул (1629), звідки козаки привезли багату здобич. Потім повернувся до Чигирини й продовжував службу як реєстровий козак. Десь у цей період Богдан одружився з Ганною – дочкою переяславського козака Сомка. З нею він мав трьох синів (Тимоша, Юрія, ім'я третього сина невідоме) та двох дочок (Степаниду й Катерину).

Великий вплив на формування його політичного та воєнного досвіду мало повстання 1637 р. під проводом Павла Бута (Павлюка). Б. Хмельницький обійняв посаду військового писаря. Високоосвічений військовий і політик, який володів латинською, польською, турецькою, татарською мовами, на козацькій раді в Києві 30 серпня 1638 р. був обраний членом посольства до короля. Посольство мало своїм завданням домогтися пом'якшення умов «Ординацій». Восени того самого року козаки Чигиринського полку обрали Б. Хмельницького своїм сотником.

Богдан Хмельницький. За гравюрою В. Гондіуса

Автограф Богдана Хмельницького

Обирався він також і до складу посольства на сейм 1639 р. для розв'язання «козацького питання».

Авторитет сотника Б. Хмельницького був такий високий, що восени 1644 р. у Варшаві відбулася його зустріч з французьким послом графом де Брежі, на якій велися переговори про найм Францією козаків для участі в Тридцятилітній війні в Європі. Наступного року переговори продовжувались у Франції, де Б. Хмельницький був разом із січовим отаманом Іваном Сірком. Восени 1645 р. понад дві тисячі козаків, які прибули до Франції, взяли участь в облозі й захопленні фортеці Дюнкерк на французькому березі протоки Па-де-Кале.

Так поступово формувався політик і полководець, який очолив національно-визвольну боротьбу українського народу.

Соратники гетьмана

Уже на початку війни серед повстанців особливо помітними були сподвижники гетьмана – видатні полководці й дипломати: *Іван і*

Данило Виговські, Іван і Данило Нечай, Павло Тетеря, Іван Сірко, Михайло Кричевський, Григорій Лісницький, Іван Богун, Максим Кривоніс та ін.

Іван Богун

в рядах повстанців. У козацькому реєстрі 1649 р. він уже згадується як вінницький полковник.

Так, М. Кривоніс відіграв вирішальну роль у Пилявецькій битві. Незважаючи на своє поранення, він продовжував бойовий похід до Галичини. Восени 1648 р. М. Кривоніс раптово помер. У визвольній боротьбі його справу продовжував син – Кривоносенко.

Ще один сподвижник Б. Хмельницького – Іван Богун. Він походив із українського шляхетського роду, певний час жив на Слобожанщині. Коли розпочалася Національно-визвольна війна українського народу, І. Богун опинився

Польський сучасник так пише про нього: «Найбільш запеклі заворушення й бунти свавільних хлопів відбуваються звичайно на Брацлавщині внаслідок підбурювання Богуна». Восени 1648 р. оборону Поділля від поляків Б. Хмельницький доручив саме йому. А навесні 1653 р. на Поділля прийшли польські війська й оточили козаків І. Богуна в дерев'яному замку містечка Монастирища. І. Богун з козаками вийшов із замку через підземний хід, переодягнувшись у татарський одяг. Козаки, ударивши в тил полякам, здобули перемогу.

І. Богун брав участь у бурхливих подіях тієї доби. Він не приїхав до Переяслава на раду в 1654 р. і відмовився присягати московському цареві. Поляки, пропонували прийняти підданство Речі Посполитої й обіцяли надати йому шляхетство, найперше в Україні староство, а із часом зробити його гетьманом. Однак він відкинув пропозиції поляків. Після смерті гетьмана тільки І. Богун і полковник Зеленський виступили проти присутності московських військ і воєвод в Україні.

17 лютого 1664 р. І. Богун був розстріляний поляками під Новгородом-Сіверським. Це короткі характеристики лише двох героїв, котрі належали до оточення Б. Хмельницького. Узагалі ж його велич як полководця й державного діяча полягала в тому, що він зумів наблизити до себе цілу плеяду видатних людей, котрі служили інтересам свого народу.

**Підсумки
діяльності
Богдана
Хмельницького**

Б. Хмельницький належить до найвидатніших постатей в історії України. Він не лише очолив Національно-визвольну війну в Україні, а й зміг об'єднати для цієї мети зусилля різних станів українського суспільства. Це був видатний полководець європейського масштабу. Б. Хмельницький започаткував будівництво Української козацької держави. На звільненій території було ліквідоване магнатсько-шляхетське землеволодіння, фільварки й кріпацтво. Кріпосницькі закони Речі Посполитої перестали діяти в Україні, люди отримали особисту волю й право на спадкове володіння землею та угіддями. Земля перейшла в розпорядження держави.

Козацькі господарства окремими рисами нагадували фермерські, зокрема використанням найманої праці і зв'язком з ринком. Відбувся грандіозний соціально-економічний переворот. Серйозних змін зазнали й суспільні відносини в Україні. Життя в Україні організовувалося на основі звичаєвого права, а в містах – магдебурзького.

Державне будівництво ускладнювалося воєнними умовами. Для захисту країни Б. Хмельницький тримав військо в постійній бойовій готовності. Оскільки під час воєнних дій розорялося народне господарство, люди масово й поодинокі переселялися на захищені території, то створювані державні установи знаходилися лише в зародковому стані. Компетенції цих установ не було точно визначено. Влада гетьмана базувалася на звичаях та його авторитеті.

Адміністрація держави мала становий, козацький характер і не могла одразу охопити все управління країною. Козацька старшина ніби була єдина, але існувала шляхетська група, яка прагнула до угоди з Польщею. Б. Хмельницький як державний

діяч не міг цього допустити, бо він мав чіткий план побудови незалежної української держави. Усі ці складності призводили до того, що державність за Б. Хмельницького ще не могла набрати закінчених форм. Гетьман усі свої сили, здібності та авторитет використав для зміцнення державного апарату України та визнання її незалежності.

Б. Хмельницький був видатним дипломатом, який зумів за короткий термін налагодити дипломатичну службу, паралізувати дії Речі Посполитої щодо створення антиукраїнської коаліції ряду європейських держав.

Гетьман був високоосвіченою людиною. Маючи необмежену владу, він не потребував розкошів і жив дуже скромно.

Організований Б. Хмельницьким державний апарат керував зовнішніми відносинами. Гетьман мав точні відомості про події в сусідніх країнах, збирав відомості через послів або агентів, а також отримував інформацію від чужоземних посланців і від купців. Питання зовнішньої політики Б. Хмельницький вирішував на старшинській раді. З його соратників сформувалася група дипломатів, які очолювали посольства в різні держави (І. Виговський, С. Зарудний, Ф. Вешняк, С. Мужилівський, К. Бурляй, С. Савич, П. Тетеря та ін.). Дипломатичні місії виконували близько сотні старшин.

Б. Хмельницький залучав до цієї служби й іноземців-греків. Одним із них був Н. Тафролі, який брав участь у складанні мирного договору між Росією й Османською імперією. Греки знали іноземні мови, що було необхідним у відносинах з ін-

Переговори гетьмана Хмельницького з польським послом
Смяровським під Замостям. XVII ст.

шими державами. Багато старшин володіли латинською мовою, та й сам Б. Хмельницький писав іноді листи й вів переговори латиною. Він відправляв до Криму людей для вивчення татарської мови. Посольства мали інструкції від гетьмана. Складанням дипломатичних листів керував особисто гетьман.

Дипломатичні відносини з різними країнами сформували своєрідний церемоніал прийому іноземних послів. Назустріч особливо важливим посольствам висилали почесну варту, яка вітала послів і проводила їх до гетьманської столиці. Послам надавали приміщення і харчування. З привітанням від гетьмана приходив хто-небудь із старшин або старший син гетьмана. Наступного дня після приїзду посольства знову приходили представники старшини, щоб провести їх на аудієнцію до гетьмана. Посли їхали верхи на парадно прибраних конях. Їх супроводжувала почесна варта з козаків. Під час прийому послів генеральний писар вголос читав привезений лист, відбувалося обговорення важливих питань у відносинах між державами. Послів обдаровували цінними речами, влаштовували бенкет, проголошували тости на честь володарів держав, давали салюти з гармат тощо.

Таким чином, Б. Хмельницький був великим державним діячем, полководцем і дипломатом.

Працюємо самостійно

ДОКУМЕНТИ

На які важливі риси Б. Хмельницького як державного діяча звернув увагу венеціанський посол?

Із записок венеціанського посла Альберто Віміно про Б. Хмельницького (1650)

Росту він скорше високого, ніж середнього, широкий в костях і міцної будови. Його мова і спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою і проникливим розумом. У поведінці він м'який і простий, і цим з'єднав в собі любов вояків, але, з другого боку, він тримає їх у дисципліні гострими вимогами. Усім, хто входить до його кімнати, він просягає руку і всіх просить сідати, якщо це козаки...

В. Січинський. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 80.

Прочитавши документ, спробуйте визначити, чи точно автор переповідає діяльність Б. Хмельницького.

Уривок з латиномовної хроніки С. Грондського «Історія козацько-польської війни»

Принагідно тут можна сказати і кілька слів про самого Хмельницького. За походженням він був сином польського шляхтича. Останній учинив якийсь злочин і через це був засуджений королівським судом на ганьбу з конфіскацією майна. Тоді він подався до козаків. Оскільки ж сам був

військовим, то вони прийняли його з радістю, дали йому й дружину, від якої згодом він мав цього єдиного сина, котрому на знак цієї події, яка стала для нього найприємнішою, а ще ж виходячи з власних міркувань щодо зміцнення дружби з козаками, від котрих отримав дружину, яка народила йому немов у подарунок сина, він і дав йому ім'я Богдан, що з мови рутенської означає – даний Богом. Коли ж батько помер, Богдан зростав уже між козаками, де й виховувався, навряд чи коли-небудь згадуючи про давню батьківщину. Він перебував разом зі своєю матір'ю і згодом, досягши зрілого віку, прилучився душею до військової справи, мало займаючись науками; однак до чого б він не брався, то робив справу бездоганно і був щасливцем; з роками, за спільною згодою козаків він легко просунувся до вищих посад, однак через перешкоди з боку комісарів, призначених королем, не міг виконувати жодної служби. Тим часом, однак, Конецпольський, той головнокомандувач королівського війська, котрому припала до вподоби вправність Хмельницького у виконанні справ і завжди неабияка готовність, призначив його писарем козацького війська; у ті часи вищої посади за цю їм не давалося; а щоб його зробити більш відданим у виконанні власних завдань і доручень з боку короля, він милостиво надав йому широкі простори безлюдних степів по цей бік Бористену, щоб він для своїх власних потреб заснував свою колонію. А тому там за кілька років він заснував чудове місто, зване Суботів, що знаходиться на відстані однієї милі від Чигирина, давнього українського міста (декотрі ж, між іншим, стверджують, мовляв, той сам Конецпольський перед самою смертю заявляв, що дуже жалкує з того приводу, що йому доведеться померати, тоді як Хмельницький ще при здоров'ї, від которого аж до цього часу зазнавав негідних підступів попри те, що він чинив благодіяння (між іншим, він щедрою рукою давав Хмельницькому готівкою гроші) своїм впливом; і коли б козаки одного разу учинили якісь заворушення і він сам постав би перед дуже важливим випробуванням, то у нього виникли би побоювання, щоб Річ Посполита не зазнала значного лиха від Хмельницького; ніколи бо серед козаків не з'являвся діяч з такими незвичайними здібностями і такої відважності, як оцей). Після смерті Конецпольського Хмельницький, як я казав вище, був втягнений у війну проти турків...

Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упорядник проф. Ю.А. Мицик. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2012. – Т. 1 (1648–1649). – С. 567–568.

Які основні заслуги покійного гетьмана називає промовець?

Промова секретаря гетьмана Самійла Зорки на похоронах Богдана Хмельницького

Жити й умирати – либонь, постановлено так від початку світу все-сильним божим декретом, висловленим до наших предків, – живіте і множетеся, бо землю ви є і до землі підете. Однак смерть людська звикла наповнювати серця живих непохобним і непогамованим жалем, панове полковники і вся старшина з усім товариством Запорозького війська! Прийшлося нині й нам після веселих минулих часів слухати смутні плачі і рясними сльозами заливати обличчя наше, коли мусимо оце

оглядати на смертнім катафалку і віддавати останню шану нашому гетьманові Богданові Хмельницькому, справдешньому, даному нам від Бога вождеві, якого забрала від нас неблаганна смерть.

Помер, полишивши по собі нескорту славу, той добрий вождь наш, дякуючи голові якого не тільки ми, його підручні, але й уся Малої Русі Річ Посполита могла жити довгі літа при щасливих успіхах. Помер той, кому разом із вашою милістю панством всюди допомагала всемогутня рука божа стояти при своїй правді за вольність та свої старожитні права проти братів, але разом із тим ворогів наших – польських савроматів.

Помер той, від чийого гарматного й мушкетного грому не лише тремтіла ясновітна старожитних вандалів Сармація і обидва береги бурливого Евксінопонту зі своїми міцними замками й фортецями (особливо в 1621 році, коли точилася під Хотиним не без участі братів наших, козаків, щаслива для Корони Польської війна з імператором оттоманським Османом), але й дрижали, й тряслися огорнені мушкетним козацьким порохом і самі царгородські стіни. Помер, зрештою, той, завдяки справі якого могли сподіватися ніколи не вмирати оживлені старожитні права й вольності українські та цілого Запорозького війська. Не стає мені часу, щоб висловити й вичислити цноти й вашу лицарську діяльність, яку ви хвалебно виказали при даному собі від бога вождеві й гетьманові Хмельницькому за пошкоджені й потоптані поляками старожитні права й вольності братів своїх на багатьох місцях з великою перевагою й відвагою, наслідуючи в тому старовічних предків слов'ян, які давали воєнну допомогу й великому Александрові Македонському, а також сцитів, цимбрів і козарів. Нехай виповідають людською мовою про лицарську діяльність вашу поля й долини, вертепи й гори, мури й гарматні рури, коли ви ставали й воювали за свої вольності з мужнім і величним серцем, з лицарською й богатирською відвагою проти ворогів і братів своїх сарматопольських, і це ви доказували при всемогутній божій помочі на Жовтій Воді, під Корсунем, Пилявою, під Збаражем, Зборовом, Берестечком, під Білою Церквою, Львовом і Замостям, під Нестерваром і Баром, Кам'янцем-Подільським і Жванцем, Батогом і Охматовом та і в інших багатьох місцях, яких не вилічую...

Величко Самійло. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – С. 206–207.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чи існувала за Хмельниччини реальна можливість визволення з-під влади Речі Посполитої всіх українських земель?
2. Що було основним підсумком діяльності Б. Хмельницького?
3. Чим характеризується дипломатичний хист Б. Хмельницького?
4. Як сьогодні в с. Суботів увічнено пам'ять Б. Хмельницького?
5. У 1995 р. в Україні було засновано орден Богдана Хмельницького. Хто його отримує і за які заслуги?
6. Як ви думаєте, чому саме Б. Хмельницького історія обрала творцем нової держави?
7. Довідайтесь, ім'я якого соратника Б. Хмельницького носило одне з військових формувань першої чверті ХХ ст.?
8. До якої соціальної категорії переважно належали соратники Б. Хмельницького?

§21. ВАЖКИЙ ШЛЯХ БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ (1650–1653 рр.)

Згадайте!

1. Чим завершилася воєнна кампанія 1649 р.?
2. Чи міг Зборівський договір забезпечити тривалий мир?

Битва під Берестечком Обидві сторони розуміли тимчасовість Зборівського миру. У 1650 р. у польському сеймі дедалі більшої сили стала набирати «партія війни».

Король звинувачував гетьмана у зв'язках з різними державами. Б. Хмельницький, дійсно, шукав союзників і відверто заявляв: «Ми, охороняючи наші голови й запобігаючи нашому лихові, мусимо шукати приятелів». Проте й Польща інтенсивно шукала зовнішньої допомоги для боротьби з українськими повстанцями.

За ухвалою сейму Ян II Казимир у січні 1651 р. дав наказ готуватися до наступу на Україну. Б. Хмельницький, отримавши відомості про підготовку Польщі до війни, став готуватися до оборони. Він звернувся по допомогу до кримських татар і турків.

Головні сили противників зішлися на Волині під Берестечком. Саме тут **18–20 червня 1651 р.** розгорнулася одна з найбільших битв у ході Національно-визвольної війни.

Поляки розташувалися вздовж р. Стир і поділилися на три частини. Польська армія налічувала 150 тис. воїнів, включаючи 20 тис. німецьких найманців.

Б. Хмельницький на чолі селянсько-козацьких полків зайняв невисокі пагорби на березі р. Пляшівки на правому фланзі військ. На пагорбі лівого флангу розташувалися півмісяцем татарські війська й невеликий загін турків. У центрі півмісяця поставили ханський намет, а біля підніжжя пагорба поставили гармати. Козацько-татарське військо налічувало 100 тис. козаків і 50 тис. татарської кінноти.

Удень 18 червня першим на козаків рушило з'єднання Я. Вишневецького. Козацький табір, що складався зі з'єднаних ланцюгами десятки рядів возів, ще не був добудований. Козаки й селяни, підтримані татарами, відігнали кінноту Я. Вишневецького і перейшли в контрнаступ, але були зупинені німецькими найманцями.

Після невдалої атаки Я. Вишневецького король розпочав наступ центральною частиною свого війська на зайнятий татарами пагорб, обстрілюючи його з гармат та мушкетів. Хан, а за ним уся орда почали тікати. Тоді король повернув фронт наліво проти козацького табору, і цілу ніч під дощем поляки обстрілювали його з гармат.

Михайлівська церква в с. Пляшева Рівненської обл. 1636 р.

Б. Хмельницький доручив командування військом Ф. Джемжалію, а сам разом з І. Виговським і чотирма козаками поїхав услід за ханом, щоб з'ясувати ситуацію. Але хан захопив його в полон і рушив на Крим. Утеча хана відіграла фатальну роль у ході Берестецької битви. Вона оголила лівий фланг козацької армії, даючи змогу полякам охопити її півколом облоги.

6 липня козаки вислали до короля переговорників. Король запропонував видати всіх полковників, здати зброю і повернутися до умов Куруківської угоди (1625). Після відмови козаків король наказав розпочати артилерійський обстріл козацького табору.

Удосвіта 10 липня на той час наказний гетьман І. Богун з 2 тис. козаків і гарматами перейшов за переправу з метою її

Ярема Вишневецький

Герб Вишневецьких

Георгіївська церква,
збудована на місці
Берестецької битви.
Початок ХХ ст.

укріпити. У козацькому таборі зазідали зраду, почалася панічна втеча його оборонців. Побачивши безладний відхід армії через болото, І. Богун повернувся, закликаючи зупинитись, але встановити лад йому вже не вдалося.

На переправі скупчилося багато людей. Вони гинули в болоті. А тим часом польське військо вдарило на табір. Тоді й козацькі полки стали організовано відступати. Більша частина козацької армії вийшла з оточення. Загони ж, які залишилися прикривати відступ, героїчно відбивалися, доки всі не загинули. Це була перша відчутна поразка повстанців. У ході битви під Берестечком загинуло

багато повстанців. Утрати поляків також були значні: тільки визначних шляхтичів загинуло понад 300 чоловік.

Та боротьба народу не припинилася. Викуплений козаками з полону Б. Хмельницький став готувати оборону. Універсалами він закликав народ до подальшої боротьби і зібрав знову 50 тис. козаків і селян та 40 тис. татар. Центром його оборони була Біла Церква, яку він укріплював.

Білоцерківський мир

Обидві ворогуючі сторони були виснажені боями. Почалися переговори про перемир'я.

18 вересня 1651 р. у Білій Церкві було підписано мир, згідно з яким козацький реєстр скорочувався до 20 тис. «Випищики» повинні були повернутися до своїх панів як кріпаки. Влада гетьмана обмежувалася лише Київським воєводством. Шляхта діставала право займати свої землі й усякі «пожитки». Гетьман зобов'язувався розірвати союз із Кримом і відіслати з України татарські загони. Гетьман позбавлявся права дипломатичних зносин з іноземними державами. Це були дуже тяжкі для України умови. Однак гетьман зберіг основну територію Війська Запорозького – Наддніпрянщину.

Одним з наслідків поразки під Берестечком і Білоцерківського миру було зростання кількості переселенців – козаків, селян та міщан – у Слобожанщину. Там люди рятувалися від небезпеки польсько-шляхетського терору й закріпачення.

Народні маси України й запорозькі козаки були невдоволені Білоцерківським миром настільки, що Б. Хмельницькому довелося їх утихомирювати. Боротьба повинна була розгорітися з новою силою.

Воєнний реванш

Білоцерківський мир 1651 р. не був затверджений польським сеймом. Тому Б. Хмельницький вважав себе вільним від дотримання його умов. Обидві сторони готувалися до подальшої боротьби, кожна сподівалася на перемогу. Уже пізньої осені 1651 р. польські війська окупували Брацлавщину, а гетьман готував мобілізацію реєстрових козаків, селян та міщан.

У березні 1652 р. Б. Хмельницький видав універсал, у якому він звертався до старшини, рядових козаків і посполитих із закликом готуватися до рішучого наступу на ворога. У травні гетьман відправив кілька лівобережних полків на Чернігівщину з метою захисту північного фронту від вторгнення литовських військ.

У цей час головні сили козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким рушили із Чигирини на Брацлавщину. Там тоді знаходилося велике польське військо. Поляки, які стояли неподалік гори Батіг над Бугом (нині – в Тростянецькому районі на Вінниччині), займали велику площу, але значних укріплень не зробили, що свідчило про їхню безтурботність.

Несподіваність наступу є однією з ознак військового мистецтва полководця Б. Хмельницького. 22 травня 1652 р. він зненацька з'явився зі своїм військом перед польським табором. У бій першою вступила українська і польська кінноти. Польська кіннота, намагаючись не допустити козацьке військо в розташування свого табору, вийшла назустріч і почала стрімко рухатися вперед, чим скористався Б. Хмельницький. Польська кіннота потрапила під обстріл з флангів і зазнала великих втрат.

23 травня українське військо вдарило по польському табору з фронту, а кіннота зайшла з тилу. Польські позиції були оточені повстанською армією. Слабкі ворожі укріплення було взято.

Найдовше оборонялася піхота з найманців, яка встигла побудувати для себе оборонні редути, але незабаром і вони були подолані. Козаки ввірвалися до польського табору і в запеклому бою здолали опір противника. 60-тисячна ворожа армія була повністю знищена разом з її воєначальниками, включаючи гетьмана М. Калиновського. Цю перемогу сучасники порівнювали з перемогою Ганнібала над римлянами під Каннами (216 р. до н. е.). Батозька битва підтвердила військовий талант Б. Хмельницького як полководця. Це був його воєнний реванш за поразку під Берестечком.

Оскільки умови Білоцерківського миру вже не діяли, козацьке військо знову зайняло територію по р. Случ – західні кордони козацьких земель, визначені умовами Зборівського договору. **Батозька битва** мала велике значення ще й тому, що розгорнулася хвиля масових визвольних повстань селян і міщан.

Ця перемога суттєво вплинула й на хід українсько-московських переговорів про надання Б. Хмельницькому допомоги з боку Московської держави, які велися вже впродовж кількох років. Гетьман поставив своїм завданням також змусити молдовського воєводу Лупула розірвати зв'язки з шляхетською Польщею, що повинно було її дещо ослабити.

Із цією метою було організовано Другий молдовський похід українського війська.

Робота в групах: Запропонуйте варіанти невоєнного врегулювання польсько-українського конфлікту.

Оборона кордонів

Б. Хмельницький отримав змогу реалізувати свої плани повного визволення українського народу. Ведучи переговори з Польщею, гетьман вимагав, як мінімум, відновити юридичну силу Зборівської угоди. Але поляки не погоджувалися на це.

Великий гетьман Польщі С. Потоцький на початку 1653 р. написав листа Б. Хмельницькому, у якому погрожував війною. Він вимагав від гетьмана, щоб той розпустив повстанське військо, бо козак має бути козаком, а мужик – мужиком, послухним своєму панові. Тобто наміри поляків були досить зрозумілими. Тому Б. Хмельницький багато зусиль докладав до того, щоб захистити кордони визволеної території України від постійних нападів польсько-шляхетських загонів.

Бій І. Богуна із Чарнецьким під Моностирищем.
Художник М. Самокиш. 1931 р.

На початку 1653 р. польські війська здійснили ряд нападів зі своїх військових таборів під Кам'янцем-Подільським. На захопленій території вони поводитися дуже жорстоко щодо українського мирного населення.

Б. Хмельницький доручив оборону західних кордонів І. Богуну. Його базою стало укріплене містечко Монастирище на Поділлі. У березні 1653 р. польний гетьман С. Чарнецький намагався здобути цю фортецю. Але, коли поляки кинулися в атаку, І. Богун з кіннотою зробив вилазку із замку й вдарив по наступаючим, змусивши їх тікати до Польщі, покидаючи свої маєтки.

Б. Хмельницький отаборився з головним військом під Городком на р. Смотрич і звідти направляв свої загони на захід. Але рішучих дій не розпочинав, перетинаючи шлях наступу польського війська на Молдову, бо туди пішов його син Тиміш.

Другий рейд у Молдову

8 квітня 1653 р. 8-тисячне козацьке військо на чолі із сином гетьмана вирушило в похід. Тиміш був людиною хороброю, але його не можна було назвати видатним політиком чи полководцем. Рішення гетьмана про молдовський похід не було обдуманим кроком. Цей похід втягнув Україну в конфронтацію з Валахією та Трансільванією й підштовхнув їх до укладення воєнного союзу з поляками.

Військо Тимоша перейшло через Брацлавщину, форсувало біля Ямполя р. Дністер, зайняло фортецю Сороки і взяло курс на Ясси. 20-тисячне угорсько-валаське військо відступило, і Тиміш узяв столицю Молдови, забезпечивши повернення В. Лупулу, усунутому перед цим від влади. Та молдовський господар вирішив скористатися присутністю козацьких військ, щоб захопити Валахію. Гетьманич погодився на цей похід, хоча козацька старшина і вказувала йому на згубність такого кроку. Унаслідок легковажності Тимоша українське військо зазнало великих втрат. В одному з боїв Тимоша було важко поранено, а через кілька днів він помер.

Жванецьке протистояння і Кам'янецька угода

Восени 1653 р. король Ян II Казимир з 20-тисячним військом вторгся на Поділля й став табором під м. Жванцем поблизу Кам'янця-Подільського. Туди ж рушив Б. Хмельницький

Тиміш
Хмельницький

Руїни Жванецької фортеці.
XVI–XVII ст.
Сучасне фото

і зупинився під м. Гусятином. Його союзник хан Іслам-Гірей розташувався табором ближче до Жванця. Польсько-шляхетське й наймане королівські війська потрапили в оточення. Король очікував допомоги волохів і угорців, але ті обмежилися тим, що відправили до короля всього 3 тис. війська.

Обидві армії були в досить скрутному становищі. Для поляків ця ситуація була катастрофічною. І знову зрадницькі дії кримського хана, котрий за спиною

Б. Хмельницького вступив у сепаратні переговори з Яном II Казимиром, зашкодили справі. Козацькому командуванню були нав'язані переговори, але сам гетьман відмовився брати в них участь. Згідно з усім *Кам'янецьким договором (5 грудня 1653 р.)* поляки обіцяли повернутися до умов Зборівського договору в частині, яка стосувалася привілеїв реєстровців. Але факт існування Української козацької держави не брався до уваги. Хан зі свого боку погодився не перешкоджати полякам збройним шляхом повернути земельну власність польській шляхті і відновити польську владу на звільненій повстанцями території.

На той час гетьман уже знав про рішення Земського собору Московської держави щодо надання йому допомоги й вступу її у війну з Польщею. Починався новий етап війни за повне визволення України від влади Речі Посполитої.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому польський сейм не затвердив умов Білоцерківського миру?
2. Яке значення для Б. Хмельницького мала перемога під Батогом?
3. Для чого Б. Хмельницькому потрібен був молдовський похід?
4. Порівняйте умови Зборівського і Білоцерківського миру. У чому їхня схожість і відмінність?
5. Є така історична пісня, яка починається зі слів: «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаچه, за тобою, Морозенку, вся Україна плаче». Хто такий Морозенко і чому за ним плаче Україна?

Спам'ятайте!

1. Чому європейські держави не надали військової допомоги Б. Хмельницькому в боротьбі з Польщею?
2. Чи потрібно було Б. Хмельницькому з військової точки зору втручатися в молдовські справи?

Ключові поняття та постаті: битва під Берестечком, Білоцерківський мир 1651 р., молдовський похід, Тиміш Хмельницький, І. Богун, Ян II Казимир.

ДОКУМЕНТ

За документом визначте мету, якою керувалися татари у війні між козаками й поляками.

Розповідь секретаря французького посольства в Польщі про початок переговорів ворогуючих сторін

Коли його величність польський король погодився на переговори і було обрано для цього місце між двома арміями, туди прибули візир і канцлер Оссолінський. Візир зажадав від імені свого володаря постійної плати, яку Річ Посполита звичайно давала ханові за послуги, що він їх виконував для Польщі, а король Владислав відмовився від її сплати. Далі візир зажадав, щоб було задоволено вимоги запорозьких козаків, а також щоб на відшкодування за понесені татарами втрати у цьому поході і за загибель їхніх людей татарським загонам можна було на зворотній дорозі цілком вільно нападати та грабувати. Під час цих переговорів тривало перемир'я, проте його кілька разів переривали ворожі дії. Наступного дня, тобто 17 серпня, уповноважені знову прийшли на те саме місце; кожного з них супроводжували два інші уповноважені: з польським канцлером прийшли київський воевода та литовський підканцлер, а з візиром – Сефер-казі і Сулейман-ага. До уповноважених приєднався Б. Хмельницький; він вимагав амністії для себе, своїх козаків і селян-повстанців, а також гарантування свободи козакам і грецькій церкві. Нарешті, після деяких суперечок укладено того самого дня мир з татарами і козаками на таких умовах...

П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – С. 110.

Це цікаво!

Одеський замок (на Львівщині) – пам'ятка фортифікаційного мистецтва XIV–XVII ст. На початку XVII ст. тут на службі у львівського каштеляна Яна Даниловича перебував батько Б. Хмельницького Михайло Хміль.

§ 22. УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р. ТА ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Згадайте!

1. Чи були в Б. Хмельницького варіанти підданства великим державам того часу?
2. Наведіть відомі вам факти зв'язків українського православного духовенства з Московією до середини XVII ст.?

Передісторія На початку Національно-визвольної війни Б. Хмельницький шукав союзників, підтримуючи активні дипломатичні зносини з Портою, Кримом, Молдовою. Особливу надію покладав Б. Хмельницький на єдиновірну Московську державу. Коли наприкінці 1648 р. гетьман урочисто в'їхав до Києва, він зустрівся з вищим православним духовенством. Було вирішено звернутися до московського царя з проханням надати військову й дипломатичну допомогу. Посередником у переговорах із царем виступив єрусалимський *патріарх Паїсій*. З ним відрядили до Москви полковника Самуїла Мужилівського.

Незважаючи на велике бажання Московської держави взяти реванш над Польщею за втрати земель після Деулінського перемир'я (1618) і Полянівського миру (1634), вона не наважилася порушити мирний договір, хоч і контактів з Б. Хмельницьким царський уряд не розривав. Для вивчення ситуації в Україну з Москви було відряджено посольство *Григорія Унковського*.

Цар Олексій
Михайлович

Листування й обмін посольствами тривали протягом усієї війни. Московський уряд чекав знесилення обох сторін. Коли стало зрозуміло, що ослаблена тривалою війною Польща не може успішно воювати із сильною державою, цар погодився задовольнити прохання Б. Хмельницького про надання військової допомоги.

1 жовтня 1653 р. у Москві було скликано *Земський собор* із широким представництвом від різних станів населення. Учасники собору висловилися за таке рішення: розірвати мир з Річчю Посполитою, гетьмана Б. Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами й землями прийняти «під високу царську руку». До України спорядили велике посольство на чолі з тверським боярином *Василем Бутурліним*.

Рада в Переяславі Гетьман обрав для зустрічі посольства Переяслав – не розорене війною місто на лівобережжі Дніпра, з фортецею й запасами зброї, де полковником був його майбутній зять Павло Тетеря.

31 грудня 1653 р. посольство В. Бутурліна прибуло до Переяслава, де на нього вже чекала полкова старшина. Б. Хмельницький у цей час перебував у Чигирині на похоронах сина Тимоша. Він приїхав до Переяслава ввечері 6 січня 1654 р. Туди ж прибула й генеральна старшина.

Відбулися перші переговори між сторонами. Посли пропонували вранці 8 січня провести таємну раду гетьмана з генеральною старшиною та полковниками, потім оголосити царську грамоту, після чого зібрати старшинську раду і прийняти присягу в церкві від гетьмана й старшини. Потім до присяги мали привести все вільне населення.

Старшинська рада вирішила не порушувати звичаю і терміново зібрати **8 січня** Генеральну раду з козаків, які перебували в Переяславі та найближчих місцях. Посли на ній були відсутні. Б. Хмельницький виступив на раді з промовою, у якій змалював тяжке становище України, виснаженої шестирічною війною. Він вказав на можливих союзників, готових узяти покровительство над Україною і надати їй допомогу. Однак перевагу віддав православному московському цареві. Присутні на раді вирішили: «Волим під царя московського православного». Гетьман і старшина відправилися до «посольського дому», де відбулася їхня аудієнція з посольством В. Бутурліна. Посли вручили гетьманові царську грамоту.

Вознесенський собор.
Переяслав-Хмельницький. 1700 р.

Присяга

Наступним кроком переяславської зустрічі мала бути присяга гетьмана й старшини в Успенській соборній церкві. Однак між сторонами виникла неузгодженість: хто кому має присягати? Гетьман з козаками готовий був присягати на вірність цареві, але ставив вимогу, щоб посли також присягнули від імені царя, що той не порушить прав і вольностей, надасть їм грамоти на маєтності. Однак В. Бутурлін від присяги категорично відмовився, посилаючись на традиції своєї держави, у якій присягали тільки піддані. Проте запевнення В. Бутурліна, що цар виконає дану козакам обіцянку, і загроза відновлення воєнних дій з Польщею змусили гетьмана погодитися з такою односторонньою присягою.

Присягали на Євангелії гетьман, генеральні старшини, присутні в Переяславі полковники, сотники, осавули й козаки різних полків – усього 284 особи. Іменний список їх зберігся. Від Запорозької Січі представників на раді не було. Не присягали І. Сірко, а також полковники Й. Глух, І. Богун та інші.

Через кілька днів представники посольства й гетьманського уряду відправились у різні міста й села приймати присягу

Грамота царя Олексія Михайловича Богдану Хмельницькому. 1654 р.

від козаків і міщан. Селяни не повинні були присягати. Духовенство на чолі з митрополитом С. Косовим відмовилося присягати. Опір присязі чинили й деякі міста й містечка. Всього у книги присяги записано 127 338 осіб.

Гетьман і старшина домагалися від царя письмових договірних гарантій та зобов'язань відповідно до правових і політичних традицій Речі Посполитої та інших європейських держав. Однак В. Бутурлін порадив старшині вислати послів до Москви «бити чолом» про свої «права і вольності». Отже, у Переяславі жодних умов союзу не було визначено та жодних документів не підписано. Було лише формально проголошено доцільність союзу з московським царем. Тобто гетьману вдалося залучити до війни з Польщею сильного союзника.

Робота в групах: Сформуйте дві групи з представників російської та української сторін. На підставі вивченого матеріалу спробуйте узгодити процедуру проведення урочистостей та наступної присяги.

**Статті
Богдана
Хмельницького**

Для узгодження умов союзу Московської держави та України до Москви було споряджено посольство на чолі з переяславським полковником **Павлом Тетерею** та генеральним суддею **Самійлом Зарудним**. Переговори тривали з **13 по 28 березня 1654 р.** Посольство Б. Хмельницького подало проект договору. Унаслідок кількох офіційних зустрічей з представниками царського уряду українським послам дали нову редакцію проекту договору, який складався з 11 статей. Ці статті були доповнені царською грамотою, яка підтверджувала права й вольності Війська Запорозького, право козаків обирати гетьмана, визначала 60-тисячний козацький реєстр та ін. Ще дві царські грамоти передавали у власність Б. Хмельницькому Чигиринське староство, а козацькій старшині – маєтності.

Погоджені в Москві Березневі статті – московсько-український договір – в офіційних документах частіше називаються **Статті Богдана Хмельницького**. Однак не всі питання було розв'язано. Українська церква на чолі з київським митрополитом **С. Косовим** не визнавала зверхності московського патріарха. Селяни в договірних документах взагалі не згадувалися.

Проте існували принаймні дві причини, які викликали тривалу наукову й політичну дискусію: по-перше, нечіткі формулювання статей і недомовки; по-друге, відсутність оригіналів договору (їх мало бути два), від якого збереглися тільки численні ніким не завірені і не підписані «копії», тому ніхто не може стверджувати, чи відповідають ті копії оригіналу.

У будь-якому разі договір 1654 р. відіграв важливу історичну роль, він став символом незалежної від Польщі держави. Він дав змогу Україні утримати завоювання шестирічної боротьби за національне визволення. Наступні після Б. Хмельницького гетьмани після свого обрання на цю посаду, укладаючи договірні статті з Росією, завжди посилалися на Статті Богдана Хмельницького.

Новий етап війни

У березні 1654 р. польське військо відновило воєнні дії на Правобережній Україні, що прискорило підготовку московсько-українських військ до війни. Боротьбу проти загарбників спочатку вели не регулярні війська, а населення міст і містечок Поділля й Волині. Саме їхня героїчна боротьба змусила поляків відступити.

На початковому етапі кампанії 1654 р. головні воєнні дії розгорнулися на Смоленщині і в Білорусі, де разом із царськими військами в боях брали участь 18 тис. козаків на чолі з ніжинським полковником *Іваном Золотаренком*. Ці події сприяли розгортанню народної боротьби в Білорусі проти польсько-шляхетського панування. А козацькі полки І. Золотаренка поповнювалися білоруськими селянами й міською біднотою.

Бої на Волині та Поділлі

Головні сили козацького війська Б. Хмельницького діяли на Волині. Разом з ними в боях брали участь кілька московських полків.

Пізньої осені 1654 р. Річ Посполита знову направила свої війська на Поділля. Населення чинило опір ворогові. Прикладом самовідданої боротьби за свою землю є *оборона* жителями сотенного містечка *Буші*. Коли вороги увірвалися до міської фортеці, дружина сотника *Олена Зависна* висадила в повітря порохований погріб, підірвавши себе й багато ворогів. Майже все населення Буші загинуло, обороняючи своє містечко.

На початку 1655 р. польське військо та кримська орда прямували з Поділля до Умані і взяли місто в облогу. Оборона міста була доручена вінницькому полковникові І. Богуну. Козаки та міщани зробили фортечні вали неприступними для ворога: обливши водою, перетворили їх на крижані гори. Через деякий час поляки зняли облогу і відступили.

Битва під Охматовом

У січні 1655 р. об'єднані українсько-московські війська Б. Хмельницького і В. Шереметьєва вирушили назустріч польській шляхті й татарам.

В авангарді українсько-московських військ ішов Полтавський полк Мартина Пушкаря. Польське і татарське війська зуміли оточити Пушкаря, який зайняв оборону в невеликій фортеці Охматів на р. Буг. На підмогу йому поспішали українські козаки та московські ратні люди.

Козацькі шаблі.
XVIII ст.

19 січня 1655 р. почалася жорстока битва, яка тривала чотири дні й ночі. У вирішальний момент з Умані на підмогу підійшов полк І. Богуна, вдаривши у тил полякам і татарам. Зазнавши значних втрат, противник змушений був спішно відступати за р. Буг. Обложене в Охматові козацьке військо М. Пушкаря було звільнене. Відступаючи, татарські загони грабували українські міста й села. За словами сучасника, 270 міст і тисячі храмів перетворилися на згарища. Крім загиблих, 200 тис. людей потрапили в неволю.

Похід на західно-українські землі

1 липня 1655 р. козацькі полки на чолі з Б. Хмельницьким і московські війська В. Бутурліна та Г. Ромодановського вирушили з Києва на західноукраїнські землі. Щоб не допустити спільного

чергового походу татар і поляків, було організовано морський похід на Крим запорозьких і донських козаків. Розрахунок був вірним.

Не діставши допомоги від татар, польське військо нездатне було зупинити рух українсько-московських військ по території Поділля, хоч у своїх руках тримало значні міста-фортеці. Поляки відступали в напрямку Львова. 19 вересня 1655 р. під м. Городком, поблизу Львова, польське військо, кероване М. Потоцьким, було вщент розбите. Виникла реальна можливість підпорядкувати західноукраїнські землі гетьману Б. Хмельницькому.

Диспозиція кінця 1655 р.

Унаслідок успішних бойових дій козацьких та московських військ на території Великого князівства Литовського було розгромлене військо литовського гетьмана К. Сапєги. Восени 1655 р. на Поділля вторглися татари, що змусило українсько-московські війська

Свірзький замок. XVI–XVII ст. Сучасне фото

повернутися на Подніпров'я. Річ Посполита неспроможна була далі вести успішні бойові операції. Скориставшись ослабленням Речі Посполитої, у липні 1655 р. їй оголосила війну Швеція і згодом окупувала значну частину її території.

Віленська угода 1656 р. Оскільки Швеція була серйозним суперником Московської держави на Балтійському морі, уряд останньої раптово припинив воєнні дії проти Речі Посполитої у квітні 1656 р., а в травні розірвав дипломатичні відносини зі Швецією. Почалися тривалі мирні переговори Московської держави з Річчю Посполитою. Водночас московити намагалися взяти під свій контроль звільнені спільно з козацькими військами українські землі.

24 жовтня 1656 р. переговори завершилися підписанням **Віленського перемир'я** між Московською державою та Польщею. Оскільки переговори велися за спиною гетьмана, то й підписання перемир'я відбулося без участі українських делегатів. Це викликало обурення Б. Хмельницького. Він вважав справу визволення України незавершеною, а Віленське перемир'я – віроломством. Тим більше, що момент для об'єднання більшості українських земель під гетьманською булавою був дуже сприятливим.

Тому Б. Хмельницький продовжував боротьбу проти шляхетської Польщі. Він вступив у воєнний союз із Трансильванією та Швецією. Шведський король Карл Густав передав гетьману декларацію про визнання прав козацької держави на західноукраїнські землі. Король пропонував Б. Хмельницькому виступити посередником у досягненні миру між Швецією і Московією, на що гетьман погодився. Та його передчасна смерть не дала можливості здійснити цей дипломатичний крок і довести до кінця справу визволення України.

Воєнні дії кінця 1656–1657 рр. У листопаді 1656 р. між Швецією та Трансільванією було укладено воєнний союз, спрямований проти Речі Посполитої. До нього приєднався й Б. Хмельницький. У січні 1657 р. трансільванський князь Юрій Ракоці з військами перейшов Карпати та увійшов у Галичину. Тут до нього приєдналися українські козаки на чолі з полковником Антоном Ждановичем. Ю. Ракоці вороже ставився до А. Ждановича і взагалі до Війська Запорозького. Тому гетьман відкликав А. Ждановича на Подніпров'я. Залишившись сам на сам із королівськими військовими силами, Ю. Ракоці 12 липня 1657 р. капітулював.

Протягом першої половини 1657 р. українські війська зайняли територію Східної Галичини й Поділля.

Воєнні успіхи Б. Хмельницького активізували дипломатичну діяльність урядів ряду держав Центральної Європи. Це викликало незадоволення московського уряду, і Б. Хмельницький мусив пояснювати, чому він увійшов у союз зі Швецією і Трансільванією, та запевняти, що він не має наміру розривати союз із Московською державою.

Цими подіями завершилася Національно-визвольна війна українського народу 1648–1657 рр., хоча ще не всі землі були визволені від іноземної влади.

Ще навесні 1656 р. Б. Хмельницький захворів. 27 липня 1657 р. великий гетьман України помер від крововиливу в мозок і був похований в Іллінській церкві в Суботіві.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть основні суперечності, що виникли на переговорах у Переяславі.
2. Чи дійсно одностайним було бажання українців підписати воєнний союз з Московською державою?
3. Яку роль у воєнних діях відігравали мирні жителі України?
4. Чому українські селяни не присягали цареві?
5. Проведіть дослідницьку роботу, щоб дізнатися, кому з українських письменників другої половини XIX – початку XX ст. належить історична п'єса «Оборона Буші».

Споміркуйте!

1. Чому В. Бутурлін відмовився присягати від імені царя?
2. Чи вважав московський цар Б. Хмельницького своїм союзником?

Ключові поняття та постаті: Переяславська рада, Березневі статті, Олена Зависна, оборона Буші, Віленська угода, В. Бутурлін.

ДОКУМЕНТ

Чи відповідає дійсності повідомлення гамбурзької газети?

Із праці Ю.А. Мицка «Переяславська рада 1654 р. у висвітленні гамбурзької «Ординарної вівторкової газети»»

Про умови українсько-російського союзу гамбурзька газета подає достовірні дані, принаймні на звістки про деякі з них натрапляємо в окремих польських та німецьких джерелах, наприклад, у фундаментальній хроніці «Театр Європи», яка тоді видавалася у Франкфурті-на-Майні. Згідно з цими умовами український уряд мав розірвати союз з Кримським ханством, відмовитися від підданства польському королеві, заборонити вживання тютюну та алкогольних напоїв (у останньому випадку явно йдеться про заборону вільного винокуріння й запровадження державної монополії на цей вид діяльності), вигнати євреїв з України, а тих, хто продовжував із ними воювати, – відлучати від Церкви.

Неодноразово в повідомленнях газети йдеться про зростання невдоволення українців ухвалами Переяславської ради, про відмову присягати цареві багатьох козаків, зокрема Уманського полку та уманського полковника (тут, ясна річ, мова йде про Йосипа Глуха), а також полковника Івана Богуна, котрому уряд Речі Посполитої поспішив запропонувати за це «запорізьку булаву», бажаючи замінити Богуном Хмельницького. До речі, на сьогодні відоме звернення уряду Речі Посполитої до Богуна з пропозицією перейти на бік короля...

Як бачимо, правдива інформація газети примхливо перепліталася з недостовірною. Повідомлення гамбурзької газети суперечать статейному списку московського посла Василя Бутурліна, котрий нерідко видавав бажане за дійсне, і в той же час відповідають свідченням безпосередніх учасників подій... Дійсно, Переяславська рада викликала неоднозначну реакцію в українському суспільстві, що межувало з розколом, причому на користь союзу з Москвою лише незначна частина населення Гетьманщини. Тому немає ніяких підстав сумніватися у свідченнях гамбурзької газети про те, що багато хто з козаків «не хотів цього чинити, були дуже неодностайні», у її повідомленнях про якісь заворушення в Україні.

Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упорядник проф. Ю.А. Мицк. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2014. – Т. 3 (1651–1654). – С. 334–335.

Ще цікаво!

Найпоширенішим сюжетом народного живопису в Україні XVIII–XIX ст. був козак Мамай, якого малювали на полотні, стінах, скринях, віконницях, печач, вуликах, возах.

**УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ
«НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ
XVII ст.»**

1. У якому році святкуватимуть 370-ту річницю початку Національно-визвольної війни проти польського панування під проводом Богдана Хмельницького?

А 2016 р. Б 2017 р. В 2018 р. Г 2019 р.

2. Де відбувся перший бій між повстанцями й польським військом?

А на Жовтих Водах В під Батогом
Б під Пилявцями Г під Берестечком

3. Яка битва відкрила українській армії шлях на Галичину 1648 р.?

А Жовтоводська В Берестецька
Б Пилявецька Г Батозька

4. Який польський король очолював своє військо в битві під Берестечком?

А Ян Казимир В Ян Собеський
Б Владислав IV Г Стефан Баторій

5. Дайте визначення поняття:

Протекторат – це...
Старшинська військова рада – це...

6. Розташуйте події у хронологічній послідовності

А а) Підписання Зборівського договору
б) Битви на Жовтих Водах і під Корсунем
в) Підписання українсько-московського договору
г) Битва під Берестечком

Б а) Підписання Білоцерківського договору
б) Битва під Пилявцями
в) Битва на Жовтих Водах
г) Битва під Берестечком

7. Доповніть твердження

Серед причин укладення угоди з Кримським ханом про військову допомогу у війні з Річчю Посполитою називають прагнення Богдана Хмельницького

1 розв'язати проблему малочисельності в козацькому військові власної кінноти

- 2 приспати пильність хана й найближчим часом приєднати землі Кримського ханства до України
- 3 уникнути несподіваного нападу кримських орд, небажаного під час воєнних дій з Польщею
- 4 передати польські землі, що будуть захоплені українцями, турецькому султанові

А 1, 2 Б 1, 3 В 2, 3 Г 3, 4

8. Що спонукало українського гетьмана припинити воєнні дії в 1648 р.?

- 1 Перехід більшої частини української армії наприкінці жовтня 1648 р. на бік Польщі
- 2 Складне становище: бездатного війська нараховувалося не більше ніж 30 тис., гостро відчувалася нестача гармат, боєприпасів і харчів тощо
- 3 Повернення татар до Криму та загроза нападу на Київщину й Чернігівщину з боку литовської армії
- 4 Прагнення більшості козацьких полковників перейти під зверхність Корони Польської та повернути становище до 1648 р.
- 5 Наказ від московського царя припинити воєнні дії проти своєї союзниці за Полянівським мирним договором – Речі Посполитої

А 1, 2 Б 2, 3 В 3, 4 Г 4, 5

9. Яка з подій передувала укладенню документа, уривок з якого наведено?

«Щодо кількості війська, бажаючи вигідно використати своїх підданих, усвідомлюючи їх послуги для самого себе і Речі Посполитої, дозволяє й.к.м. 40-тисячний реєстр Війська Запорозького упорядкувати гетьманові того ж війська, щоб він був складений відповідно до договору... Гетьман Війська Запорозького має з підписом своєї руки і [притисненням] військової печатки скласти поіменний реєстр всіх тих, хто буде записаний у козаки, а це для того, щоб козаки залишилися при вільностях козацьких, а всі інші в замках й.к.м. і в шляхетських маєтках своїм панам підлягали».

- А Зборівська битва
- Б Битва під Берестечком
- В Жванецька облога
- Г Батозька битва

10. З якого документа часів Національно-визвольної війни наведено уривок?

«Дозволяємо і призначаємо організувати реєстрове військо в числі 20 тис. чоловік. Це військо гетьман і старшина повинні набрати і записати в реєстр, і вони мусять перебувати тільки в маєтках його королівської милості, що містяться у воєводстві Київському, не маючи нічого до воєводств Брацлавського і Чернігівського. А маєтки шляхетські мусять лишатися вільними, і в них реєстрові козаки ніде не повинні лишатися».

- А Зборівський договір
- Б Білоцерківський договір
- В Українсько-російська угода
- Г Жванецька угода

11. Після яких битв Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького були укладені мирні договори з Річчю Посполитою?

- А на Жовтих Водах та під Корсунем
- Б під Корсунем та Пилявцями
- В під Пилявцями та Зборовом
- Г під Зборовом та Берестечком

12. На теренах яких колишніх польських воєводств було утворено Українську козацьку державу – Гетьманщину?

1. Белзьке. 2. Руське. 3. Брацлавське. 4. Чернігівське. 5. Київське. 6. Подільське

- А 1, 3, 6
- Б 2, 3, 4
- В 3, 4, 5
- Г 3, 5, 6

13. Дайте коротку характеристику змісту Зборівської та Білоцерківської мирних угод.

Розділ 4
Українські землі
наприкінці
50-х років XVII—
на початку XVIII ст.

§23–24. УКРАЇНА НА ПЕРЕТИНІ ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ГЕТЬМАНІВ І ДЕРЖАВ

Згадайте!

1. Чи виконувалися умови україно-московського договору 1654 р. за життя Б. Хмельницького?
2. У якому політичному становищі перебувала Україна після Б. Хмельницького?

**Перше
гетьманство
Юрія
Хмельницького**

Відчуваючи близьку смерть, Б. Хмельницький турбувався про свого спадкоємця. Усупереч устрою держави він мріяв передати гетьманську булаву в спадок старшому синові, здібному й хороброму воїну, Тимошеві. Проте той загинув у 1653 р. Заручившись підтримкою царського уряду на обрання гетьманом його другого сина Юрія, Б. Хмельницький зібрав старшинську раду, яка одноставно висловилася за обрання Юрія, котрому на той час виповнилося 16 років.

Але вже через місяць він відмовився від гетьманства й вирушив на навчання до Києво-Могилянського колегіуму. Гетьманом в жовтні 1657 р. став генеральний писар **Іван Виговський**, обраний на вузькій Корсунській раді, на яку не запросили запорожців. Із часом це мало для І. Виговського трагічні наслідки.

Іван Виговський Шляхтич за походженням, він після навчання (1657–1659) в Києво-Могилянському колегіумі служив при королівському дворі, пізніше був генеральним писарем, брав участь у багатьох посольствах і переговорах. І. Виговський продовжував державну програму Б. Хмельницького, намагаючись утримати всі українські землі під гетьманським управлінням (регіментом). У жовтні 1657 р. він завершив розпочаті Б. Хмельницьким переговори зі Швецією і уклав з нею союз, що мав оборонний характер.

І. Виговський відновив союз із Кримом і почав переговори із Польщею. Щодо союзу з Московською державою, гетьман вважав, що той має бути рівноправним. Він виступав проти втручання царського уряду у внутрішні справи України (військові, фінансові), її суспільний устрій, щоб воєводи в українських містах не перебирали на себе цивільної влади. Вимагав, щоб

Іван Виговський

царський уряд у разі його відсутності не вів переговори з групами старшини, духовенством та запорожцями.

Період гетьманства І. Виговського був дуже складний: погіршилося міжнародне й внутрішнє становище України, царські воєводи в містах поводитися свавільно, тривала війна розоряла народні маси, загострювалися суперечності між правобережними й лівобережними козацькими полками. І. Виговський, на відміну від Б. Хмельницького, не зміг вчасно зорієнтуватися в ситуації й стати на захист покозачених і озброєних народних мас. Більше того, його не підтримувала Запорозька Січ. Розпочалася боротьба за гетьманську булаву.

Повстання 1658 р.

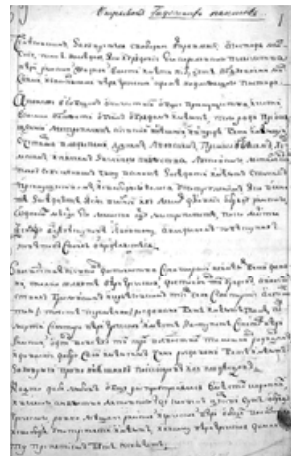
Навесні 1658 р. вибухнуло повстання проти І. Виговського, яке очолили отаман **Яків Барабаш** і полтавський полковник **Мартин Пушкар**. Головні військові дії відбувалися на Полтавщині. Опозиція вміло використала невдоволення народних мас. Як не намагався І. Виговський умовити керівників повстання припинити військові дії, однак ті продовжували рішучу боротьбу. Та все ж гетьману вдалося придушити повстання. М. Пушкар довго оборонявся в Полтаві, поки його не вбили в бою. Я. Барабаш утік під захист царських військ, але незабаром потрапив у полон і був страчений гетьманом.

Гадяцький договір

У громадянській бійні обидві сторони втратили майже 50 тис. осіб. Опозиція не припинила боротьби, діючи «по приказу царському». Тоді група прихильників І. Виговського розробила план збереження незалежності України.

Ідейним натхненником групи був видатний правник і дипломат **Юрій Немирич**, котрий мав європейську освіту й добре знав устрій багатьох держав. Він був автором програми об'єднання України з Польщею на державних засадах. Він та його прихильники ставилися вороже до самодержавства в Московії і тому орієнтувалися на Польщу. А народні маси боялися не тільки повернення панщини, а й національно-релігійного гніту. Тому проект Ю. Немирича був приречений на невдачу.

16 вересня 1658 р. у м. Гадячі І. Виговський і урядовці Речі Посполитої

Гадяцький трактат.
XVII ст.

підписали договір, який фактично означав припинення дії україно-московського договору 1654 р. Зміст **Гадяцького договору**: Україна стає незалежною державою і на рівноправних засадах входить до федерації з Польщею та Литвою під назвою Велике князівство Руське.

Негативне ставлення народних мас до соціальної політики гетьмана та Гадяцького договору підсилювалося воєнним союзом І. Виговського з кримським ханом. Оскільки царський уряд відкрито став на бік опозиції, то громадянська війна переросла у війну з Московською державою.

Конотопська битва В Україні стояло 100-тисячне московське військо князя О. Трубецького. Гетьманські полки очолювали І. Нечай, Г. Гуляницький, П. Дорошенко, П. Уманець, Ф. Гаркуша, брати Виговські та ін.

Наприкінці 1658 р. І. Виговський і старшина узгодили план розгрому опозиції та царських військ. Гетьман закликав також на допомогу кримського хана Магомет-Гірея IV. Бойові дії розпочалися на різних фронтах у грудні того самого року.

У травні 1659 р. сейм ратифікував **Гадяцький трактат**, але практичної допомоги І. Виговському Польща не надавала. Московські військові сили, спираючись на козацьку опозицію, взяли в облогу місто Конотоп, де зосередилося 4–5 тис. гетьманців на чолі з Г. Гуляницьким. Понад два місяці тривала **облога Конотопа**. Тим часом І. Виговський зібрав козацьке військо й наймані загони (60 тис.), а також татарське 60-тисячне військо на чолі з ханом. Вони й рушили на допомогу обложеним гетьманцям у Конотопі. Неподалік міста, біля р. Соsnівка, **24–28 червня 1659 р.** відбулася битва, у якій загинуло 40 тис. і потрапило в полон 15 тис. воїнів московської армії. Князь С. Пожарський також потрапив у полон. І. Виговський втратив 4 тис. козаків, а хан – 6 тис. ординців. О. Трубецький із залишками війська втік до Путивля. У Московії почався переполох – боялися наступу гетьмана.

Повстання в Переяславі 1659 р.

Коли князь О. Трубецький з відома царя хотів запропонувати І. Виговському мир на умовах договору 1654 р., до нього приїхав ніжинський протопоп і повідомив, що в тилу гетьмана готується повстання. До групи козацької старшини, яка готувала повстання, належали Я. Сомко, В. Золотаренко, І. Богун, І. Сірко, І. Брюховецький, Т. Цецюра. Це були вихідці з лівобережних українських земель, які виступали проти польської орієнтації гетьмана, боячись водночас можливої війни з Московською державою, оскільки це призвело б до абсолютного спустошення Лівобережжя.

Антигетьманське повстання розпочалося в Переяславі. Переяславський полковник Т. Цецюра, захопивши місто, закликав на допомогу царські війська. Повстанці взяли Ніжин, Корсунь та ряд інших міст Лівобережної України. Саме в цей час біля містечка Кобижчі було вбито Ю. Немирича. До Переяслава, Ніжина й Полтави вже поспішали московські війська.

**Кінець
гетьманства
Івана
Виговського**

Гетьман І. Виговський потрапив у дуже скрутне становище. Повстання перекинулося на Правобережну Україну, де його очолив І. Богун. І. Сірко активно діяв проти татар, і тому сподіватися на допомогу хана гетьман не міг. Ю. Хмельницький послав на Січ свого слугу І. Брюховецького зі скаргою на І. Виговського, нібито той «силоміць видер з його рук гетьманство, на яке його обрало військо й благословив батько». Невдовзі антипольськи налаштовані запорожці проголосили гетьманом Ю. Хмельницького.

Не маючи змоги покращити ситуацію в Україні та втративши підтримку більшості українського населення, І. Виговський скликав у с. Германівці (поблизу Василькова на Київщині) Генеральну раду й склав перед нею гетьманські клейноди. Прихильники союзу з Московською державою вдруге обрали на гетьманство Ю. Хмельницького.

Кількох родичів І. Виговського (братів, племінників) відправили на заслання до Сибіру. І. Виговський утік під захист польського короля. Деякий час він жив у м. Барі на Поділлі. Коли ж на Правобережній Україні вибухнуло повстання проти шляхетської Польщі та гетьмана П. Тетері, І. Виговського було звинувачено у зв'язках із повстанцями, а отже, у державній зраді, заарештовано і розстріляно в березні 1664 р.

Переяславські статті 1659 р. Ю. Хмельницький зрікся Гадяцького договору. Повернення «під високу царську руку» старшина, прихильна до молодого гетьмана, обумовлювала вимогами більшої незалежності гетьманської влади та виведенням царських військ з України.

Царський уряд погодився з обранням нового гетьмана, але подані старшиною на затвердження договірні статті про «права і вольності» не прийняв. Більше того, князь О. Трубецькой зачитав козакам на раді в Переяславі нібито Статті Богдана Хмельницького, до яких було додано кілька нових статей, що обмежували владу гетьмана в судових та адміністративних справах порівняно з договором 1654 р. Гетьманові заборонялося вести зовнішню політику, київський митрополит підпорядко-

вувався московському патріархові. Царські воеводи з військами повинні були стояти не лише в Києві, а й в інших містах. Утримувати військо (квартири, підводи, харчі, фураж) мало місцеве населення.

Старшина заперечувала існування такого тексту договірних статей 1654 р. Козацький літописець свідчить: «При бенкетуванні, як перед гетьманом, так і поміж себе, генеральний обозний, судді, осавули, писар та інша старшина немало буркотіли й невдоволилися на ті, дані Ю. Хмельниченкові в Переяславі, статті, бо побачили в них дещо новододане, якого не було в старих статтях Б. Хмельницького».

Чуднівська кампанія 1660 р. Улітку 1660 р. у м. Василькові відбулася рада московського командування і козацької старшини, яка вирішила йти проти польських військ у напрямку Волині й Львова. Війська В. Шереметева та козаки полковника Т. Цецюри за планом вирушали через Котельну на Львів, а Ю. Хмельницький зі своїм загоном – окремим маршем до Слободищ. Той же літописець зазначає, що після від'їзду гетьмана з ради В. Шереметев нібито сказав: «Годилося б цьому гетьманеняті ще гуси пасти, а не гетьманувати». Це стало відомо гетьманові. По суті, то була правда, бо він не мав здібностей ні державного діяча, ні воєначальника.

Дії гетьмана визначалися складною на той час воєнно-політичною ситуацією. Війська В. Шереметева й Т. Цецюри біля м. Любара на Волині несподівано зустріли сильне з'єднання польських військ і татар. Гетьман із загоном був тоді за 96 км від місця зіткнення супротивників. В. Шереметев і Т. Цецюра відступили до Чуднова, де майже два тижні вели тяжкі бої. Тоді В. Шереметев пошкодував, що роз'єднав свої сили із силами «гетьманеняти».

Поляки перетнули шлях гетьману під Слободищами, за 26 км від м. Чуднова. Можливості пробитися до В. Шереметева не було. Ю. Хмельницький погодився на пропозицію поляків укласти *Слободищенський трактат* (15–17 жовтня 1660 р.). Повернувшись до Чигирина, він видав наказ Т. Цецюрі припинити воєнні дії проти поляків. Польські війська атакували і знищили

«Сказання про війну козацьку з поляками...» Самійла Величка. Титул. 1720 р.

військо В. Шереметева, а самого боярина полонили й віддали татарам. Лише Переяславський, Ніжинський та Чернігівський полки не скорилися полякам. На Переяславській раді (1660) прихильники союзу з Московією проголосили наказним гетьманом **Якіма Сомка** – рідного дядька Ю. Хмельницького.

Воснні дії та розруха в Україні

Війна між Ю. Хмельницьким, який виступав у союзі з татарами, та Я. Сомком, якого підтримували московські війська, продовжувалася.

Містечка й села потопали в крові. Гетьман зазнав поразки під Переяславом від об'єднаних військ Г. Ромодановського і Я. Сомка і з невеликим загonom утік до Чигирина.

Проти гетьмана виступили запорожці, звинувачуючи його в тому, що «глибоко занурився у гріхове, вельми згубне озеро». Вони вимагали від гетьмана «не горнутися під лядську руку; припинити кровопролиття і скласти клейноди гетьманської влади».

Втративши в Україні ґрунт для здійснення своєї влади, Юрій наприкінці 1662 р. скликав поблизу Корсуня старшину та полковників і зрікся гетьманства. Він передав булаву новообраному гетьманові **Павлові Тетері** (1663–1665).

Громадянська війна в Україні тривала, чіткіше розмежувавши політичні та економічні інтереси старшини. Правобережна старшина, більш пов'язана майновими й родинними зв'язками з Польщею та підвладними їй українськими землями, переважно дотримувалася польської орієнтації, а лівобережна – вбачала вигоди в союзі з Московською державою, вона ж була пов'язана із Запорожжям, яке хотіло вести самостійну політику.

Павло Тетеря

Павло Тетеря

Павло Тетеря (Моржковський) за походженням шляхтич, брав участь у Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького та у створенні Української козацької держави, мав добру освіту. Перший раз був одружений із сестрою І. Виговського, вдруге – з дочкою Б. Хмельницького Оленою. До війни служив канцеляристом. Його освіченість і дипломатичні здібності високо цінував Б. Хмельницький. П. Тетеря був у складі українського посольства під час укладення в Москві договору (1654), був

одним із творців Гадяцького договору 1658 р. У 1657 р. він став переяславським полковником. З 1659 р. жив у Варшаві, маючи в Україні великі маєтності. У жовтні 1660 р. за його участі було підписано Слободиченський трактат. При королівському дворі П. Тетеря вважався знавцем українських справ. Тому 1662 р. його як посла короля й сейму відправили до Чигирини, де перебував Ю. Хмельницький.

Владу П. Тетеря фактично мав лише на Правобережній Україні, однак його політична програма проголошувала ідею об'єднання правобережних і лівобережних земель під єдиною владою. Саме до такої позиції Тетеря намагався схилити й наказного гетьмана Сомка.

Гетьман поставив перед королівською владою такі вимоги: поважати права й вольності козаків та гідність гетьмана, випустити з в'язниці полковника І. Богуна й іншу старшину, дозволити дипломатичні зносини з Молдовою, Валахією, повернути православні храми й ліквідувати унію, розпочати мирні переговори з Московською державою, щоб визволити ув'язнену козацьку старшину, готувати похід на Лівобережну Україну, щоб повернути її під єдину гетьманську булаву, гарантувати допомогу татар. Більшість вимог уряд прийняв.

Пропольський характер політики П. Тетері та ігнорування ним інтересів народних мас («черні») призвели до того, що він поступово втрачав соціальну опору своєї влади.

Чорна рада в Ніжині Постало питання про обрання гетьмана на Лівобережжі. Першим претендентом був Яким Сомко, виходець із заможних міщан, брат дружини Б. Хмельницького. Другим претендентом був ніжинський полковник Василь Золотаренко.

За наказом царя **17 червня 1663 р.** у Ніжині скликали загальну (Чорну) раду козаків, на якій були присутні й селяни, міщани та духовенство. На раді виявилися суперечності між старшиною й простолюдом. Відбулася навіть бійка між прихильниками різних кандидатів на гетьманство. Настрої «черні», підсилені попередньою агітацією, мали наслідком обрання «демократичного» гетьмана – **Івана Брюховецького**, кандидатуру якого висунули запорожці.

Робота в групах: Сформуйте групи, які підтримують того чи іншого кандидата на гетьманство. Свою позицію обґрунтуйте.

Іван Брюховецький І. Брюховецький, козак чигиринської сотні, був слугою Б. Хмельницького та його сина Юрія. Він мав чудові ораторські здібності, був вправним демагогом.

Ю. Хмельницький послав його на Січ (за підтримкою в боротьбі проти І. Виговського), там він залишився і незабаром став кошовим отаманом.

І. Брюховецький проголошував себе захисником простого люду, виступаючи проти всілякого панства; він вороже ставився до Польщі, що імпонувало запорожцям. 1662 р. разом із козацьким загоном він прийшов до військового табору Г. Ромодановського, щоб допомогти йому в поході проти Ю. Хмельницького. Це викликало довіру до нього з боку царського уряду. Тому запорожці мали підтримку з боку царського уряду. На раді вони активно агітували за «свого», «народного» гетьмана, котрий захищатиме інтереси простих людей. Це, зрештою, й вирішило справу. Гетьманом став І. Брюховецький. Новий гетьман проголосив себе підданим царя. Отже, І. Брюховецький був антиподом П. Тетері, який своїм володарем вважав польського короля.

Протиборство гетьманів і держав

Восени 1663 р. об'єднані польські, козацькі й татарські війська перейшли через Дніпро на Лівобережну Україну й зайняли Переяслав, Ніжин, Чернігів, Батурин та інші міста. Цьому успіхові значною мірою сприяла участь у поході легендарного І. Богуна, хороброго сподвижника Б. Хмельницького. Проте триумфальний похід завершився поразкою на початку 1664 р. По-перше, на Правобережній Україні почалося повстання проти П. Тетері. По-друге, опір місцевого населення підсилювався розореннями. У воєнній поразці поляки звинуватили І. Богуна нібито за зв'язки із московитами й розстріляли його біля м. Новгорода-Сіверського.

Повертаючись із Лівобережної України, поляки разом із П. Тетерею винесли смертний вирок І. Виговському, заарештували Ю. Хмельницького й митрополита Йосипа Тукальського, відправивши їх у пруську фортецю Марієнбург, звідки ті незабаром втекли в Україну й оселилися в Умані. П. Тетеря втік до Польщі.

Після підписання в Андрусові перемир'я між Польщею та Московською державою польські магнати почали вимагати від П. Тетері компенсації за розорені козаками їхні маєтки в Україні. Справою займалися суди, сейм і король. Незабаром з Польщі він утік до Молдови, жив у Яссах. Потім султан Магомет IV запросив його як знавця польських та українських справ до Адріанополя. Навесні 1671 р. польські агенти отруїли П. Тетерю. Похований він в одній із православних церков Адріанополя.

Внутрішня і зовнішня політика І. Брюховецького

І. Брюховецький не зміг виконати обіцянок, які він давав народу. Крім того, його політика сприяла зміцненню в Україні царської влади. У 1665 р. він разом із старшиною поїхав до

Москви в супроводі почту понад 500 козаків. Там, щоб отримати довіру й підтримку для зміцнення своєї влади, він погодився, щоб в українських містах збільшили кількість воевод з військами. Про це було записано в *договірних Московських статтях 1665 р.* Згідно з ними посилювалася адміністративна та фінансова залежність України від царської влади. Воеводи діставали право втручатися в адміністративні та судові справи, а гетьман позбавлявся права вступати в міжнародні зносини з будь-якими державами. Гетьмана повинні були обирати «по указу великого государя».

У статтях «підтверджувалися» привілеї козацької старшини, права та вольності козаків. Зібрані із селян і міщан України податки мали надходити не до гетьманської, а до царської казни. Із цією метою в наступному році в Україні планувалося провести перепис населення. Отже, це був перший гетьман, який здійснив поїздку до Москви. Тут І. Брюховецький одружився з дочкою князя Д. Долгорукого, а цар надав йому титул боярина. Кілька старшин одержали звання дворян (Д. Многогрішний, Д. Горленко, Д. Апостол), а вся делегація – грамоти на маєтності в Україні.

Це був важкий удар для української державності. Політика гетьмана викликала обурення народу. Заведення нових порядків народ вбачав не лише в боярському титулі гетьмана («у нас зроду бояр не було») і дворянстві кількох старшин, а головне – у втраті державності, у переписі населення, що сприймалося як крок до закріпачення вільного селянства.

У 1666 р. відбувся перепис населення і було встановлено розміри податку до царської казни. Тоді ж збільшилася кількість царського війська в Україні. Воеводи не зважали на місцеві порядки й звичаї, втручалися в адміністративне управління й суд, захоплювали землі. Не відставала в утисках народу й козацька старшина. І, як наслідок, улітку 1666 р. розгорілося *Переяславське повстання*, пов'язане з виступом козаків і селян на Дону під проводом Василя Уса. Повстанці напали на двори «начальних» людей воеводського гарнізону, козацької старшини й купців. Вони вбили полковника Єрмоленка й обрали собі нову старшину. Через місяць гетьманські та царські війська придушили повстання.

Андрусівське перемир'я У с. *Андрусово*, поблизу Смоленська, **30 січня 1667 р.** Московська держава й Польща підписали *перемир'я* на 13,5 року. Українських представників у Андрусово не запросили, хоча справа, що вирішувалася там,

мала надзвичайно важливе для України політичне значення. Без відома гетьмана *Україну було поділено навпіл по Дніпру: Лівобережжя закріплювалося за Московською державою, а Правобережжя – за Польщею*. Київ через два роки повинен був відійти до Польщі. Запорозжя, як оборонець кордонів обох держав від турецько-татарських нападів, підпорядковувалося водночас владі царя й владі короля.

Умови Андрусівського перемир'я щодо України викликали невдоволення всіх верств українського суспільства. На початку 1668 р. на Лівобережній Україні вибухнуло народне повстання. Повстанці відмовлялися платити податки, громили орендарів, виганяли чи вбивали московських воєвод і ратних людей. Гетьман, рятуючи себе й старшину, намагався спрямувати повстання тільки проти воєвод та інших представників царської влади. У Гадячі він скликав «вузьку раду», на якій було вирішено вигнати з України московських воєвод і просити протекції турецького султана.

Проти І. Брюховецького царський уряд послав військо під командуванням князя Г. Ромодановського. Водночас із Правобережжя через Дніпро до ставки І. Брюховецького біля м. Опішні на Полтавщині прибув з козаками гетьман Петро Дорошенко. Козаки вбили І. Брюховецького, а гетьманом усієї України проголосили *Петра Дорошенка*.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чим відрізнялися договірні статті 1654 р. і 1659 р.?
2. Про які явища й процеси свідчила Чорна рада?
3. Чому Андрусівське перемир'я було для України трагедією?
4. Чому надання в Москві титулу боярина гетьману, а кільком старшинам – звання дворян викликало обурення народу?
5. Вам відома повість М.В. Гоголя «Тарас Бульба». Хто став прототипом головного героя твору?
6. У чому полягає принципова відмінність між україно-московським договором 1654 р. і Гадяцькою угодою 1658 р.?

Потіркуйте!

1. Як могла б далі розвиватися Україна, коли б Гадяцька угода була реалізована?
2. Чому в кожних нових договірних статтях Московська держава обмежувала права і вольності Гетьманщини?

Ключові поняття: Переяславські статті, Гадяцька угода, Чорна рада, Московські статті, Андрусівське перемир'я 1667 р.

ДОКУМЕНТ

Прочитайте документ, визначте, які перспективи для України мала б реалізація Гадяцької угоди.

Витяги з тексту Гадяцького договору 6 (16) вересня 1658 р., ратифікованого сеймом Речі Посполитої 12 (22) травня 1659 р.

... Релігія грецька стародавня, така, з якого стародавня Русь долучилася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і вільним вживанню свого богослужіння по всіх містах і містечках, селах в Короні Польській і Великому князівстві Литовському, так далеко, як сягає мова народу руського... Тій же грецькій релігії надається право вільного заснування церков, чернечих орденів і монастирів, а також відновлення і поправлення старих...

Академію в Києві його королівська милість і стани коронні дозволяють заснувати...

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, можна буде закладати безперешкодно, вільно в них науки викладати й усілякі книги друкувати, але не ображаючи королівського маєстату і без зневаги до короля його милості...

Чисельність Війська Запорозького має бути тридцять тисяч...

Стояти Військо Запорозьке має в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною. Підтверджуються усілякі вольності, надані війську привілеями найясніших королів, козаки залишаються при своїх стародавніх вольностях і звичаях, які не тільки ні в чому не обмежуються, але навпаки підтверджуються всілякою повагою...

Для підтвердження й більшої певності цих пактів гетьман Військ Руських до кінця свого життя буде Гетьманом військ руських і першим сенатором у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах. А після його смерті має бути вільний вибір гетьмана, тобто стани Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводства оберуть чотириох кандидатів, серед яких одному його королівська милість надасть гетьманство, не віддаючи від того уряду рідних братів вельможного гетьмана Руського...

Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 23–27.

Це цікаво!

Гаманець (з тюрк. – *торбинка для грошей, кишеня*) – у козаків невелика широка шкіряна сумка для грошей, кресал та інших дрібних речей, яку носили на поясі.

§25. ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА В ПЕРІОД ВІД АНДРУСІВСЬКОГО ПЕРЕМИР'Я ДО «ВІЧНОГО МИРУ»

Згадайте!

1. Коли розпочалася «Руїна» на українських землях?
2. Якими були умови Андрусівського перемир'я?

**Петро
Дорошенко
(1665–1676)**

Після втечі П. Тетері до Польщі розпочалася боротьба претендентів на гетьманську булаву, яка поглибила розкол суспільства, сприяла розгортанню громадянської війни. Спочатку гетьманом на Правобережжі проголосив себе медведівський сотник **Степан Опара**, потім – брацлавський полковник **Василь Дрозденко**. Однак переможцем вийшов П. Дорошенко (1665).

Петро Дорошенко

Онук запорозького гетьмана Михайла Дорошенка, він народився в 1627 р., брав участь у Національно-визвольній війні українського народу. 1657 р. Б. Хмельницький призначив його прилуцьким полковником. П. Дорошенко пройшов добру військову й дипломатичну підготовку, брав участь у різних посольствах. Служив у І. Виговського, брав участь у переговорах, пов'язаних з Гадяцьким договором (1658). Пізніше підтримував Ю. Хмельницького, П. Тетерю, був чигиринським полковником, наказним гетьманом.

Гетьманство П. Дорошенка почалося в надзвичайно складній ситуації, коли Українська козацька держава була розчленована на дві частини, зруйнована й спустошена 17-річними воєнними діями. Майже всі міста Правобережжя було зруйновано, населення зменшилося на 65–70 %. Тому П. Дорошенко прагнув зміцнити владу, спираючись при цьому на народні маси, а потім уже об'єднати всю козацьку Україну під своєю булавою.

П. Дорошенко у прагненні звільнити Україну від будь-якої іноземної влади спирався на допомогу Османської імперії й Криму. Коли восени 1666 р. між Московією та Польщею відбувалися переговори про укладення перемир'я (ціною поділу України між ними), П. Дорошенко в союзі з татарами завдав нищівної поразки польським військам біля Брацлава. Наступного року гетьман з 24 тисячами козаків і кількома тисячами татар оточив польську армію біля Підгайців у Галичині. Коли татари підписали сепаратний мир із поляками, П. Дорошенко змушений був визнати підданство Польщі.

Автограф Петра Дорошенка

Петро Дорошенко

Герб
Петра Дорошенка

і це була його серйозна помилка.

Політична ситуація в Україні вкрай ускладнилася. Запорожці обрали гетьманом писаря *Петра Суховія*. У вересні 1668 р. московські війська перейшли в наступ на Лівобережну Україну. Д. Многогрішний та частина полковників погодилися прийняти підданство царя за умови виведення з України московських гарнізонів і підтвердження Статей Б. Хмельницького.

На початку 1674 р. татарська орда спустошила землі між Дністром і Бугом. Г. Ромодановський та І. Самойлович залишили Правобережжя, населення якого прихильно сприйняло об'єднання України. Становище П. Дорошенка було дуже скрутним.

Щоб зберегти українську державність, П. Дорошенко вирішив стати підданим царя і склав клейноди перед кошовим отаманом І. Сірком. Московський уряд не визнав цього акту присяги й вимагав повторення її перед Г. Ромодановським та І. Самойловичем, які у вересні 1676 р. прибули з військами до Чигирини. Тоді П. Дорошенко вдруге склав гетьманські клейноди й присягнув цареві.

Деякий час П. Дорошенко жив у м. Сосниці на Чернігівщині, потім за наказом царя він переїхав до Москви. Кілька років був воеводою у В'ятці. Потім з родиною жив у своєму маєтку – у с. Ярополчому Волоколамського повіту. Помер 1698 р. Його внучка у третьому коліні Наталія Гончарова була дружиною великого російського поета О.С. Пушкіна.

**Дем'ян
Многогрішний
(1669–1672)**

П. Дорошенко намагався дійти згоди з Д. Многогрішним (Ігнатовичем), указуючи на згубність поділу України між державами. Та 16 березня 1669 р. у Глухові на загальній козацькій раді в присутності князя Г. Ромодановського *Д. Многогрішного* обрали гетьманом Лівобережної України і підписали *Глухівські договірні статті*, які передбачали перебування царських

У 1668 р. П. Дорошенко перейшов на Лівобережжя, де його проголосили гетьманом усієї України, але через союз із татарами й турками його не підтримали запорожці.

Звістка про наступ польських військ змусила його знову повернутися на Правобережжя. Наказним гетьманом на Лівобережжі він призначив *Д. Многогрішного*. Незабаром Дорошенко вирішив не повертатися на Лівобережжя,

воєвод з військами в Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові й Острі. Вони не мали права втручатися в адміністративні справи й суд. Податки з населення повинні були надходити до гетьманської скарбниці. Козацький реєстр визначався в 30 тис. осіб. Незважаючи на складну політичну ситуацію, Глухівські статті все-таки були певним досягненням Д. Многогрішного.

Новації гетьманської влади

За гетьманства Д. Многогрішного з'явилися наймані війська – «компанійці» (спочатку 1 тис. осіб). Крім того, 1670 р. на прохання гетьмана цар надіслав загін стрільців як особистих охоронців Д. Многогрішного. Відтоді царська охорона була при кожному гетьманові. Д. Многогрішний переніс гетьманську резиденцію (столицю) з Гадяча до Батурина. Прагнучи встановити в підвладній йому частині України лад і спокій, він придушував будь-які прояви народних заворушень, при цьому використовуючи «компанійців». Він сам призначав полковників і сотників, карав без суду порушників установленого порядку. Він вважав, що тільки тверда влада зможе повернути державу на шлях нормального розвитку державності України.

Завдяки Д. Многогрішному на Лівобережжі настало певне затишшя. Проте опозиційна старшина вважала його ставлеником Москви. Та й скинути його з гетьманства можна було тільки з допомогою Москви. І змовники почали писати на Д. Многогрішного доноси, звинувачуючи його в зраді цареві, у листуванні з П. Дорошенком. 23 березня 1672 р. генеральні старшини, змовившись із московськими стрільцями, вночі заарештували Д. Многогрішного в його ж будинку в Батурині, закували в кайдани і відправили до Москви. Разом з ним заарештували його родину та близьких соратників. Після катувань і допитів заарештованих із сім'ями відправили до Сибіру. Д. Многогрішний жив у Селенгінську та Іркутську, брав участь у підписанні Нерчинського договору (1686) між Московською державою та Китаєм. Три роки був воєводою у Селенгінську. Там же він і помер у 1703 р.

Управління Лівобережжям протягом трьох місяців здійснювала група вищої козацької старшини, яка усунула гетьмана від влади. Старшина дбала про забезпечення собі влади, недопущення сильної гетьманської влади, а також ізоляцію простих козаків від участі у вирішенні державних справ.

**Іван
Самойлович
(1672–1687)**

17 червня 1672 р. із царського дозволу в Козацькій Діброві поблизу м. Конотопа відбулася вузька рада (без участі рядового козацтва),

Іван Самойлович

скликана для обрання нового гетьмана. Присутні рекомендували на гетьманство генерального суддю *Івана Самойловича*. Полковники Д. Райча і К. Солонина підхопили його під руки й поставили на стіл у центрі кола. Генеральний обозний Петро Забіла вручив новому гетьману булаву, інші полковники, покривши його прапором, вручили бунчук. На раді обрали також кількох генеральних старшин.

Козацька старшина намагалася обмежити владу гетьмана (як у Польщі шляхта обмежувала владу короля). Однак Самойлович не зовсім виправдав сподівання вищої козацької старшини, хоча він і розширював її привілеї та землеволодіння.

Кар'єра І. Самойловича

І. Самойлович був сином священика з містечка Ходорова на Житомирщині. Після Національно-визвольної війни родина Самойловичів переселилася на Чернігівщину. І. Самойлович здобув освіту в Києво-Могилянському колегіумі, мав природні здібності до наук. Літописець С. Величко свідчить, що він «в письмі козацько-руським справний, розумний, гарної вроди, до людей чемний і прихильний».

Духовна кар'єра не приваблювала І. Самойловича, тому він вступив на козацьку службу сотенним писарем. Потім одружився з дочкою заможного козака Голуба – Марією. Мав трьох синів (Семена, Григорія, Якова) і двох дочок. Його освіченість помітили, і невдовзі він став значковим товаришем, потім сотником Веприцької сотні Гадяцького полку. Обіймав різні посади, брав участь у повстанні 1668 р. на боці І. Брюховецького, а потім приєднався до Д. Многогрішного.

Михайло Ханенко

Після поразки П. Суховія, якого підтримували татари, у липні 1669 р. козаки трьох правобережних полків на раді в Умані обрали своїм гетьманом уманського полковника *Михайла Ханенка (1669–1674)*. М. Ханенко народився близько 1620 р. у козацькій родині. Його батько служив під знаменами славетного П. Сагайдачного. Він мав добрі військові та організаторські здібності, брав участь у Національно-визвольній війні, став уманським полковником, дотримувався пропольської орієнтації. За гетьманства Ю. Хмельницького був наказним гетьманом.

Отже, у 1669 р. в Україні водночас було три гетьмани – Д. Многогрішний, П. Дорошенко і М. Ханенко. Вони мали

різну політичну орієнтацію. Між П. Дорошенком і М. Ханенком розв'язалася кривава й руйнівна війна. М. Ханенко, спираючись на запорожців, намагався налагодити добрі відносини з Кримом. Однак основною своєю опорою він вважав Польщу.

Коли навесні 1674 р. на Правобережжя для боротьби з П. Дорошенком прийшли московські війська й козаки І. Самойловича, М. Ханенко зібрав 500 козаків і вирушив до Чигирини їм на допомогу. Ці сили розбили двотисячний загін Г. Дорошенка, брата гетьмана. 17 березня 1674 р. у Переяславі відбулася рада правобережного козацтва. На ній гетьманом «обох берегів Дніпра» проголосили *І. Самойловича*, а М. Ханенко склав військові клейноди. Так закінчилося його гетьманство. Він оселився в Козельці. Через кілька років написав листа королеві з пропозицією про співпрацю. Проте листа перехопила служба І. Самойловича. М. Ханенка заарештували й кинули до батуринської в'язниці, де він помер у 1680 р.

Михайло Ханенко

Державна політика Івана Самойловича

Обрання гетьмана супроводжувалося укладенням нових угод, подібних до Глухівських статей 1669 р. Соціальна політика І. Самойловича характеризувалася посиленням влади старшинської верхівки. При ньому із синів старшини сформувалася привілейована категорія *знатного військового товариства*. Однак гетьман зумів зберегти свою незалежність і авторитет та міг вирішувати важливі політичні справи всупереч старшині: не розпустив наймане військо, запровадив нові податки тощо.

За його гетьманства утвердився стабільний адміністративно-територіальний поділ Гетьманщини, сформувалися судово-адміністративні установи, які існували майже століття. Багато уваги І. Самойлович приділяв економічному розвитку держави. Він надавав маєтки старшині й духовенству, водночас не допускаючи надмірного визиску селян і міщан власниками маєтків.

І. Самойлович виношував ідею єдності (соборності) українських земель. Гетьман прагнув об'єднати Правобережну й Лівобережну Україну під своїм управлінням і протекторатом Московської держави. Із цією ж метою вживав заходів, щоб узяти під контроль Запорозьку Січ, яка існувала автономно.

1674 р. І. Самойловичу передав свою булаву гетьман Правобережної України М. Ханенко, а 1676 р. – гетьман П. Дорошенко. Отже, І. Самойлович був проголошений гетьманом «обох берегів Дніпра». Гетьман звертався до царського уряду з пропозицією приєднати до свого «регіменту» (управління) й Слобідську Україну, але згоди на це не дістав.

Під час Російсько-турецької війни (1677–1681) І. Самойлович виявив здібності полководця, вживав заходів для укріплення фортець і оборони міст.

Робота в групах: *Ви живете в період гетьманства І. Самойловича. Якою тоді була система заміщення вакантних посад і що інше ви могли б запропонувати?*

Змова проти гетьмана 15 років тримав гетьманську булаву Іван Самойлович. Однак старшинська олігархія не могла спокійно сприймати, що «попович» має таку сильну владу і не дуже зважає на старшину. Тому проти нього готувалася старшинська змова, що планувала за допомогою царя скинути його з гетьманства. Старшина, яка колись сприяла його гетьманству, почала писати доноси цареві. Проте серйозного приводу для розправи з гетьманом не було.

Завоювання турками Поділля З 1654 р. Османська імперія була союзницею Польщі. Польський уряд заради відновлення своєї влади в Україні дозволяв туркам грабувати населення українських земель. Напади тривали понад 10 років. У 1672 р. Османська імперія в союзі з П. Дорошенком вела війну з Польщею. Згідно з *Буцацьким договором* (1672) Польща відмовилася від Поділля й частини Галичини, що стали турецькою провінцією. Інша частина правобережних земель належала козацькій Україні на чолі з гетьманом і перебувала під протекторатом султана. Населення спішно

Руїни Буцацького замку. XVI–XVII ст. Сучасне фото

залишало рідні місця та тікало в спокійніші райони Лівобережної України.

Тоді ж турки полонили під Уманню Ю. Хмельницького, вивезли його до Криму, а звідти – до Стамбула, де він став ченцем одного з православних монастирів.

Чигиринські походи 1677–1678 рр. У 1677 р. турки й татари пішли на Чигирин та Київ. Султан наказав позбавити чернечого сану Ю. Хмельницького й відправити його в Україну як гетьмана («князя Сарматського»).

Улітку турецько-татарські війська Ібрагім-паші, а разом з ними 120 козаків-невільників на чолі з Ю. Хмельницьким, підступили до Чигирини й взяли його в тривалу облогу. Московські війська, козаки гетьмана й запорожці відбили всі напади турків. Пашів, котрі втекли з-під Чигирини, скарав на смерть сам султан, а Ю. Хмельницькому наказали готуватися до нового походу в Україну.

Другий похід на Чигирин 200-тисячного турецького й татарського війська був здійснений 1678 р. Йому протистояло вдвічі менше московсько-українське військо. І. Самойлович доклав великих зусиль для оборони українських земель.

Однак відстояти місто не вдалося. За наказом Г. Ромодановського війська було виведено із Чигирини, а замок підірвано. Населення перегнало за Дніпро, на Лівобережжя («великий згін»), і поселили в малозалюдненій прикордонній степовій зоні. **Розорення Чигирини було символом загибелі козацтва на Правобережній Україні.**

«Правитель України»

Турецько-татарські нападники доценту зруйнували Чигирин й отаборилися неподалік. Звідти Ю. Хмельницький (і при ньому тоді майже 300 козаків) розіслав у різні українські міста універсали, закликаючи населення до підданства. Жителі деяких міст, боячись розорення, погодилися на це. А жителі Канева категорично відмовилися визнати його і за це місто було повністю спалене. Потім турки, повертаючись із походу, спалили на своєму шляху ще багато інших українських міст і сіл.

Після Бахчисарайського перемир'я турки відправили Ю. Хмельницького до Стамбула, а на його місце призначили молдовського воєводу Івана Дуку. У 1685 р. турки знову повернули Ю. Хмельницького на підвладну територію України, зробивши його гетьманом втретє. Він жив у Немирові. Як свідчить літописець, усього за півроку гетьманування немирівський князь «по містах і селах утяжив був жителів небувалими податками й здирствами та незносними роботизнами». Жорстокість і немилосердя до людей, зрештою, й згубили гетьмана. На скаргу од-

ного із скривджених купців турецький паша наказав заарештувати Ю. Хмельницького й доставити його до Кам'янця-Подільського. Є версія, що наприкінці 1685 р. Ю. Хмельницького задушили мотузкою і скинули з мосту в р. Смотрич.

Бахчисарайський мирний договір 1681 р. На початку 1681 р. у Бахчисараї між Росією, з одного боку, Османською імперією та Кримом – з другого, було укладено перемир'я на 20 років. За ним визначалося: «Дніпру бути кордоном між Московською державою і Оттоманською Портою, Києву з містами Васильковом, Трипіллям і Стайками належати Московії, від Києва до Запорозжя міст не будувати». Південна Київщина, Брацлавщина й Поділля залишалися під владою турків.

Землі між Південним Бугом і Дністром ніхто не повинен був заселяти. Татарські орди мали право кочувати в південних степах України. Московська держава щорічно повинна була сплачувати данину кримському ханові як правонаступнику хана Золотої Орди, бо ніякого документа про вихід Московії з-під її підданства не було.

«Вічний мир» 1683 р. під час *Віденської битви* об'єднані війська Австрії, Німеччини, Польщі уцент розгромили турецькі війська. У цій битві взяли участь також українські козаки. Ослабленням могутності Османської імперії скористалася Польща, яка прагнула витіснити турків із Поділля. Її уряд розпочав переговори з Московією про укладення договору.

21 квітня 1686 р. Московська держава й Річ Посполита підписали *«Вічний мир»*, за умовами якого вони об'єдналися у воєнний союз проти Османської імперії та Кримського ханства. Договір підтверджував умови Андрусівського перемир'я про поділ України по Дніпру. Але Київ і Запорозжя закріплювалися за Московією. Як і в Андрусові, представників України під час підписання «Вічного миру» не було. Гетьман вбачав у цьому загрозу українському народові. І. Самойлович заявив, що Військо Запорозьке ніколи не зречеться Правобережної України: «Не так воно станеться, як нам Москва у своїх мирових умовах з поляками постановляє, – зробимо так, як нам треба!». Такі висловлювання гетьмана доходили й до царя, викликаючи

Медаль на пам'ять про «Вічний мир» між Московією і Річчю Посполитою. 1686 р.

його незадоволення. Саме цим і скористалися згодом супротивники гетьмана із старшинського середовища.

Кримські походи

Згідно з умовами «Вічного миру», незважаючи на аргументи І. Самойловича про неможливість походу проти татар без підготовки, навесні 1687 р. 100-тисячне московське військо боярина В. Голіцина і 50-тисячне – гетьмана І. Самойловича вирушили у Крим. Проте небувала спека, нестача води, продовольства й фуражу та підпалений татарами за р. Самарою степ змусили припинити похід. У провалі походу звинуватили І. Самойловича (хоча він і попереджав царя, що в похід треба йти ранньою весною, а не тоді, коли степ горить від спеки).

Арешт гетьмана Донос старшини царю, переданий через В. Го-
І. Самойловича ліцина 7 липня 1687 р., мав 23 пункти звинувачень. Головне з них полягало в тому, що гетьман нібито замислив позбутися московської протекції й створити незалежну державу.

Коли російсько-українське військо отаборилося на р. Коломак (притока Ворскли), з Москви прибув посланець із царською грамотою, у якій В. Голіцину наказувалося заарештувати І. Самойловича. Уранці 23 липня 1687 р., коли І. Самойлович та його син Яків були на молитві в похідній церкві, їх заарештували. Через кілька днів у Кодаку заарештували й другого сина гетьмана – полковника Григорія Самойловича. Гетьмана заслали до Тобольська, Якова – до Єнісейська, а Григорія стратили в Севську, їхнє майно конфіскували. І. Самойлович помер у Тобольську в 1690 р., а невдовзі помер і його син Яків.

Навесні 1689 р. почався другий Кримський похід московсько-українських військ. Цього разу вдалося дійти до Перекопа, але сил для його взяття вже не вистачило. Військо знову відступило. А дворцевий переворот у Москві різко змінив і долю В. Голіцина, якого відправили на заслання в «обитель Архангельську».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому прагнення П. Дорошенка визволити Україну не мали успіху?
2. За якого гетьмана існувала реальна можливість об'єднати Правобережну й Лівобережну Україну?
3. Як ви думаєте, чому саме Чигирин для різних військово-політичних сил мав принципове значення?
4. Чи можете ви не просто назвати, а пояснити відмінність в умовах Андрусівського перемир'я і «Вічного миру»?
5. Чи існувала в Гетьманщині національна й релігійна дискримінація?

6. І. Самойлович походив із сім'ї священника. Чи мала ця обставина вплив на його імідж у старшинському середовищі?

Поміркуйте!

1. Чому великий український патріот П. Дорошенко у своїй політиці спирався на військову допомогу татар і чому цим незадоволені були народні маси?
2. Чим пояснити, що в період «Руїни» одночасно діяли декілька гетьманів?

Ключові поняття та постаті: П. Дорошенко, М. Ханенко, Д. Многогрішний, І. Самойлович, Чигиринські походи, Бахчисарайський договір, «Вічний мир» 1686 р.

ДОКУМЕНТ

Яким вимогам повинна була відповідати людина, щоб стати гетьманом?

Про гетьманську владу

Керівник козаків завжди звався гетьманом. Цю назву запозичено в поляків, які так іменували своїх командувачів ще до того, як почали існувати козаки.

Спочатку влада гетьмана була дуже обмежена. Він не наважувався нічого почати, не порадившись зі старшиною й не здобувши схвалення всього козацького народу.

Маєтності гетьмана спочатку становило єдине Чигиринське староство. Згодом до нього додалося Гадяцьке староство, і нарешті його прибутки перевищили 100 000 карбованців.

Той, хто мріє про гетьманську булаву, має бути воїном, народитися в законному шлюбі і здобути прихильність усіх козаків і цілого народу, бо все військо завжди обирає гетьмана одноголосно.

Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії. – К., 1994. – С. 52.

Це цікаво!

Одним із нащадків гетьмана Петра Дорошенка був видатний український історик, громадсько-політичний діяч, міністр закордонних справ в уряді Павла Скоропадського (1918) Дмитро Іванович Дорошенко.

§ 26. ПРАВОБЕРЕЖНА ГЕТЬМАНЩИНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. ВІДРОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА

Згадайте!

1. За яких обставин і коли Правобережна Україна знову потрапила під польське панування?
2. Коли і чому гетьман П. Дорошенко відмовився від гетьманства?

**«Тогобічна
Україна»**

На початку 60-х років XVII ст. унаслідок складних воєнно-політичних подій утворилися два гетьманські уряди, які територіально існували по обидва боки Дніпра. Протягом півстоліття в офіційних документах та літописах з'явилася нова термінологія: «цьогобічна на Україна», «тогобочна Україна», «той бік Дніпра», «польська сторона Дніпра», «Чигиринська Україна» та інші. Оскільки протягом 1663–1714 рр. (з перервами) на Правобережній Україні існував полково-сотенний адміністративний та гетьманський устрій, діяло козацьке право, дослідники вважають обґрунтованим паралельно з терміном «Правобережна Україна» вживати термін «Правобережна Гетьманщина».

**Становище
правобережних
українських
земель**

Після Андрусівського перемир'я значна частина українських земель залишилася у складі Речі Посполитої, що остаточно було закріплено умовами «Вічного миру» 1686 р., і складала чотири воеводства – *Київське, Волинське, Брацлавське й Подільське*. Унаслідок запеклої боротьби різних держав за Правобережжя ці воеводства були спустошені й майже обезлюднені. Літописець Самійло Величко пише про становище цих земель на початку 80-х років XVII ст.: «Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів і далі подорожуючи, бачив я багато городів і замків безлюдних і пусті вали...».

Запустіння українських земель та потреба їх господарського освоєння змушували польських й українських магнатів і шляхту

Герб Миколи Радзивілла Чорного

оголосити слободи з тривалими пільговими термінами для поселенців, що сприяло заселенню краю. Магнати Потоцькі, Сапєги, Конецпольські, Ясинські, Радзивілли, Любомирські та інші володіли на Правобережжі величезними маєтностями. Щодо панщини селяни отримали деяке послаблення, але становище ускладнювали релігійні конфлікти.

Правобережна Україна в планах великих держав Становище Правобережної Гетьманщини в останній чверті XVII ст. залежало від співвідношення сил між Річчю Посполитою, Московською державою, Османською імперією і залежним від неї Кримом. Ворогуючи між собою, вони сходилися в одному – прагненні не допустити існування козацької держави. Після польсько-турецької війни 1673–1676 рр. Правобережжя було поділено між Річчю Посполитою і Османською імперією з офіційно встановленим кордоном у 1680 р.

Потім почалася російсько-турецька війна 1676–1681 рр., яка призвела до повного виснаження економічних і людських ресурсів Правобережжя. За *Бахчисарайським миром 1681 р.* Середнє Подніпров'я від Дніпра до Південного Бугу повинне було залишатися незаселеним. Колись багатий край, територію, де за Хмельницького було ядро Української козацької держави, сусіди-агресори перетворили на пустелю. «Вічний мир» закріпив таке становище «Задніпровських місць». Жителів було зігнано із цієї території, а в подальшому такі акції здійснювалися періодично, бо люди, перегнані на Лівобережну Гетьманщину, стихійно поверталися на рідні місця. Гетьмани намагалися вирішити долю Правобережжя, заявляючи про своє історичне право на них. Але протистояти політиці цілої групи держав вони не могли.

За *Карловицьким договором 1699 р.* Річ Посполита відібрала у турків захоплені ними ще в 1672 р. правобережні українські землі. Польський уряд вважав непотрібним існування на Правобережжі козацтва. Спроба його ліквідувати стала головною причиною козацького повстання в 1702–1704 рр.

Робота в групах: Ви представник однієї з країн (Річ Посполита, Московське царство, Османська імперія, Кримське ханство). Чому ви були зацікавлені в ліквідації козацької держави на Правобережжі?

Політика лівобережних гетьманів стосовно Правобережжя

Гетьмани І. Самойлович, а потім І. Мазєпа робили спроби повернути Правобережжя під свою булаву. І. Самойлович називав себе «гетьманом обох сторін Дніпра». У документах тієї

доби є твердження гетьмана, що «земля на тій стороні Дніпра українська». Він протестував проти укладення «Вічного миру» 1686 р., прохаючи царя відкласти справу про підпорядкування Правобережжя Речі Посполитій. Унаслідок цього в тексті договору щодо Правобережжя зроблено припис «допоки про те не учиниться достатній договір і постанова». Активність гетьмана в цьому питанні ускладнювала відносини Московської держави з Польщею і була однією з причин скинення його з гетьманства.

Гетьман Іван Мазепа, маючи таку ж мету щодо повернення Правобережної України, намагався діяти іншими методами: не вступати в конфронтацію із царським урядом, а впливати на нього. Він підтримував стосунки з правобережним полковником Семеном Палієм, що передбачало за сприятливих обставин об'єднання України. Але несприятлива політична ситуація початку XVIII ст. і залежність дій гетьмана від московської дипломатії зробили неможливим повернення втраченого Правобережжя під гетьманську булаву.

Правобережне козацтво під владою двох держав

Захоплення турками Поділля у 1672 р., а незабаром відмова П. Дорошенка від гетьманства призвели до того, що козацтво намагалися використати в протистоянні між собою Османська імперія і Річ Посполита. Менш ніж за десять років турки змінили кілька гетьманів, а в підсумку віддали контрольовану ними територію у підпорядкування кримського хана («Ханська Україна»).

Більш успішними стосовно правобережного українського козацтва були дії уряду Речі Посполитої. За сприяння короля Яна III Собеського на сеймах 1676 і 1677 рр. було ухвалено деякі постанови щодо козаків, зокрема про їх розташування, формування 4-тисячного війська для боротьби з турками та виплату козакам з державної казни певної платні.

Польська шляхта звинувачувала короля в надмірному покровительстві козакам. Але ця «надмірність» пояснюється його розумінням ролі козаччини у протистоянні турецькому наступу, а також в заселенні спустошеної тривалими війнами території Правобережної України.

У 1683 р. король призначив гетьманом козацтва Степана Куницького.

Ян III Собеський

Але він зовсім не мав підтримки козаків, які невдовзі обрали собі іншого гетьмана – Андрія Могилу (1684–1689).

Активна участь правобережного козацтва (приблизно 5 тис. козаків) у поході королівського війська для визволення обложеного Відня (Австрія) та його участь у переможній битві з турками (вересень 1683 р.) спонукали польський уряд на черговий крок до відновлення полково-сотенного устрою козацтва Правобережжя.

Сейм 1685 р. ухвалив відновити на території колишніх полків козацтво з усіма його правами і землями (маєтностями). У постанові зазначалося, що люди, які запишуться в козаки й оселяться на Південній Київщині, будуть вільними й визнаватимуть владу лише призначеного королем гетьмана та полковників. Козацтво повинно було убезпечити Річ Посполиту від натиску турків. Для офіційно відновленого козацтва король визначив землі на південь від р. Рось. Він розіслав універсали, у яких поселенцям обіцяв різні пільги.

Тоді ж король став видавати «*приповідні листи*» на право набирати полки. Так відродилися Богуславський полк на чолі з полковником *Самійлом Івановичем (Самусем)*, Корсунський – на чолі із *Захаром Іскрою*, Брацлавський – на чолі з *Андрієм Абазином* та Білоцерківський – на чолі із *Семеном Гурком (Палієм)*. Заохочуючи утворення козацьких полків, уряд ставив за мету не лише заселити безлюдні землі, а й мати надійну та постійну охорону кордонів. Офіційно гетьманом козацтва було призначено А. Могилу.

Семен Палій і заселення Правобережної Гетьманщини

Почалося швидко заселення Правобережжя. Втомлені багаторічною небезпекою та розрухою люди, почувши про відродження козацтва, йшли сюди з усієї України, заселяючи слободи й містечка, вільні від панщини й підвладні полковникам.

Серед козацьких ватажків особливо авторитетним у простого люду був полковник С. Палій (1640–1710). Він народився в містечку Борзні, що на Чернігівщині, у козацькій родині. Закінчив Києво-Могилянський колегіум, мав добрі військові та організаторські здібності. Певний час служив у Ніжинському полку, потім перебував на Запорозжжі, служив у гетьмана П. Дорошенка. С. Палія добре знали й поважали запорожці.

Коли уряд оголосив про формування козацьких полків, С. Палій разом з кількома

Печатка С. Палія.
1696 р.

сотнями запорожців переселився на Південну Київщину, отримав «приповідний лист» короля й зробив центром свого полку м. Фастів. Під його управлінням перебувала територія, що охоплювала колишні Білоцерківський, Канівський, Чигиринський та Уманський полки. Цей регіон, по суті, став місцем швидкого заселення, куди український народ переселявся з різних регіонів України, у тому числі й з Лівобережжя та Запорозжя.

Козацька «Палієва держава» під кінець століття вже охоплювала межі багатьох колишніх полків на Правобережній Україні. Західний кордон відновлюваної «Палієвої держави» сягав р. Случ, зазначеної як західний кордон ще в Зборівському договорі 1649 р.

Відновлення козацтва стало реальною загрозою існуванню панщини в шляхетських маєтках. На звільненій від польського панування території життя народу стало набагато легшим. Про таке становище шляхта скаржилася урядовим особам, але ті були безсилі приборкати С. Палія. Та ще й козаки потрібні були уряду для охорони кордону та заселення Правобережжя. Тоді польські пани зі своїми загонами почали нападати на Паліївщину. Між Палієм і шляхтою точилася безперервна боротьба.

Наприкінці 80-х років XVII ст. С. Палій очолив активну боротьбу проти польсько-шляхетського панування. Він прагнув домогтися возз'єднання Правобережної та Лівобережної України, задля чого через посередництво І. Мазепи звертався з листами до царського уряду. Проте той не погоджувався на таку акцію, натомість пропонуючи С. Палієві перейти зі своїми козаками на Січ, тобто в московське підданство. С. Палій, звісно, на таку пропозицію не міг погодитися, бо це не вирішувало питання визволення Правобережжя від польського панування.

У 1689 р. С. Палій з невеликим загоном козаків напав на м. Немирів – резиденцію ставленика поляків гетьмана Гришка. Проте взяти місто не вдалося, а С. Палія польські урядовці заарештували й відправили до німецького міста-фортеці Магдебурга, де він знаходився в ув'язненні майже рік, поки його не визволили козаки. Після цього він перейшов до більш відкритих дій проти польської шляхти. На його приборкання уряд скеровував військові загоны. Підписання у 1699 р. Карловицького миру з турками для польського уряду означало непотрібність козацтва.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому всупереч прагненням заволодіти всіма українськими землями Московська держава підписала «Вічний мир»?

2. Якими мотивами керувався польський король, відновлюючи козацтво?
3. Яку роль у Віденській битві відіграли козаки?
4. Що таке «приповідні листи»?
5. Спробуйте розтлумачити поняття «Палієва держава».

Споміркуйте!

1. Чому після П. Дорошенка на Правобережжі з'явилося багато гетьманів?
2. Чому в титулі лівобережного гетьмана І. Самойловича було вказано: «гетьман обох сторін Дніпра»?

Ключові поняття та постаті: «тогочасна Україна», Правобережна Гетьманщина, Семен Палій, «приповідні листи», «Палієва держава», Карловицький мир 1699 р.

ДОКУМЕНТ

Прочитайте витяг з Літопису, визначте значення правобережного українського козацтва для Речі Посполитої того часу.

Роль козаків у Віденській битві 1683 р. та спроба турків помститися їм

[1684] Турчин, програвши в Австрії під цісарською столицею Віднем баталію, як то було описано в минулому році, немало роз'ятрився за той свій занепад, і не так на німців, як на поляків і козаків. На поляків за те, що, несподівано розірвавши з ним мир, допомогли цісареві, а на козаків за те, що, буди зтяжним [допоміжним. – Авт.] військом, виявилися їм, туркам, найстрашнішими (над поляків і німців) ворогами, особливо через вибиття яничарів у шанцях. Тож, хочучи знову відшкодувати ті свої втрати на християнах, турчин прибирався на те зі своїми військами у Стамбулі, а на тогочасній Україні звелів через свого волоського господаря Дуку зтягти собі в допомогу козацькі війська, кладучи на одного козака плати в місяць 40 битих талярів. Багатий пан клав добрим молодцям пристойну й гідну плату, але не підманув їх нею, бо замислив був, зтягнувши їх у такий хитрий спосіб на війну, всіх похапати й віддати на свої каторги, а вони, остерігшись чи були перестережені з турецького боку від когось собі зичливого, і за таку високу плату не зволили піти на ті турецькі зтяги й поставити себе тим у явну небезпеку...

Величко Самійло. Літопис. / Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – С. 296.

Це цікаво!

Одним із нащадків гетьмана Михайла Ханенка був Богдан Іванович Ханенко (1858–1917) – український колекціонер, меценат, археолог. На базі його багатой колекції в Києві було створено Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (колишня назва – *Київський музей західного та східного мистецтва*).

§27. СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА ТА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Згадайте!

1. Що являли собою південно-східний кордон Київської держави і пізніше Дике Поле?
2. Звідки починалася Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького?

Перша хвиля колонізації Слобожанщини Відмінну від інших земель історію мала **Слобідська Україна (Слобожанщина)**. Нині це землі Харківської, Сумської, частини Донецької і Луганської областей, Воронежської і Курської областей Росії.

У добу Київської держави це була її окраїнна територія, населення якої займалося господарством і несло сторожову службу. Під час монголо-татарської навали ці землі були спустошені і стали частиною так званого Дикого Поля. Уряд Московської держави, прагнучи закріпити ці землі за собою і захистити населення, будує укріплені лінії із замками й фортецями («засіки»). З розширенням кордону на південь тут поселяються втікачі-невільники та прикордонна сторожа. Сторожову службу в XVI ст. виконували переважно українські козаки, загони яких не лише давали відсіч нападам татар, але й за завданням царя чи з його дозволу самі ходили в походи проти них.

З другої половини XVI ст. українські переселенці брали активну участь у заснуванні міст. Так, існують документи про будівництво «черкасами» й «дніпровськими козаками» міста Царєборисова (період правління Бориса Годунова). Ці ж «черкаси» були й сторожовим гарнізоном міста.

Більш активне переселення українців на Слобожанщину припадає вже на 30-ті роки XVII ст. Це було спричинено зростанням небезпеки з боку татар, а також поразкою українських козаків у повстаннях 1630-х років, яка змушувала не лише їх, а й представників інших станів українського суспільства переселятися разом із сім'ями, майном та худобою на Слобідську Україну.

Одним із перших переселенців був гетьман Яцько Острянин, керівник козацько-селянського повстання 1637–1638 рр. Після поразки повстання він

Українська селянка

зі своїм полком (понад 1000 козаків) поселився на Слобожанщині. До нього приєдналися сім'ї козаків, селяни, міщани. Усі вони поселилися біля Чугуєва. А незадовго до приходу Я. Острянина тут вже осіли дві тисячі українців.

Царський уряд всіляко підтримував українських козаків, селян і міщан. Адже це були здебільшого відважні воїни, котрі мали великий досвід у боротьбі з татарами. Тому й вимоги Польщі повернути їй підданих залишалися без уваги.

Управління

Переселенці утворювали окремі слободи або осідали в містах – Білгороді, Курську, Валуйках, Воронежі, Сьльці, Карачеві та ін. Тут вони проживали поряд з московським людом. Якщо в місті було багато переселенців-українців, то вони створювали окрему слободу («черкаську»). На чолі української общини стояв *отáман*, якому підпорядковувалися *сотники*, а сотникам – *десятники*. Тобто управління тут було організоване за козацьким зразком. Контроль над переселенцями здійснював воєвода, призначений царським урядом.

Молчанський монастир у Путивлі. XVI–XIX ст.

Кожен, хто ставав на царську службу, складав присягу в Путивлі, де втікачів-українців розподіляли по місцях поселення. Переселенцям давали хліб і гроші на облаштування помешкання, а також зброю й боеприпаси. Людям служилим, крім земельних наділів, призначалася щорічна платня.

Отже, українські переселенці, найактивнішу частину яких становили козаки, заселили майже всі безлюдні степи Дикого Поля, колонізуючи південні рубежі Московської держави й захищаючи їх від агресії з півдня.

Друга хвиля колонізації

Після Білоцерківського миру 1651 р. почалася друга хвиля переселення українських козаків, селян і міщан на Слобожанщину. Царський уряд прихильно ставився до переселенців, котрі своїми слободами утворювали нову оборонну смугу на півдні держави. Під поселення відводилися вільні землі. Переселенцям дозволялося зберігати свій козацький устрій та внутрішню автономію. Так виникли нові міста – Суми, Харків, Охтирка, Лебедин, Чугуїв – і велика кількість слобід. Воєнно-політичні події кінця 50-х – початку 60-х років XVII ст. в Україні посилювали цю

міграцію на схід. 1652 р. козацький полковник *Іван Дзиковський* з двома тисячами сімейних козаків (всього 4269 осіб), прийшовши з-під Острога на Волині, заснував місто Острогозьк. Через два роки 1387 українських переселенців заснували Охтирку, прибувши сюди з усім своїм господарством і худобою.

Переселялися, як правило, люди молоді й енергійні, здатні воювати й господарювати. Проте масовий відтік населення із знекровленої боями центральної України послаблював сили повстанців у визвольній боротьбі. Унаслідок переселення на Слобожанщині виникло *5 полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський*. Серед новоприбульців були й росіяни. Наприкінці XVII ст. тут уже проживало 100 тис. українців і 20 тис. росіян.

Устрій Слобожанщини Полк як адміністративно-територіальна й військова одиниця поділявся на сотні. На чолі полку стояли довічно обрані козаками полковник і старшина (обозний, суддя, осавул, хорунжий, два писарі). Сотника обирала полкова старшина, а він призначав сотенну старшину. Слобожанщина не зовсім була схожа на Гетьманщину. Однак, як і там, полковникові належала вся адміністративна, судова й військова влада в полку. Полковник намагався утримати в своїх руках цю посаду. Тому від утворення полків до їхньої ліквідації в другій половині XVIII ст. на цій посаді перебувало всього 26 полковників з восьми старшинських родів (Донцових, Кондратьєвих, Лесевицьких та ін.). Це пояснюється тим, що вони були засновниками своїх полків. Вони підпорядковувалися білгородському воєводі. У полкових містах перебували представники царської адміністрації.

Юридичною основою існування полків були царські жалувані грамоти, які надавали право козацького устрою, свободу від податків, право вільної торгівлі й винокуріння.

Основною функцією слобідських полків була оборона від татар. Але уряд використовував їх і для інших воєнних акцій, зокрема для придушення своїх супротивників на Гетьманщині. Вони ходили в Чигиринські (1677–1678) і Кримські (1687, 1689) походи, брали участь в Азовському (1696) та інших походах.

Стани. Привілейованим станом на Слобожанщині були **Землеволоніння.** *козаки*. Пізніше їх поділили на *виборних*, які **Повинності** могли відбувати військову службу за власний кошт, і *підпомічників* – бідних козаків, котрі допомагали виборним. Бідні козаки надавали худобу й підводи для воєнних походів, були погоничами, заготовляли харчі й фураж,

Знатна українська
панна

Козачка.
Художник С. Васильківський

Українські землі наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.

працювали в господарстві виборного козака, доки той перебував у поході. Кількість підпомічників разів у п'ять перевищувала число виборних.

Селяни, зазвичай переселенці, залишалися у своєму стані *посполитих*. Вони намагалися не селитися на «вільних військових землях», бо це вимагало виконання військових повинностей, тобто перетворювання їх на козаків. Тому вони здебільшого поселялися на землях козацької старшини й заможних козаків. Селяни сплачували податки до царської казни, відбували певні повинності й мали право переходу, будучи вільними, а не кріпаками.

Права *міщан* були подібні до прав селян. Вони проживали в містах поруч із козаками й посполитими, займалися хліборобством, ремеслами й торгівлею. З попереднього місця проживання міщани перенесли на Слобожанщину цеховий устрій. 1685 р. у Харкові було вже п'ять ремісничих цехів.

Необмежені можливості у своїй діяльності мало й православне *духовенство*. Деякі монастирі на Слобожанщині виникли ще до масового переселення сюди українців (Святогірський). Почали діяти жіночі та чоловічі монастирі. Вони мали великі земельні угіддя, на яких оселялися прийшли селяни. При монастирях створювалися школи, у яких навчалися діти представників різних станів.

При заснуванні нових міст і слобод, окреслювалися межі їхніх володінь. Залежно від кількості людей кожному поселен-

цю відводилася ділянка лісу й сіножаті. Згодом міста в цілому та окремі заможні поселенці закріплювали за собою землю жалуваними грамотами або дозволами білгородських воєвод.

Оскільки вільних земель було багато, козацька старшина мала змогу розширювати свої володіння. Вона засновувала нові слободи, обіцяючи поселенцям пільги щодо повинностей на певний термін. Так, І. Сірко заснував слободу Артемівку, у якій поселив 20 сімей. Свої поселення мали й російські офіцери, яким цар давав землю у власність. Вони поселяли тут не тільки новоприбулих, а й своїх кріпаків, яких переводили з інших маєтків. Це прискорювало поширення на Слобожанщині кріпацтва.

Робота в групах: Знайдіть спільне й відмінне в адміністративно-територіальному устрої і становій структурі Гетьманщини і Слобожанщини.

Степан Разін і Україна

У 1670 р. на Слобідську Україну поширилося селянсько-козацьке повстання під проводом *Степана Разіна*, що вибухнуло на сусідньому Дону. У ніч на 9 вересня загін повсталих донських козаків підійшов до Острогозька. Острогозький полковник І. Дзиковський таємно від воєводи впустив їх у місто. Він знав, що козаки його полку прихильно ставляться до разінців. Разінці, діючи спільно з острогозькими вартовими козаками, заарештували воєводу Мезенцева, приказного І. Горелкова й митних відкупщиків.

Повстання поширилося на міста Ольшанськ і Коротояк, але воно швидко було придушене військами білгородського воєводи Г. Ромодановського. Цар наказав воєводі спіймати учасників повстання і «велети казнити смертю». 29 вересня 1670 р. спійманого І. Дзиковського й чотирьох його соратників розстріляли. Його дружині Євдокії відрубали голову, а чотирьох дітей полковника відправили до Сибіру. Багато козаків-повстанців повісили вздовж р. Тиха Сосна.

Однак розправа з повстанцями не зупинила повстання, яке охопило вже Маяцьк, Цареборисів, Зміїв, Балаклію, Чугуїв, Мерефу та інші міста. Досить активно діяв загін соратника С. Разіна – Олексія Хромого, опішнянського козака з Полтавщини. У листопаді 1670 р. на Слобожанщині відбулися вирішальні бої між повстанцями та урядовими військами, які завершилися придушенням повстання.

**Участь
запорожців
у політичних
подіях на
Гетьманщині**

Від часу свого виникнення Запорозька Січ була укріпленим козацьким табором, охоронцем державного кордону та надійним притулком для селян-утікачів і повстанців. Тут почалась Національно-визвольна війна. Коли ж воєнні дії розгорнулися по всій Україні, Запорозжя на певний час втра-

Запорожець.
Художник
А. Монастирський

тило свою політичну роль і відійшло на другий план, підтримуючи ті чи інші політичні угруповання. 1652 р. запорожці перенесли свою столицю у більш зручне й захищене місце – на острів **Чортмлик** (поблизу сучасного с. Капулівка на Нікопольщині). З опису 1672 р. видно, що це вже було могутнє укріплене поселення.

Запорожці вважали себе незалежними від влади гетьманів, хоча й впливали на хід подій у Гетьманщині. Так, у 1654 р. на Переяславській раді запорожців не було. У 1663 р. запорожці прибули в Ніжин на Чорну раду і навіть зуміли провести в гетьмани свого кандидата – І. Брюховецького.

У 1672 р. вони зробили спробу повторити свій успіх, пропонуючи в гетьмани кошового отамана І. Сірка. Але його популярність серед козацьких мас, рішучість і запальність не влаштували ні московський уряд, ні козацьку старшину. Більше того, І. Сірка заарештували й відправили до Тобольська. Після цього Запорозька Січ уже не втручалася у вибори гетьмана.

Коли за оволодіння Україною боролися різні держави, Запорозька Січ не мала стабільної політичної орієнтації. Серед запорожців одночасно існували різні політичні угруповання. Іноді запорожці відігравали навіть деструктивну роль у подіях, тоді як важкий процес державного будівництва вимагав єдності сил. Ця суперечність найяскравіше виявлялася в діяльності хороброго полководця, кошового отамана Івана Сірка.

**Кошовий
отаман
Іван Сірко**

Ще молодим І. Сірко ходив у морські походи, у 1646 р. разом з Б. Хмельницьким перебував у Франції, де брав участь у битві під Дюнкерком, пізніше – у Національно-визвольній війні. Разом із запорожцями в 1654 р. він не присягнув цареві, але виступив проти І. Виговського і П. Тетері через їхню пропольську політику. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. перебував у антимосковській опозиції, водночас ведучи воєнні дії проти татар.

У 1667–1668 рр. І. Сірко з родиною жив у слободі Артемівці (біля Мерефи), потім був обраний харківським полковником і брав участь у повстанні на Слобожанщині проти свавілля царської адміністрації. Потім знову перейшов на Запорожжя і продовжував боротьбу з турецько-татарською агресією. Лише

Запорожці пишуть листа турецькому султанові.
Художник І. Рєпін. 1889–1896 рр.

за один рік він здійснив чотири походи в Крим. У 1672 р. І. Сірко претендував на гетьманську булаву, але козаки обрали І. Самойловича. Тоді супротивник І. Сірка полтавський полковник Ф. Жученко схопив його і видав царській владі. На вимогу запорожців і польського короля Яна III Собеського, котрий наполягав на звільненні І. Сірка, та у зв'язку із зростаючою загрозою наступу Оттоманської Порти на володіння Московії й Польщі, царський уряд був змушений звільнити його. Повернувшись із заслання, І. Сірко здійснив кілька походів на турецькі фортеці Аслам-Кермень та Очаків. Турецький султан видав спеціальний фірман (указ), у якому розпорядився молитися в мечетях про загибель І. Сірка. Татари називали його «шайтаном».

1674 р. війська турецького султана Магомета IV і кримського хана напали на Запорожжя, але були розбиті. Навесні наступного року запорожці та їхні союзники – донські козаки й калмики – уцент розбили турецьких яничарів і ханські орди, які напали на українські землі.

Із цими подіями пов'язаний знаменитий літературний твір – сатиричний лист запорожців турецькому султану, що послужив сюжетом для картини Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

Лист запорожців турецькому султанові

«...Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар, що голою с...ою їжака не вб'єш. Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого військо

ми не боїмося, землею і водою будемо битися з тобою... Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден ти матері вірних християн! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день такий у нас, як і у вас, поцілуй за це ось куди нас!»

У наступні роки І. Сірко також здійснював блискучі бойові походи, що стримували агресію на українські землі. Востаннє І. Сірко вирушив у похід 1680 р., і того самого року 1 серпня він помер. Поховали його біля сучасного с. Капулівка на Дніпропетровщині. Він став героєм багатьох переказів, народних дум, пісень, художніх творів.

Під егідою двох держав

Андрусівське перемир'я 1667 р. визначило непевне становище Запорозької Січі (до 1686 р.), бо вона повинна була водночас служити польському королю і московському цареві. Претензії обох держав на Запорожжя свідчили про його значення, насамперед у боротьбі проти турецько-татарської агресії. Ця роль Запорожжя яскраво проявилася в 70–80-х роках XVII ст., коли спустошувалися й загарбувалися українські землі. Під час битви за Чигирин 1677–1678 рр. запорожці брали активну участь в організації відсічі ворогові.

Через запорозькі землі проходив один із чотирьох шляхів набігів татар і турків на українські землі, тому запорожцям часто доводилося вступати в битви з ворогами.

Під час морських походів запорожці невеликими загонами відволікали на себе значні військові сили противника. Вони разом із козаками Семена Палія взяли участь у знаменитій битві з турками під столицею Австрії Віднем 1683 р.

Юрій Кульчицький

У битві під Віднем особливо уславився козак Юрій Кульчицький, уродженець м. Самбора на Львівщині, про подвиги якого писали тогочасні європейські газети. Знаючи турецьку мову (колись був у полоні), Ю. Кульчицький, який на той час перебував у Відні у своїх купецьких справах, кілька разів пробирався у ворожий табір і повертався назад із важливими розвідувальними даними. Отримавши після перемоги трофейні турецькі вози з кавою, Кульчицький відкрив у Відні першу в Європі кав'ярню і навчив європейців вживати цей напій. Після смерті в столиці Австрії йому було споруджено бронзовий пам'ятник.

Заселення Запорозьких Вольностей

У другій половині XVII ст. устрій козацької республіки залишався таким самим, як і в попередній час. Продовжувався інтенсивний процес

заселення й господарського освоєння Запорозьких Вольностей. Цьому не могли перешкодити навіть руйнівні воєнно-політичні події на українських землях. Приплив утікачів з окупованої Польщею Правобережної України значно збільшився. Та й сусідня Гетьманщина постачала Запорожжю невдоволених своїм життям козаків, селян і міщан.

На запорозьких землях з'являються нові козацькі займища, слободи, містечка, жителі яких, підпорядковуючись січовій владі, займалися землеробством, рибальством, мисливством, торгівлею. Уже тоді існували *козацькі зимівники* – господарства заможних козаків, у яких використовувалася наймана праця, бо кріпацтва на Запорожжі ніколи не було. Запорожці торгували з прикордонними українськими землями переважно рибою й сіллю, яку добували в Прогноїнських озерах.

1656 р. Кіш Запорозький запровадив у с. Старі Кодаки берегову варту *козаків-лоцманів*, які повинні були сплавити й проводити через Дніпрові пороги каравани торговельних суден, а також воєнні струги, плоти тощо.

Участь у війнах У воєнних зіткненнях і боротьбі старшинських угруповань за гетьманство претенденти намагалися заручитися підтримкою Запорозької Січі, як і царський уряд у війнах проти різних держав. Під час Кримських походів запорожці також взяли в них активну участь, здійснюючи й самостійні воєнні операції у кримському напрямку. Однак запорожці були зацікавлені в мирних відносинах з Кримом, бо на пограниччі з ним вони займалися добуванням солі, рибальством, вели активну торгівлю з татарами і турками.

Низове Військо Запорозьке взяло участь і в азовсько-дніпровських походах 1695–1696 рр., козаки були добрими розвідниками, блокували шляхи для відступу ворога, залишалися у складі залоги у здобутих фортецях тощо. Ситуація змінилася з укладенням мирного договору між Росією та Османською імперією в 1700 р.

Робота в групах: *Наведіть аргументи за і проти окремішнього існування Запорозької Січі як державно-політичного утворення, незалежного від Гетьманщини.*

Тривоги й турботи кінця століття Кінець XVII ст. для Запорозької Січі був дуже напруженим і тривожним. Занадто багато справ турбували кошову старшину й козацьку голоту (сірому). Прибулі з Гетьманщини козаки скаржилися на зростання тиску з боку старшин-землевласників, котрих козаки

називали дуками. Запорозжці були невдоволені політикою гетьмана І. Мазепи, зокрема, тим, що він, виконуючи розпорядження царя, будував на запорозьких землях фортеці: Кам'яний Затон на Дніпрі (навпроти Січі), «городки» на р. Самарі, поблизу козацького Пустинно-Миколаївського монастиря. Необхідність їх спорудження цар і гетьман пояснювали загрозою турецько-татарської агресії. Проте запорозжці вбачали в них загрозу для себе. Значні військові гарнізони фортець грабували монастирські й козацькі пасіки, вирубували дерева тощо.

Невдоволенням запорозжців гетьманом Мазепою, котрий, на їхнє переконання, сліпо виконував волю царя, вирішив скористатися авантюрист **Петрик (Петро Іваненко)**. Цей полтавський козак у 1692 р. прибув на Січ і став підбурювати запорозжців на похід проти І. Мазепи. Хоча в нього й знайшлися прихильники, але в цілому запорозжці не підтримали Петрика. Неспокійне Запорозжжя наближалось до трагедії 1709 р.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Визначте на карті межі Слобідської України.
2. Чому саме на Слобожанщину було спрямовано основний потік українських переселенців наприкінці XVI – у XVII ст.?
3. Що ви знаєте про Святогірський монастир?
4. Чому за Андрусівським перемир'ям 1667 р. Запорозька Січ підпорядковувалася одночасно царю і королю?
5. Що ви знаєте про долю могили І. Сірка?
6. З кого змалював Ілля Рєпін образ запорозького писаря на картині «Запорозжці пишуть листа турецькому султанові»?

Поміркуйте!

1. Чому на підпорядкованій самодержавній Московській державі Слобожанщині існував полково-сотенний устрій?
2. Чи існує зв'язок між діяльністю кошового отамана І. Сірка і народною легендою про козака-характерника?

Ключові поняття та постаті: *Чортотлицька Січ, Іван Сірко, козацький зимівник, кошовий отаман, дніпрові лоцмани.*

ДОКУМЕНТ

Визначте за документом ставлення запорозжців до І. Сірка.

Про похорон кошового отамана Івана Сірка

Того ж літа (1680), 1 серпня, преставився від цього життя у своїй пасіці Грушовці, похворівши певний час, славний кошовий отаман Іван Сірко. Його припродавжено водою до Запорозької Січі і чесно поховано всім Низовим Запорозьким військом у полі за Січчю...

Поховано його знаменито 2 серпня з превеликою гарматною і мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська. Бо це був

той їхній справжній і щасливий вождь, який із молодих літ аж до своєї старості, бавлячись воєнними промислами, не тільки значно воював Крим і попав у нього деякі міста, але також погромлював у диких полях, було то на різних місцях, численні татарські чамбули і відбивав полонений християнський ясир... Його все військо дуже любило і за батька свого шанувало. Поховавши ж його, як вище казав, з жалем, висипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста із належним написом його імені і справ.

Величко Самійло. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 265.

Це цікаво!

Сільськогосподарська культура **кукурудза** з'явилася в нас на початку XVII ст. завдяки Колумбу, який привіз її в Європу, де вона дуже швидко набула поширення. Її назва подібна до румунського слова «кукуруц» (ялинова шишка).

§ 28. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ: **«РУЇНА»: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ**

Втрачені в боротьбі сили і ресурси

У попередніх параграфах цього розділу стисло передано складний в історії України період, який вже у другій половині XVII ст. у літературних та історичних творах дістав назву «Руїна», що дуже влучно відобразила стан, у якому перебувала Україна протягом майже трьох десятиліть років, – спустошені міста та села, зруйноване господарство, знелюднені території, криваві побоїща. Хронологічно цей період припадає на кінець 50-х – середину 80-х років XVII ст., або умовно – від смерті Б. Хмельницького до підписання «Вічного миру» 1686 р.

Тривала Національно-визвольна війна українського народу була для нього надзвичайно виснажливою. Масове покозачення селян і міщан у період війни сприяло успішним діям козацького війська під керівництвом досвідчених полководців – Б. Хмельницького і його багатьох соратників, професійних воїнів. Але з господарства було вилучено велику кількість робочих рук. У боях десятки тисяч людей загинули, потрапили в полон або переселилися на захищену від небезпеки територію (згадаймо І. Дзиковського).

Майже вся Україна була театром воєнних дій, що будь-який квітучий край перетворює на руїни. Держава, на воєнну допомогу якої покладав надії Б. Хмельницький, вичікувала, коли знесиляться обидві сторони. Російський історик В. Ключевський у великій праці «Курс російської історії» (ч. III), виданий ще в 1908 р., писав: «Богдан чекав від Москви відкритого

розриву з Польщею і воєнного удару на неї зі Сходу, щоб звільнити Малоросію і взяти її під свою руку [тобто під протекцію. – *Авт.*], а московська дипломатія, не пориваючи з Польщею, з тонким розрахунком вичікувала, доки козакі своїми перемогами доконають ляхів і змусять їх відступитися від бунтарного краю, щоб тоді легально, не порушуючи вічного миру з Польщею [Полянського 1634 р. – *Авт.*], приєднати Малу Русь до Великої». І далі він пише про те, що в рядах повстанців існували конфлікти, навіть у козацькому середовищі, що особливо проявилось після смерті Б. Хмельницького: «...це – ворожнеча козацької старшини з рядовим козацтвом, “городової і запорозької черні”, як тоді його називали в Україні. Ця ворожнеча викликала в Малоросії безкінечні смути і призвела до того, що Правобережна Україна дісталася туркам і перетворилася на пустелю. І Москва отримала по заслугах за свою тонку і обережну дипломатію».

Не наступив мир і після укладення україно-московського договору 1654 р. Участь у війні зі шляхетською Польщею збройних сил тоді потужної Московської держави передбачала переможне завершення Національно-визвольної війни. Проте утримання багатотисячного московського війська, яке знаходилося в українських містах і містечках, цілком лежало на плечах місцевого населення (за тодішнім звичаєм). Перехід із рук в руки населених пунктів у воєнних баталіях супроводжувався розправами над жителями, розореннями і пограбуваннями.

Гетьману Б. Хмельницькому ще вдавалося тримати під своєю булавою єдність звільнених земель і дипломатичним шляхом вимагати від московського уряду дотримуватися підписаного договору, хоча той своїми діями показав, що фактично розглядає Україну не як суверенну державу, а як повернену «свою землю», раніше втрачену.

Україна на перетині інтересів великих держав

Після Б. Хмельницького серед політичних спадкоємців не знайшлося державного діяча і полководця, рівного йому, а ті, які пізніше з'являлися, з різних причин і обставин вже не могли відновити єдність колись визволеної від іноземного панування території. Доля України залежала від зовнішніх факторів, від співвідношення сил у Східній і Південно-Східній Європі, бо і Річ Посполита, і Московська держава, і Османська імперія з її васалами намагалися не допустити існування посеред цього трикутника самостійної української держави. Надто привабливими для них були не тільки її геополітичне

розташування, а й родючий чорнозем, лісові та інші природні багатства. Тому в протистоянні в боротьбі за українські землі вони використовували різні козацько-старшинські угруповання та спиралися в Україні на своїх ставлеників (звідси одночасне існування кількох гетьманів), використовували підкупи, заохочували доноси і скарги.

Особливо від боротьби за гетьманську булаву і втручання іноземних держав постраждала Правобережна Гетьманщина, де саме й було започатковано Українську козацьку державу (два з трьох воєводств – Київське і Брацлавське, – які за умовами Зборівського договору 1649 р. віддавалися під повну владу Б. Хмельницького, знаходилися на Правобережжі). Україна змушена була вести боротьбу за свою незалежність з усіма державами, які приходили на Правобережжя, щоб загартувати його. І воно швидко стало перетворюватися на «Руїну», за висловом літописця С. Величка, який писав: «Впаде, впаде красна козацька Україна тогочісна, як той стародавній Вавилон, місто велике».

Так, після Чуднівської військової кампанії російський воевода князь Барятинський говорив, що тільки на Київщині він знищив 15 тисяч мирних жителів. У 1663 р. польський воєначальник Чарнецький, придушивши повстання в містечку Ставище на Київщині, наказав винищити все населення, і потім писав королю, що «вся Україна вирішила вмирати, а не піддаватися полякам». За його наказом було зруйновано і Суботів та вчинено наругу над могилою гетьмана Б. Хмельницького.

Трагічний шлях до роз'єднання України

Однією з причин боротьби політичних сил було протистояння не тільки за гетьманство, а й за вибір шляху розвитку Української козацької держави. Була різна орієнтація української шляхти і старшини, в основі якої знаходилися економічні, культурні й родинні інтереси та зв'язки. Лівобережні діячі тяжіли до Московської держави, а правобережні – до Речі Посполитої, у складі якої сподівалися закріпити свої станові права і маєтності (згадаймо Гадяцьку угоду 1658 р.). Цей політичний розкол був поглиблений державним, фактично, ніби узаконеним Чорною радою в Ніжині 1663 р.

Запорозька Січ мала своє бачення розвитку подій і підтримувала того чи іншого гетьмана або кандидата в гетьмани (наприклад, того ж І. Брюховецького), вела свою незалежну політичну лінію. Запорозькій старшині й січовому товариству не завжди вистачало політичної виваженості дій і мудрості заради єдності й досягнення перемоги.

Роз'єднаність українських сил та прагнення урядів Речі Посполитої і Московської держави припинити тривалу війну (1654–1667) за рахунок українських земель призвели до Андрусівського перемир'я (1667) і поділу України по Дніпру. Але мир і спокій не наступили.

Гетьмани, що з'являлися один за одним, також не сприяли встановленню миру, а тільки шкодили населенню та своєю незгодою давали можливість іноземним військам захоплювати українські землі. Так, у 1672 р. турки, яких у союзники закликав П. Дорошенко, взяли Поділля. Після Бучацького договору 1672 р. Правобережну Гетьманщину було визнано козацькою державою, але лише в межах вже доценту сплюндрованих Київського і Брацлавського воєводств. І знову це не призвело до затишшя. У 1676 р. гетьман І. Самойлович спробував скористатися ситуацією і об'єднати Правобережну та Лівобережну Гетьманщину під однією булавою.

Потім були спустошливі Чигиринські походи протиборствуючих військ, що призвели до повного розорення Чигириня. Хоч у наступний період аж до «Вічного миру» й не було великих битв, але в умовах панування польської шляхти і турків на Правобережжі не було й можливості для відновлення господарства та залюднення краю. «Вічний мир» 1686 р. завершив період «Руїни», але Україна залишалася розірваною державним кордоном по Дніпру аж до кінця наступного століття.

Таке становище українських земель у період «Руїни» відобразилося в різноманітних історичних джерелах. Витяги з так званих «розповідних» джерел наведено нижче.

Спрацюємо самостійно

ДОКУМЕНТИ

Які приблизно роки охоплює період «Руїни» за автором вірша?

1. Олександр Бучинський-Яскольд. Чигирин

...Суне сила велика в бідну Україну,
Котра тридцять вже років плаче на руїну,
Геть обдерта з багатства ворогами чужими,
Та найбільше у чварах між синами своїми,
Розшматована тими, що в злій ворожнечі
Хату жаром спалили із власної печі!
Боже, боже! В ці літа люто тне щербата –
Батька син убиває, брат іде на брата...

Українська література XVII ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 304–305.

Які відомі вам з попередніх параграфів події відображають наведені уривки з літопису?

2. 3 Літопису Самовидця

[1678]... Того ж року великі запаси у Чигирин проважено, і город крипили, сподіваючися приходу турецького.

Того ж року, зараз навесні, війська великої його царського величства вийшли, над котрими старшим царевич Касимовський і князь Ромодановський. І гетьман Іван Самуйлович, свої війська скупивши, рушив з Батурина мая 10-го, з котрим війська немалії поїшли, бо не тільки козаков у військо гнано, але і міщан і із сел два третього виправували, і убогші чотири п'ятого з оружжєм і борошном, як до війни. І ті війська потягнули поуз Сулою ку Дніпру, до пристані Бужинської, так козаки, як і посполство, бо нікому не фольговано: і войтов, бурмистров, райцов і ремесников всяких, навіть і музиков – скрипников, дудников – усіх гнано до війська...

Того ж року, юля 10-го, війська великої подступили турецької з везиром Мустафою под Чигирин з тяжарами великими...

І скоро ті війська притягнули, зараз почали війська рушати просто на турецьке військо, которое одступило було так комонно, як і гарматами, з піхотою, зостаючою на горі при Каплан-паші...

А на другий день, переправивши табор, под гору поїшли. Але не допустили турки, стоячи на горі з гарматами. Где знову ночувати мусили. І вночі полковника черніговського Василя Борковського гетьман послав і боярин, придавши московського війська немало.

Где, не дойшовши гори, межі собою війська стали ся бити, узявши тривогу. Що почувши, турки з гармат били моцно на табор козацький. І так заночувати мусили. А в суботу, скоро світ, війська козацької і московської гору опанували, турков одбивши, і гармат турецьких двадцять сім з іншими риштунками узяли...

Піхотное зась військо козацьке, под гору за церков зобравшися, боронилося аж до самої ночі. А москва в замку боронилася. І так вночі москва, понабивавши повні гармати пороху і замок запаливши, поїшли з тими козаками на пролом през турецьке військо, которое юже знову було перейшло през Тясмин. І так увойшли до свого війська. Але єднак на замку немало полегло москви, як уступали, бо сторожі не спровожала старшина з квартир, і тих, бідних, погубили. А і ті усі заледво би увойшли, єжели би не піхота козацькая, сердюки, греблі до ночі боронили...

І обступили війська наші своїми потугами, моцно достаючи цілий тиждень. Где турков много побито, а под самим везиром коней двох убито. Бо не тільки з оружжя, але рукопаш билися. Так барзо налігали на табор були, же хотіли турки узяти, але, за помістю божією, на собі понесли.

І так видячи турки, же їх много пропало, другої неділі уступили од війська нашого ку Чигирину і там през три дні тяжари переправляли, і Чигирин до остатку зруйнували, і гармати забрали, і поїшли у свою землю. А наші війська переправилися через Дніпр без жадної юже налоги...

*Українська література XVII ст. –
К.: Наукова думка, 1987. – С. 190, 195–197.*

Визначте, яким є ставлення автора до згаданих у документах осіб.

3. Літопис Самійла Величка

[1681]... Того-таки літа Петро Суховій, що лишався в Запорозькій Січі, побачивши, що розорена й запустіла через турчина тогочасна Україна почала була оживати й населятися в своїх порожніх і попалених містах та селах людьми з цього боку, що переходили на давніші свої житла за Дніпро, знову запраг був, як і після Брюховецького, бути на тому боці замість Дорошенка гетьманом під турецькою ж протекцією. Отож він підняв з Криму значну частину орди і невелике число козаків із Запорозької Січі і 20 червня прибув під Корсунь, а звідти через свої листи, розіслані в усю порожню тогочасну Україну, заохотив і притяг до себе нових тогочасних полковників – уманського, тарговицького і черкаського. А інші тогочасні міста від Побожжя і до Дніпра не схилилися до Суховія, а відізналися зі своєю приязню до гетьмана Самойловича, хочучи мати собі за гетьмана його, а не Суховія...

[1685]... Потім король Собеський, хочучи знову пригорнути від турків ту Україну до Польщі, постановив козацьким гетьманом якогось Куницького і виправив його на прожиття з Польщі до Немирова, наказавши йому зятягати на королівські гроші й провіанті кінне й піше козацьке військо для війни з турчином, що тоді назрівала. А Драгинич, спокійний і смиренний чоловік, прочувши завчасу про гетьманство Куницького, відступив з Немирова в Ясси до свого господаря.

Після Куницького були ще в Немирові лядські гетьмани Могила й Самусь. Але всі ті гетьмани, разом із Куницьким, невідомо в які роки ставали гетьманами, скільки часу гетьманували і коли перестали гетьманувати. Те тільки відомо, що Куницький, прибравши немало пішого й кінного козацького війська, а саме до восьми тисяч, пішов був, з відома і за указом короля, війною на Буджак і Білогіродщину вже в самі осінні заморозки...

[1685]... У той час, відразу після віденської служби, уже панували з дозволу короля Собеського Палій у Фастові, а Іскра в Корсуні, і називалися вони полковниками, Палій – білоцерківським, а Іскра – корсунським. І хоча належали вони до поляків, однак в основному бажали бути під російськими монархами і схилилися під Мазепин реймент, приїздячи до нього в Батурин з празниковими вітаннями і дістаючи від нього всілякі подарунки. А від царської величності Палієві посилали як самому, так і його товариству щорічну платню по 1000 єфимків і по більше. З лядського ж боку присилано йому осібну платню, аж доки він цілком не відторгнувся був від поляків і не прихилився під російську владу...

[1686] Вельможний милостивий пане гетьмане Самойлович!

Після розорення Чигрина з вашої із князем Ромодановським ласки та й решти українських міст через бусурман, коли пронеслася була поголошка, що вони, бусурмани, хотіли прийти з великими своїми силами й на розорення нас, низового Запорозького війська, ваша милість, милостивий пан, пишучи про те до нас, низового війська, горливо обіцялися боронити нас від такого ворожого бусурманського наступу всіма силами свого рейменту.

А тепер виказується інакше, що сам, ваша милість, винаходиш свої рейментарські способи вже не заступати, а розоряти нас, низове війсьсько, оскільки, щоб витіснити нас з лугов і віток дніпрових, старовічних наших козацьких жител, урадилися з московськими боярами, а найбільше зі своїм сватом Шереметом, побудувати нижче Самари понад Дніпром міста [фортеці – Авт.], чого ми ніколи не сподівалися...

Намір ваш щодо витіснення нас з наших дніпрових лугов хай буде цілком відмінено – просимо, бо хоча, бачиться нам, ще далеко до того, однак усілякому злу проханням і порадою краще запобігти завчасно. Чи ж не досить ще того вашій милості, що, вважай, уся цьогобічна Україна, одурена сподіванкою твоєї оборони, до решти пропала й запустіла? ...

Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К.: Дніпро, 2006. – С. 614–615, 629, 630, 633.

На підставі джерела спробуйте визначити, кому зі зазначених осіб симпатизує автор.

4. Літопис Григорія Грабянки

Гетьманство Брюховецького

[1663] Так діялося на Україні. А на Запорожжі, своїм звичаєм зібравшись на раду, козаки самовільно проголосили гетьманом Брюховецького і, прагнучи умовити, про нього навіть до власної особи царської величності написали. А по цей бік Дніпра, вдовольняючи чолобитну єпископа Мефодія та Василя Васюти, ніжинського полковника, царська величність повеліла вільним голосуванням кого хочуть обрати на гетьманство. Якраз на цей час Брюховецький прийшов із кількома сотнями козаків із Запорожжя до Гадяча. Його приязненно прийняв Ромодановський і доручив володіти Україною до Ромен... Отак криваво розпочавши своє гетьманування року 1664, Брюховецький вирішив до перших безчинств додати іще зліші согрішення. Знаючи, що Сомко і Васюта не подарують йому і що вони завжди стоятимуть на заваді його гетьманству, він наказав узяти з-під княжого караулу Сомка, а з ним полковників ніжинського, чернігівського та лубенського, взяти їхню полкову старшину і порубати мечами, останніх же полковників оббрехав і відіслав на Москву. ...

Отакє лихо трапилося на Україні, отак невинних людей, а особливо Якіма Сомка та Василя Васюту, з світу зжили! А Сомко ж був воїном відважним і сміливим, рослий, вродливий і краси надзвичайної, і найважливіше – він був вірним слугою царської величності і радо виконував його волю. Однак і таке рвіння видно злоба перемагає, раз йому довелося життя скінчити, підставивши шию під меч, як уже говорилося, служки Хмельниченкового, задрісника Брюховецького. Наскільки принадний на зріст і на вроду Сомко можна судити хоча б ось з чого. Коли татарчукові було наказано всіх їх порубати, він, порубавши всіх, підійшов з оголеним мечем до Сомка, подивився на нього і з подивом та жалем у голосі запитав: «Невже і цього рубати треба?». І коли почув у відповідь, що цей також має померти, вигукнув: «О нерозумні та немилосердні голови! Та

цього чоловіка господь сотворив на подив людям... ви ж, тупоголові, і його не жалієте, смерті віддаєте!». Проте нічого не добився, оскільки Брюховецький, будучи сильно гнівний на них, твердо віддав наказ усіх їх скарати на смерть...

І настільки цей Попович був людиною зятятою і хороброю, що коли б Брюховецький не прискорив події і коли б не скарав на смерть Сомка та Васюту, то небезпременно б він, всупереч незгодам, підкорив би всю Україну під руку його царської величності. Це він, твердо вірячи у підтримку Сомка, знаючи, що той його у біді не залишить, не один раз писав ляхам та татарам славнозвісну козацьку відповідь. І коли уже після смерті Сомка гетьман Тетеря з польською та своєю козацькою силою вийшов супроти нього, він, все ще сподіваючись на підтримку Брюховецького, твердо стояв. Та потім побачив, що дарма ждати підмоги, і, не бажаючи згуби людям, котрі жили на території його полку, він без остраху сам прийшов до гетьмана Тетері і там, оточений всенародною скорботою, смерть прийняв. Воїстину, коли б ці два дружніх чоловіки – Попович та Сомко – ще трошки пожили, то вони перевершили б діяння старого Хмельницького, бо, невтомно займаючися військовою справою, вони не лише ляхів, що спрагли панування на Україні, а і татар, котрі під личиною братерства брали людей у ясир, безжально били, так розбивали, що ті не могли отямитись...

Незабаром чигиринський гетьман Тетеря з ніжинським полковником Гуляницьким та з іншою старшиною козацькою, а також воєводою Чернецьким та з наказним гетьманом подністрянським Богуном разом з військом короля вирушили під Глухів на Ічню. Дорогою вони скоряли міста під свою владу; те місто, що скорялося добровільно, вони не чіпали, тільки ставили свою залогу, а ворожі міста брали силою і всіх людей в цих містах нищили. Те ж саме діяв і король, ідучи своєю дорогою. Він взяв Остер, але обійшов Ніжин та Батурин (оскільки ці міста мали добрі фортеці і там стояли великоруські державні війська). Взяв місто, що прозивалося Салтикова Дівиця, взяв інші міста, а людей тамтешніх одних порубав, а інших віддав у ясир татарам...

Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К.: Дніпро, 2006. – С. 928–930.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. На підставі вже відомого вам матеріалу визначте хронологічні межі «Руїни» і територію, яку вона охоплювала.
2. Що засвідчують слова Чернецького про його «військові успіхи»?
3. На основі літопису Самовидця вкажіть, які держави брали участь у Чигиринських походах.
4. За літописом С. Величка визначте, на яку державу орієнтувався С. Палій.
5. Як ви гадаєте, чи могла б припинитися «Руїна», якби Поповича і Сомка не було страчено?

§29. УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА ЗА ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

Згадайте!

1. Що було причиною і приводом до скинення з гетьманства І. Самойловича?
2. Чому І. Самойловичу не вдалося об'єднати Правобережну та Лівобережну Гетьманщини?

Коломацькі статті

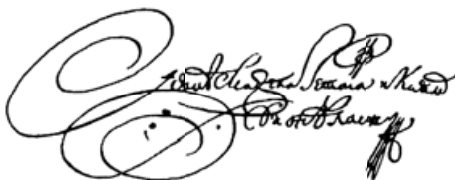
Після арешту й заслання І. Самойловича козацька рада, що відбувалася 25 червня 1687 р. на р. Коломак, мала обрати нового гетьмана.

Найпопулярнішою особою серед старшини був генеральний осавул **Іван Мазепа (1687–1709)**. Тоді йому виповнилося 50 років, він мав політичний та військовий досвід, оскільки був генеральним осавулом за двох гетьманів.

Вибір нового гетьмана, за звичаєм, супроводжувався підписанням договірних статей. За основу було взято Глухівські статті 1669 р. і додано ряд нових пунктів, які обмежували права України. Вводився додатковий військовий гарнізон у Батурині. Заборонялося вести торгівлю з Кримом. Заохочувалися шлюби між українцями та росіянами: «Народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразрывное и крепкое согласие приводит супружеством и иным повелением». Вперше заперечувався державний характер гетьманської влади.

Пізніше всі пункти договору було внесено до царської жалуваної грамоти гетьманові, яку доставили з Москви в жовтні 1687 р. Додано було й дещо нове, зокрема повеління, щоб генеральна старшина й полковники не призначалися без відома царя.

Повідомлялося, що в Батурин направляється полк московських стрільців, «а хлебные запасы на тот полк давать тебе из своих доходов». І наказувалося збудувати фортеці на річках Самарі й Орелі

A handwritten signature in black ink, featuring a large, stylized initial 'М' and 'З' followed by the name 'Иван Мазепа' and a date '1709'.

Автограф Івана Мазепа

Іван Мазепа

та шанець (земляне укріплення) навпроти Кодака. Це був значний удар по українській державності.

Іван Мазепа

І. Мазепа народився близько 1640 р. у с. Мазепинцях поблизу Білої Церкви в сім'ї українського шляхтича, котрий у 50-х роках був прихильником політики І. Виговського. Молодість І. Мазепи припала на роки Національно-визвольної війни та «Руїни». Здобув освіту в Києво-Могилянському та єзуїтському Варшавському колегіумах. Служив при дворі короля Яна III Казимира і за державний кошт вивчав артилерійську справу у Франції, Німеччині, Голландії та Італії. І. Мазепа виконував дипломатичні доручення короля, потім – гетьмана П. Дорошенка.

У 1674 р., коли він з дипломатичною місією був направлений до султана, його перехопили запорожці. Кошовий отаман І. Сірко переправив дипломата до гетьмана І. Самойловича. І. Мазепа працював домашнім учителем синів гетьмана, проте невдовзі став генеральним осавулом. Залишався один крок до гетьманської булави.

І. Мазепа, крім української, добре володів російською, польською, латинською, італійською, французькою і татарською мовами, читав твори західноєвропейських авторів, мав велику бібліотеку. У колегіумах він добре освоїв риторику та піїтику. Цицерон, Лівій, Тацит – це були улюблені автори І. Мазепи. Він і сам добре володів пером, у хвилини дозвілля писав вірші, деякі з них дійшли й до наших днів. І. Мазепа відзначався високою культурою, вражав сучасників яскравою мовою, вишуканими манерами, товариською поведінкою та гнучким розумом. Це була інтелігентна й водночас сувора людина.

Початок гетьманства

Гетьману І. Мазепі відразу ж довелося заспокоювати заворушення селян, міщан і козаків.

Він розсилав універсали, у яких забороняв самовільно забирати чуже майно, обіцяв скасувати орендну систему. Виступи народних мас свідчать, що тоді вже відбувся перерозподіл землі, більшість якої опинилася в руках старшини. А вільні селяни з різних причин втрачали свою землю й ставали безземельними підсусідками, котрі навіть не виконували державних повинностей. Старшина, навпаки, намагалася збільшити податки з населення, примусити селян виконувати «послушенство», тобто працювати в їхніх господарствах.

Дуже обтяжливою для народу була **орендна система**, коли уряд (гетьманський, згодом – царський) за певну суму грошей продавав право збирати з населення різні плати (торгові мита, мостове, перевізне та ін.). Великим лихом для народу було утримання численного царського війська, яке постійно перебувало в містах. Усе це разом узяте й призвело до народних заворушень. І. Мазепа, як і обіцяв, скасував орендну систему.

Наступним заходом гетьмана було **будівництво фортець**. За розпорядженням царського уряду для підготовки до нового походу в Крим на запорозькому прикордонні вздовж р. Самари почали споруджувати фортеці (Богородицьку та ін.). На будівництві працювало 20 тис. українських козаків.

У 1689 р. після невдалого Другого Кримського походу разом із В. Голіциним та великою делегацією гетьман поїхав до Москви. Однак у цей час там відбувся дворцевий переворот. Владу захопив молодий цар Петро I. Царівна Софія опинилася в монастирі, а її фаворит В. Голіцин – у засланні на далекій Півночі. І. Мазепа потрапив у непевне політичне становище. Та все ж він зустрівся із царем, після чого повернувся в Україну.

Внутрішня політика

За період гетьманування (понад 20 років) І. Мазепа зміцнив авторитет гетьманської влади, будучи переконаним, що сила держави – у силі її лідера. Гетьман намагався впорядкувати роздачу маєтностей. Універсалом 1691 р. він заборонив світським і духовним особам обтяжувати селян повинностями, приневолювати козаків переходити в посполиті та відбирати в них землю.

Однак гетьман був сином свого часу та представником свого соціального стану. Навіть за великого бажання він не зміг би змінити закономірного процесу розвитку старшинського і церковного землеволодіння, поглиблення суперечностей між багатими й бідними. І. Мазепа видавав універсали на землеволодіння, сам будучи одним із найбагатших землевласників. Поступово збільшувалися розміри й види податків.

Воєнні походи через Україну руйнували її господарство. Від початку гетьманства І. Мазепа до кінця XVII ст. українські козаки здійснили 11 далеких походів. Люди називали гетьмана «вітчимом» України, говорили, що «душа І. Мазепа в Москві, а в Україні лише його тіло». Соціальне напруження зростало з кожним роком.

Взаємини гетьмана із царем

Ще 1689 р. в Москві І. Мазепа дістав покровительство молодого, талановитого, але тоді ще неосвіченого царя. І. Мазепа вірно служив цареві, а Петро I мав усі підстави беззастережно довіряти своєму

Універсал гетьмана
І. Мазепа.
Глухів. 1690 р.

«Будинок Петра I» у Києві. XVII–XVIII ст.

васалові. Гетьман використовував це довір'я, міг висловлювати цареві свою думку. Наприклад, він був проти союзу з Польщею, розуміючи його небезпеку для України. Проте волю царя виконував, як належить васалові.

Значна частина старшини звинувачувала І. Мазепу в тому, що він шукав прихильності царя. Для такої думки були всі підстави. Цар наділяв його маєтностями, коштовними подарунками й нагородами. Так, 1700 р. гетьмана було нагороджено орденом Св. Андрія Первозваного. А 1707 р. за клопотанням царя від австрійського імператора І. Мазепа одержав титул князя Священної Римської імперії, від польського короля – орден Білого Орла.

Отримуючи нагороди, І. Мазепа не забував і про генеральну старшину, яка одержала російські ранги стольників. Гетьман купив палац у Москві. Він дружив із впливовими московськими боярами Шереметєвим, Головкіним, Голіциним та ін.

Старшинська опозиція. Петрик

Напружене соціальне становище в Україні посилювалося старшинською опозицією, що визрівала особливо в південних полках на ґрунті незадоволення антитатарською політикою царського, а разом з ним і гетьманського урядів.

Тож у 1692 р. у південних полках почалися заворушення. На чолі їх стояв Петро Іваненко (Петрик). Це була освічена людина, канцелярист Генеральної Військової канцелярії, свояк генерального писаря Василя Кочубея. Залишивши посаду й дім у Батурині, він подався на Запорозжя. Там його обрали військовим писарем, і він почав вести агітацію серед запорожців, проголошуючи себе ворогом старшини та І. Мазепи. Можливо, він був направлений Кочубеєм як кандидат у

гетьмани від опозиції. Петрик виступав проти «чортів-панів», орендарів, «дуків, що їм царі маєтності понадавали».

Петрик звинувачував Мазепу в намаганні знищити Україну, перетворити народ на «невільників і холопів». Він проголосив себе гетьманом і готувався до повстання. Проте Петрика Запорозжя не підтримало, окрім кількох сотень козаків-«сіромах». За підтримки татар він вирушив на прикордоння Гетьманщини. Разом із татарами Петрик кілька разів робив набіги в Гетьманщину, але успіху не мав. Гетьман І. Мазепа швидко придушив повстання. Упродовж 1698–1712 рр. Петрик був гетьманом так званої Ханської України – на землях між Південним Бугом і Дністром, котрі перебували під владою Криму.

Відносини із Запорозжям і Правобережна Гетьманщина

Аби зміцнити свій авторитет на Січі, І. Мазепа вживав економічних і політичних заходів. У підсумку йому таки вдалося підпорядкувати Запорозжя. Найгостріші непорозуміння між гетьманом і запорожцями виникали через будівництво фортець на межі з їхніми землями. Запорозжці боялися, що російські військові залоги обмежать їхні вольності. Адже за наказом царя напроти Січі вже споруджувалася інша фортеця – Кам'яний Затон.

Правобережжя також було під постійною увагою гетьмана І. Мазепа. Він не втрачав надії об'єднати під своєю булавою Правобережну та Лівобережну Гетьманщину.

У 80-ті роки XVII ст. на Правобережжі почало відроджуватися козацтво, розгорнувся визвольний рух під керівництвом *С. Палія*, який пропонував І. Мазепі взяти його під гетьманську булаву. Гетьман не наважився на цей крок з кількох причин: по-перше, Московська держава була пов'язана умовами «Вічного миру» з Польщею, по-друге, існувала загроза поширення повстання під проводом С. Палія на Гетьманщину. Тому справа об'єднання правобережних і лівобережних земель відкладалася на майбутнє.

Повстання 1702–1704 рр. під проводом С. Палія

У 1699 р. польським королем став Август II, який підписав з Оттоманською Портою Карловицький мир. Отже, Правобережжя, яким володіли турки з 1672 р., було повернено

Гравюра на честь Івана Мазепа із зображенням церков, зведених його коштом. 1706 р.

Польщі. З огляду на мирну угоду сейм ухвалив розпустити козацьке військо. Тоді козаки вирішили боротися за свою землю й волю.

Коронний гетьман Яблоновський спробував захопити С. Палія у Фастові. Це було на початку Північної війни Росії зі Швецією. На захист міста піднялися всі жителі. Коли поляки після невдалої облоги міста пішли зимувати на Поділля, С. Палій із повстанцями вигнав магнатів і шляхту з маєтків на Київщині, Брацлавщині, Поділлі й частково на Волині. Соратниками його були козацькі полковники А. Абазин, З. Іскра, Самусь. Польський уряд порівнював повстання С. Палія з Національно-визвольною війною 1648–1657 рр.

Найбільшого розмаху повстання набуло в 1702–1704 рр. На фастівській козацькій раді були присутніми православна шляхта, міщани, духовенство. Рада вирішила проводити агітацію серед місцевого населення, щоб нагромадити сили для антипольського повстання, захопити основну польську фортецю в краї – Білу Церкву, оголосити про об'єднання з Лівобережною Гетьманщиною.

Приводом до збройного повстання була спроба польського урядовця відібрати у полковника Самуся (на той час наказного гетьмана) військові клейноди: булаву, бунчук, печатку і 5 гармат. Козаки розцінили це як образу з боку поляків.

Не покладаючись на підтримку І. Мазепи і царя щодо об'єднання Правобережжя з Гетьманщиною, Самусь зібрав 5-тисячне військо й самостійно захопив Білу Церкву в листопаді 1702 р., що стало кульмінацією повстання, головною рушійною силою якого було рядове козацтво. Незабаром повстанці захопили Немирів. Для придушення повстання польський уряд послав 15-тисячне військо на чолі з гетьманом А. Синявським. Навесні 1703 р. повстання на Поділлі й Брацлавщині придушили. А на Київщині, де з великими силами повстанців перебував Палій, воно ще тривало.

Навесні 1704 р., коли на Правобережжя для участі у воєнних діях проти шведів на боці Польщі прийшли лівобережні козацькі полки під командуванням гетьмана І. Мазепи, на Брацлавщині й Поділлі знову розгорнулося повстання.

Оскільки польський король Август II був союзником Петра I в боротьбі зі шведами, цар наказав І. Мазепі умовити С. Палія припинити повстання. Гетьман переконував царя в недоцільності віддавати полякам звільнені повстанцями Білу Церкву й Південну Київщину. Однак за наказом царя 31 липня 1704 р. в таборі біля Бердичева С. Палія заарештували й відправили спочатку до Батурина, потім до Москви, а звідти – до Сибіру.

Правобережжя тимчасово перейшло під владу І. Мазепи. Інші полковники були залишені на своїх посадах. Тільки 1709 р. С. Палія повернули із Сибіру й призначили білоцерківським полковником. Наступного року він помер.

Робота в групах: *Сформуйте групи прихильників І. Мазепи та С. Палія, визначте, які їхні політичні інтереси збігалися, а які розходилися.*

Азовські походи 1695–1696 рр.

У 1695 р. цар Петро I зробив спробу вийти до Чорного моря. Він послав війська у двох напрямках: 35-тисячне військо – на Азов (у гирло Дону) та 120-тисячне військо на взяття фортець у пониззі Дніпра: Кизи-Кермен, Тамань та ін. Азов здобути не вдалося, а дніпровські фортеці Нижнього Подніпров'я були взяті.

Наступний похід на Азов було здійснено 1696 р. Тоді цар Петро I з кінним і пішим військом та гетьман І. Мазепа з козаками і новостворений флот, спустившись по Дону, блокували Азов і майже місяць тримали його в облозі. 19 липня внаслідок штурму турецький гарнізон Азова капітулював.

У 1700 р. Росія підписала Константинопольський мир з Османською імперією, яким закріпила за собою Азов.

Тягар війни

У 1700 р. Росія, уклавши союз із Польщею і Данією, оголосила війну Швеції, прагнучи здобути вихід до Балтійського моря. Розпочалася тривала й виснажлива Північна війна (1700–1721). Козацькі полки відправляли в далекі походи – до Лівонії, Литви, Польщі, Саксонії. Війна, нічого не даючи Україні, вимагала від неї значних людських і матеріальних ресурсів. Коли шведські війська наступали на Росію та її союзника – Польщу, українське населення разом із ратними людьми й козаками будувало укріплення й фортеці на шляхах можливого просування шведів.

Постійні переходи російських військ, що потребували житла, харчів, фуражу, коней та волів, були важким тягарем для простого люду. Цар нехтував давно існуючими в Україні порядками. Козацькі війська він підпорядкував російським военачальникам. Петро I проводив уніфікацію своєї держави, а особливий устрій України заважав його подальшим планам.

1705 р. Петро I наказав перетворити два козацьких полки, що перебували в Пруссії, на регулярні драгунські полки. І хоч це він обґрунтовував воєнними потребами, однак козаки вважали таке втручання царя порушенням їхніх прав. Серед старшини ходили чутки, що незабаром знищать і цивільну українську адміністрацію, а натомість запровадять губернське

чи воєводське правління. Антимосковські настрої проявлялися дедалі гостріше. Старшина тиснула на І. Мазепу, щоб він подумав про майбутнє України: «...Твою душу й кості діти наші прокленуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі!».

Плани здобуття незалежності Шведський король Карл XII переміг Данію і Саксонію, розбив під Нарвою армію Петра I й успішно наступав на Польщу, де на той час було два королі – Август II, союзник Росії, і Станіслав Лещинський, котрого в 1704 р. обрала опозиція і який став на бік шведів. Сподіваючись повернути всі українські землі під владу Польщі на умовах Гадяцького договору (1658), Лещинський мріяв про тісні контакти з І. Мазепою. Гетьман підтримував з ним таємне листування.

Більш перспективними видавалися І. Мазепі контакти з Карлом XII. Гетьман виходив із того, що, незалежно від наслідків російсько-шведської війни, Україна втратить свою автономію. Якщо перемогу здобудуть Петро I і Август II, то Україна залишиться поділеною між ними по Дніпру. А якщо перемогу здобудуть Карл XII і його спільник С. Лещинський, то вся Україна буде віддана Польщі і ні про яку автономію не можна буде й думати.

У 1706 р. між Швецією та Україною було укладено таємний договір, згідно з яким після війни Україна ставала вільною державою, а король – гарантом її державності. Шведський король не мав права користуватися ні титулом, ні гербом Української держави. Відсутність спільних кордонів зі Швецією давала надію гетьманові, що протекторат Швеції буде суто умовним. Водночас І. Мазепа вів таємні переговори й з С. Лещинським про можливість федерації України з Річчю Посполитою. Про ці плани та дії І. Мазепа знало дуже вузьке коло старшини.

У 1708 р. до Москви надійшов черговий донос на гетьмана, який написали генеральний суддя В. Кочубей та полтавський полковник І. Іскра. Через ченця Никанора В. Кочубей та І. Іскра передали донос у Москву, сподіваючись, що булава після скинення І. Мазепа дістанеться В. Кочубею. Проте доношків заарештували і незабаром стратили у с. Борщагівці поблизу Білої Церкви.

Карл XII.
Художник
Аксел Спаре. 1715 р.

Вирішальний час

Своїми планами щодо здобуття незалежності України І. Мазепа поділився із впливовими старшинами (Орликом, Ломиковським, Горленком, Апостолом, Зеленським). Вони вимагали від нього більш рішучих дій. Події розвивалися стрімко. Шведський король вирушив на Москву через Білорусію і Смоленщину. Однак цар зосередив там свої війська. Тоді король спробував пробитися до Москви в напрямку Брянська–Калуги, але й на цьому шляху були укріплені міста. **28–29 вересня 1708 р. у битві під Лісною Карл XII зазнав поразки.** Тому він вирішив продовжувати похід на Москву, обійшовши укріплені міста південніше, тобто через Україну.

Звістка про те, що шведи вже на території України, вразила гетьмана. Йому потрібно було або починати боротьбу зі шведами, або ж відкрито виступити на боці Карла XII. І гетьман вибрав останнє. На той час із десяти українських полків в Україні залишалися лише Миргородський, Лубенський, Прилуцький та 6 найманих полків. Петро І вимагав від гетьмана вислати своїх козаків на Сіверщину. Російські війська вже вступили в Україну, до Батурина наближався О. Меншиков.

24 жовтня 1708 р. І. Мазепа з генеральною старшиною, полковниками й 4-ма тисячами козаків виїхали з Батурина до ставки Карла XII (поблизу містечка Макошин на Чернігівщині). Народ не чекав такого крутого повороту подій після закликів до боротьби з неприятелем.

На звістку про акцію І. Мазепи Петро І, котрий на той час перебував у Новгороді-Сіверському, зреагував миттєво. Він наказав надрукувати в друкарні Києво-Печерської лаври 600 примірників «Маніфесту до малоросійського народу», розіслати в

Прапор Сенчанської сотні Лубенського полку. XVIII ст.

українські міста й села й прочитати їх у церквах. У маніфесті він назвав гетьмана «зрадником українського народу», котрий нібито хотів віддати Україну Польщі, а православні церкви – греко-католикам. Цар проголошував себе захисником українського народу й скасовував деякі податки.

Петро I наказав О. Меншикову знищити гетьманську столицю Батурин, де перебувала 23-тисячна військова залога полковника Д. Чечеля. Оборонці нічого не знали про зносини І. Мазепи зі шведами. І хоча вони й мали достатньо артилерії, харчів і зброї для тривалої оборони, але зрадник показав О. Меншикову таємний підземний хід і російське військо вдерлося до Батурина. Місто було дощенту зруйноване, а все його населення перебите.

Розпочалися слідства й жорстокі покарання всіх підозрілих у причетності до «справи І. Мазепи». У Лебедині на Слобожанщині було створено спеціальну слідчу комісію, яка допитувала людей і приймала доноси. Донощикам у нагороду давали конфісковане в мазепинців майно.

Вибори нового гетьмана У маніфесті царя наказувалося також провести вибори нового гетьмана. На раду у Глухів прибули чотири полковники, а також сотники.

Перед присутніми було продовжено дискредитацію І. Мазепи. На площі поставили шибеницю, винесли опудало з причепленим до нього орденем Андрія Первозваного. Зачитавши звинувачення і здерши орден, опудало повісили на шибениці.

6 листопада 1708 р. відбулися вибори нового гетьмана. Цар порадив обрати гетьманом стародубського полковника *Івана Скоропадського*. Іншого вибору в царя не було. Д. Апостол, якого цар хотів зробити гетьманом, був з І. Мазепою, а П. Полуботок – популярний серед старшин і самостійний у діях – заслужив таку царську оцінку: «Він надто хитрий і може зрівнятися з Мазепою». Так був «вибраний вільними голосами» 62-річний Іван Скоропадський. Йому відразу ж вручили захоплені в Батурині гетьманські клейноди.

12 листопада в Успенському соборі в Москві та в Троїцькій соборній церкві в Глухові відбулися церемонії проголошення церковної анафеми І. Мазепі. У Глухові її проголошував митрополит Стефан Яворський, учитель П. Орлика, автор панегірика на честь І. Мазепи. Православна церква зняла з І. Мазепи анафему лише в 1994 р.

Напередодні вирішального бою Вжиті царем заходи досягли своєї мети. Кожне місто й містечко шведам доводилося брати з боєм. Шведи вимагали від населення вози,

квартири, харчі, фураж, одяг. Це посилювало незадоволення й опір народних мас. У тилу шведів розгорнулася партизанська війна.

Побачивши, що народ загалом не підтримав акцію І. Мазепи та побоюючись за свої родини й майно, багато старшин спішно залишили гетьмана й покаялися перед Петром І. До таких належали полковники Д. Апостол, Г. Галаган, А. Кандиба, генеральний хорунжий І. Сулима та ін. Зменшилася й кількість вірних Мазепі рядових козаків.

І. Мазепа фактично не вів воєнних дій. Проте він розгорнув широку дипломатичну діяльність, намагаючись заручитися підтримкою Османської імперії, Криму, Молдови, Валахії, Трансільванії, а також донських козаків, кубанських черкесів, калмиків, казанських татар, башкирів (там відбувалися антицарські заворушення й повстання). Найбільшим дипломатичним успіхом І. Мазепи було приєднання до нього запорожців на чолі з кошовим отаманом *Костем Гордієнком*.

Кошовий отаман Кость Гордієнко

Кошовий отаман походив із полтавських козаків. Після навчання в Києво-Могилянській академії вирушив на Запорозжя. Будучи людиною освіченою та здібною, обирався на старшинські посади, а **1702 р.** волею козацької ради став кошовим отаманом. Тоді за наказом царя навпроти Січі почали будувати фортецю Кам'яний Затон, а запорожці через воєнні походи не змогли захистити власні інтереси. Кам'яний Затон було збудовано. Поруч були й інші фортеці – Богородицька й Новосергіївська на річці Самарі. У 1704 р. тисячі запорожців брали участь у битві зі шведами на р. Чорній на Далекій Півночі. Того ж року вони штурмом взяли й Новосергіївську фортецю.

Під час перебування Запорозької Січі під турецьким протекторатом К. Гордієнко кілька разів обирався кошовим отаманом. Він виступав проти повернення козаків під протекторат Російської держави. Помер К. Гордієнко напередодні повернення запорожців у свої колишні володіння. Поховано його на території Кам'янської Січі.

Зруйнування Запорозької Січі

Цар надіслав на Січ грамоту, у якій закликав козаків взяти участь в обранні нового гетьмана. К. Гордієнко вважав, що дії І. Мазепи, викликані політикою наступу на автономію України, є справедливими. Запорозжя вимагало: щоб на Гетьманщині не було засилля влади полковників, щоб було зруйновано Кам'яний Затон та інші фортеці, а млини й перевози на кордоні з Гетьманщиною віддано запорожцям.

У лютому 1709 р. цар послав на Січ своїх стольників із грошима й подарунками. На Січ прибув і посланець І. Мазепи

з листом. Запорожці опинилися у складній ситуації. Цар не відповідав на їхні листи з вимогами зруйнувати фортеці. А тут – лист гетьмана із закликом спільно виступити в боротьбу за волю. На козацькій раді стали лунаати вигуки: «За Мазепою!». На раді думки козаків розділилися: частина їх висловилася за збереження вірності цареві й залишилася на Січі, а тисячі інших для підтримки гетьмана рушили в напрямку на Царичанку. Дорогою до них приєднувалися беззбройні посполиті.

Наприкінці березня 1709 р. біля села Диканька на Полтавщині К. Гордієнко зустрівся з І. Мазепою. Звідти вони вирушили до ставки короля Карла XII у Великих Будищах. Перехід на бік І. Мазепи запорожців, яких люди любили та яким довіряли, дещо зрушив настрої народних мас. Однак того було мало для успіху задуманої І. Мазепою справи.

Наприкінці травня 1709 р. за наказом царя російські війська полковника П. Яковлева та козацькі війська полковника Г. Галагана, пішли на Січ. Дорогою вони спалили містечко Ке-

Українські землі наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.

леберду, взяли козацьку митницю Переволочну. На Січі тоді перебувало не більше ніж тисяча козаків, що не пішли за Гордієнком. Вони чинили мужній опір. Коли Г. Ґалаґан пообіцяв їм помилування, вони склали зброю. Скориставшись цим, російські солдати кинулись на беззбройних козаків і жорстоко розправилися з ними: кожного десятого було страчено, а інших відслано на каторгу до Сибіру. Лише частині січовиків удалося втекти на човнах через річкові протоки. **Чортмлицька Січ була повністю зруйнована.**

Полтавська битва та її наслідки

Протягом зими 1708–1709 рр. російські війська, уникаючи генеральної битви, продовжували знесилювати шведів у окремих сутичках і боях. Генеральна битва відбулася **27 червня 1709 р.** під Полтавою. Російськими військами командував особисто цар Петро I. У битві українські козаки брали участь з обох сторін. Военна фортуна була на боці царя, який здобув важливу для себе перемогу, що вирішила результат війни.

Карл XII та І. Мазепа із залишками своїх військ, спішно переправившись у Переволочній через Дніпро (переправу організовували запорожці), відступили на турецьку територію. Тяжкий місячний відступ завершився в Бендерах (Молдова). Там на Карла XII чекав царський посол, котрий запропонував йому мир в обмін на видачу І. Мазепи. Однак король не погодився видати гетьмана.

У Бендерах з І. Мазепою опинилися П. Орлик, Г. Герцик, А. Войнаровський, Д. Горленко, Ф. Мирович, К. Гордієнко та ще кілька впливових старшин і багато рядових козаків. Гетьман був дуже хворий і вже не підводився з ліжка. Старий та вбитий морально І. Мазепа згасав. Гетьман хотів свободи й неза-

Полтавська битва. Художник Маршен. XVIII ст.

лежності своїй країні, а люди проклинали його. Він будував храми, а в них проголошували йому анафему.

Прах і пам'ять

Гетьман І. Мазепа помер 21 вересня 1709 р. у Бендерах. Оскільки там не було православної церкви, вирішили поховати гетьмана в Галаці. Похорон відбувся урочисто, з усіма військовими почестями, за козацьким обрядом. У промові, виголошеній латинською мовою, П. Орлик сказав: «Той великий славний муж, що залишився на старі літа без нащадків і з величезним майном, жертвував усім, щоб вибороти волю своїй Батьківщині. Він не завагався зректися усього, що може бути найдорожче на цій землі, і віддав власне життя за визволення рідного краю...».

Поховали гетьмана в кафедральній церкві Свято-Юрського монастиря. Не знав І. Мазепа спокою за життя, не мав він його й після смерті. Під час російсько-турецької війни 1711 р. турки пограбували Галац. Прочувши про заховані в домовині скарби І. Мазепа, вони знищили могилу гетьмана і, не знайшовши там нічого, зі злості викинули тіло покійного на берег Дунаю. Однак українські козаки допоміжного корпусу на чолі з П. Орликом, які воювали тоді на боці турків, знову поховали тіло у тій самій домовині.

У червні 1722 р., проїжджаючи через Галац, гетьман-вигнанець П. Орлик записав у щоденнику, що відвідав могилу гетьмана.

У 1994 р. в с. Мазепинці, де народився І. Мазепа, йому було встановлено пам'ятник.

Зрада чи право?

Тавро «зрадника українського народу», інші форми дискредитації гетьмана царем і церквою сформували загалом негативний образ І. Мазепа, хоча дії Мазепа були спробою вибороти незалежність народу.

Мазепа не вийшов за рамки існуючого в усій Європі написаного права про відносини між васалом і сюзереном. Для боротьби із сюзереном, котрий порушив права васала, останній міг запрошувати на допомогу будь-якого правителя, і це вважалося звичайною практикою. Так само васал турецького султана молдовський господар Д. Кантемир у 1711 р. звернувся по допомогу до Петра I (і той пішов у Прутських похід).

Політична акція І. Мазепа відображала настрої тієї частини українського суспільства, яка хотіла бачити Україну цілком незалежною державою. Вона помітно вплинула на розвиток суспільно-політичного та національно-визвольного руху в Україні в наступних століттях.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть особливості внутрішньої політики І. Мазепа.
2. Яка ознака, на вашу думку, об'єднує гетьманів Б. Хмельницького, І. Самойловича та І. Мазепа?

3. Чому Петрик став в опозицію до І. Мазепи і у своїй діяльності орієнтувався на Кримське ханство?
4. Що було спільного в програмі визволення України І. Мазепи та І. Виговського?
5. Чому Запорозька Січ, загалом вороже налаштована проти І. Мазепи, у вирішальний момент стала на його бік?
6. Поцікавтеся, якою була доля реальної жінки, що стала прообразом Марії в поемі О.С. Пушкіна «Полтава».

Поміркуйте!

1. Якби не було царського наказу придушити повстання С. Палія, які могли б бути його наслідки?
2. Як змінилася б політична карта Центральної та Східної Європи у разі перемоги в Полтавській битві шведів?

Ключові поняття та постаті: *Іван Мазепа, Коломацькі статті, Василь Кочубей, Кость Гордієнко, Полтавська битва 1709 р., перша політична еміграція, Батурицька трагедія.*

ДОКУМЕНТ

На підставі документа дайте характеристику І. Мазепи як політика й державного діяча.

3 листа французького посла в Московській державі Жана де Балюза (1704)

Колись він (хоч козак, але знатного шляхетського роду) мав надвірну рангу при королеві Казимирові. Батько мій і він зналися добре, навіть я замолоду бачив п. Мазепу, гарного і стрункого.

Загально кажучи, він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а щодо перфектного і досконалого знання цієї мови, може змагатися з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; правда, коли розмовляє, то більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі – два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовами, бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був на прийнятті в Луврі, коли святкували Піренейський мир (1659). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голландські.

Принц Мазепа вже поважного віку, на якихось десять років старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий. Він дуже поважаний у козацькій країні, де народ загалом свободолюбивий і гордий, мало шанує тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою та розкішними прийняттями у своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком одного прийняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з цим принцом дуже приємна: має він великий досвід у політиці; у протилежність до москвинів, слідкує і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С. 104–105.

Це цікаво!

Гетьману Івану Мазепі присвятили свої твори англійський поет Байрон, який у 1818 р. написав у романтичному стилі велику поему «Мазепа», а також великий французький письменник і поет Віктор Гюго в 1828 р. – поему з такою самою назвою, у якій є слова: «Та що ж! Цей труп живий, що повзаючи гине,/ Колись іще буде народом України/ Звеличений як князь».

§30. ПИЛИП ОРЛИК І ЙОГО КОНСТИТУЦІЯ 1710 р.

Згадайте!

1. Яку мету переслідував І. Мазепа, перейшовши на бік шведського короля Карла XII?
2. Яку роль відіграли запорожці в організації відступу шведів і козаків після поразки в Полтавській битві?

Вибори гетьмана в еміграції

Після смерті І. Мазепи в Бендерах перед українською політичною еміграцією постали дві проблеми: хто стане гетьманом і хто успадкує значну матеріальну спадщину, розумно використавши її на державні справи. Ще за життя І. Мазепи було відомо про його наміри передати спадщину племінникові А. Войнаровському (своїх дітей у гетьмана не було). Проте А. Войнаровський не захотів брати на себе тяжку ношу гетьманства, натомість, він повів активну боротьбу за дядькове добро (включаючи й державне). За підтримки Карла XII, усупереч вимогам старшини, А. Войнаровському вдалося виграти справу. Пізніше він жив у Гамбурзі, був схоплений місцевим сенатом, виданий Росії, засланий до Якутська, де й помер у 1740 р.

Пилип Орлик.
XVIII ст.

5 квітня 1710 р. у Бендерах за пропозицією генеральної старшини козацька рада обрала гетьманом **Пилипа Орлика (1710–1742)**, який був генеральним писарем за уряду Мазепи.

Пилип Орлик

П. Орлик, за походженням чех баронського роду, народився 11 жовтня 1672 р. в Ошмянському повіті на Віленщині. Його батько Степан загинув у бою з турками під Хотиним у 1673 р. Про ранні роки життя П. Орлика майже нічого не відомо. Пізніше він навчався у Києво-Могилянському колегіумі, засвоївши риторичну й філософську, логіку, богослов'я, мови та багато інших предметів, він став одним із найосвіченіших людей в Україні того часу.

П. Орлик спочатку працював писарем у канцелярії Київської митрополії. Здібності й породичання з впливовою старшинською родиною Герциків дали йому змогу швидко зробити кар'єру. Невдовзі він став писарем Генеральної військової канцелярії. 1706 р. П. Орлик уже обіймав в уряді посаду генерального писаря. Маючи поетичний талант, П. Орлик, який з пошаною ставився до І. Мазепи, навіть написав на його честь поему «Російський Алкід». Це не був прояв підлабузництва, бо й через багато років він шанував пам'ять трагічного гетьмана, їздив вклонитися його могилі. Саме І. Мазепі він завдячував своєю кар'єрою і своїм добробутом. 1702 р. І. Мазепа став хрещеним батьком його сина Григора. П. Орлик виконував різні дипломатичні доручення гетьмана й першим був утаємничений у справи його зносин з прихильником шведського короля Карла XII С. Лещинським.

Конституція 1710 р.

П. Орлик був автором Конституції, яку проголосили в день виборів нового гетьмана. Вона складається із преамбули та 16 пунктів. Головні статті Конституції затверджували повну незалежність України та її кордони, які існували ще за часів Б. Хмельницького.

Усі поточні державні справи гетьман мав вирішувати спільно з радою генеральної старшини. Тричі на рік (на Різдво, Великдень та на Покрову) мала відбуватися Генеральна рада, у якій брали б участь генеральна старшина, полковники та по одному козакові з кожного полку.

Гетьман не повинен утаємничувати зміст отриманих від іноземних країн листів, а повідомляти про них генеральну старшину, як і про зміст відповідей. Усі, хто вступав на якусь посаду, повинні були публічно скласти присягу.

Старшина й Генеральна рада мали право виступати проти гетьмана, якщо він «відхиляється від законів або завдає шкоди вольностям». Проте докір йому має бути «без лихослів'я і без найменшої шкоди високій гетьманській честі». Гетьман же не повинен чинити помсту за докір на його адресу, а мусить виправляти порушення. Якщо ж хтось із старшини чи рядових козаків скривдить гетьмана, то такого повинен карати не він, а Генеральний суд, «по силі закону». Старшина повинна була правдиво інформувати гетьмана про стан справ у її відомстві, але не через посередництво наближених особистих слуг гетьмана.

Державний скарб відокремлювався від власного гетьманського й повинен перебувати в столиці. У кожному полку козаками й посполитими спільно обираються по два скарбники із числа знатних і заможних людей. Вони щороку повинні звітувати про прибутки й видатки. Адміністрації заборонялося втручатися в справи полкової скарбниці. 10-й пункт Конституції про виборність полковників, сотників, отаманів та інших урядників «вільними голосами», а гетьман має їх затверджувати на посадах і запобігати зловживанням владою цих посадовців. Окремим пунктом захищалися права козацьких вдов та дітей-сиріт.

Два пункти Конституції затверджували права та привілеї міст. Інші пункти впорядковували підводну повинність (надання підвід проїжджим урядовцям та іноземцям) та митну справу, скасовували обтяжливі для народу оренди й стації (утримання населенням військових – надання їм житла, харчів та фуражу для коней).

10 травня 1710 р. Конституцію затвердив шведський король, що виступав у ролі її гаранта. Це відповідало нормам тогочасного міжнародного права.

Це була перша у світі демократична Конституція, вона бере початок у республіканському устрої Запорозької Січі. Проте, зважаючи на політичні обставини, Конституція не стала чинною в Україні. Вона діяла дуже короткий час на обмеженій території Правобережжя, де зберігався козацький устрій. Конституція залишилась в історії лише як видатна пам'ятка української правничої та суспільно-політичної думки.

Спроба збройного реваншу

У 1710 р. П. Орлик та кримський хан Девлет-Гірей, за участі шведського посла Лагерберга підписали союзний договір, згідно з яким хан визнавав незалежність України і зобов'язувався не припиняти воєнних дій проти Росії без згоди гетьмана. Генеральний осавул Г. Герцик іздив до черкесів на Кубань та до бунтівних тоді донських козаків, щоб заручитися підтримкою в протистоянні царській Росії. Восени турецький султан оголосив війну Росії. У поході на Воронеж (де було зосереджено флот), брали участь значні сили, але він був невдалим.

Узимку й навесні 1711 р. П. Орлик з козаками та союзниками зробив кілька походів на Слобожанщину, Правобережжя, Гетьманщину, але вони були безуспішними.

Після походу російських військ Петра I в Молдову (Прутський похід) було підписано мирний договір між Росією і Османською імперією, за яким Росія повинна була зруйнувати ряд своїх фортець на Подніпров'ї, відмовитися від Правобережної України і Запорозжя. Виводячи свої війська

з Правобережжя, російські війська переганяли населення на лівий берег Дніпра.

Османська імперія, яка розпочала війни з Австрією і Венецією, пішла на встановлення мирних відносин з Росією і Польщею. 22 квітня 1714 р. між Польщею і Османською Портою було підписано договір, за яким зруйноване Правобережжя повністю переходило під владу Польщі. Турецький султан наказав кримському ханові, щоб запорожці, які перебували під його протекцією, припинили боротьбу з поляками за правобережні землі.

Козачину на Правобережжі було знищено, а П. Орлик розпочав боротьбу за відновлення прав Гетьманщини і єдність України іншими методами – за допомогою дипломатичних переговорів з урядами різних держав.

Робота в групах: Створіть дві групи для проведення диспуту щодо питання про доцільність участі П. Орлика в походах на українські землі в 1710–1711 рр. Обґрунтуйте свою позицію.

Пилип Орлик у Європі

Усе своє подальше життя П. Орлик присвятив тому, щоб домогтись дипломатичної та військової допомоги різних держав у справі визволення України. Діяльність П. Орлика не мала успіху, бо кожна з держав (Порта, Крим, Польща, Швеція та ін.) дбала про власні інтереси.

1714 р. П. Орлик разом з родиною виїхав з Османської імперії до Швеції. За ним поїхали й деякі старшини, а дехто, скориставшись оголошеною царем амністією, повернувся в Україну (Горленко, Максимович та ін.). П. Орлик їздив із країни в країну, зустрічався з багатьма правителями та послами, ризикуючи бути схопленим агентами московського уряду. Цієї небезпеки, щоправда, вдалося уникнути, однак плани й заходи щодо створення антимосковської коаліції завершилися повним крахом. Єдиним позитивним наслідком діяльності П. Орлика було поширення в Європі ідеї незалежності України як чинника політичної рівноваги в Європі. У 1727 р. зять Петра I – голштинський герцог Карл Фрідріх – пропонував уряду Катерини I погодитися на обрання гетьманом України П. Орлика.

П. Орлик жив у Німеччині, Польщі, Османській імперії та Греції. Багаторічні поневіряння першого політичного емігранта завершилися в Яссах, де П. Орлик помер 24 травня 1742 р.

Генерал-поручик французького короля

Син П. Орлика Григор в усьому допомагав батькові. Він мав добру освіту, перебував на шведській службі, у саксонській гвардії. Восени 1729 р. учасники політичної наради представників різних держав (прихильних до П. Орлика) направили його

з Варшави до Франції для зустрічі з впливовими урядовими особами. Місії Григора Орлика в різних країнах, його небезпечні мандрівки і пригоди нагадують пригоди героїв романів О. Дюма. Великий патріот України, представник «козацької нації» (як його часто називали в Європі), Г. Орлик у 1743 р. назавжди переїхав до Франції, де незабаром очолив кінний королівський полк. Він брав участь у багатьох битвах і мав високі нагороди. У 1747 р. Григор одружився зі знатною панною Луїзою-Оленою Ле Брюн де Денвіль. Шлюбну умову підписав сам король Людовік XV. Невдовзі Григор очолив драгунський королівський полк, півескадрону якого становили запорожці. Але не полишав він і визвольної справи батька, ведучи активне листування з впливовими особами різних держав, Криму, Гетьманщини. Він пробував писати «Історію України», від якої збереглися лише кілька аркушів. Найбільшою розвагою Г. Орлика на різних балах були розмови з великим Вольтером. Він вів «Щоденник» і багато піклувався, аби зібрати і зберегти документи свого батька.

У 1757 р. Григор Орлик став бойовим маршалом. Він брав участь у боях під час Семилітньої війни, на початку 1759 р. у складі французьких військ вступив у Франкфурт-на-Майні. Щодня у військових справах він заходив у будинок, у якому поселився військовий губернатор. Будинок належав цісарському раднику Йоахіму Гете, батькові геніального поета Йоганна Гете, котрому на той час виповнилося 10 років. Туди Г. Орлика привезли після поранення в бою 13 квітня 1759 р. під Бергеном. Як написано у військовій реляції королеві, цю першу велику перемогу французів у битві під Бергеном здобуто завдяки батальйонам Г. Орлика та його особистій хоробрості. За цю перемогу гінець привіз від короля з Версалю нагороди, найвищою з яких було удостоєно Г. Орлика – він став генерал-поручиком короля. Маршальний жезл був за один крок. Та 14 листопада 1759 р. граф Григор Орлик, генерал-поручик помер від ран.

Таким чином, родина Орликів залишила помітний слід в історії Франції. А там, де була земельна власність Григора Орлика, нині знаходиться французький аеропорт Орлі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть ознаки наступу царизму на автономію України.
2. Що стало підставою для створення П. Орликом Конституції?
3. Якою була основна мета політичної діяльності П. Орлика після смерті гетьмана І. Мазепи?
4. Який аеропорт Європи своєю назвою увічнює родину Орликів і чому?
5. Що з Конституції 1710 р. доцільно було б використати і сьогодні?

Потіркуйте!

1. Чи міг П. Орлик створити коаліцію держав для того, щоб вибороти незалежність України?
2. Чи можлива була дія Конституції 1710 р. і за яких умов?

Ключові поняття та постаті: Конституція, демократія, П. Орлик, Прутський договір.

ДОКУМЕНТ

Проаналізуйте уривки з Конституції. Визначте, у чому полягає її демократизм.

З Конституції Пилипа Орлика

Пункт 6. Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку... то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку? Він існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей, стосуючись гетьманату... Через це вже тепер, при обранні Гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні ради, які щороку збиратимуться у Гетьманській Резиденції. Перша – на свято Різдва Христового, друга – на свято Великодня, третя – на Покрову Пресвятої Богородиці.

На ці ради мають з'являтися згідно з наказом згаданого Гетьмана і згідно з законним обов'язком не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники від усіх полків, але й послы від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ...

Пункт 9. Оскільки відомо, що з давніх часів у Війську Запорозькому були Генеральні Скарбники, які відали громадським скарбом, млинами і всіма громадськими прибутками, податками і сплатами і розпоряджалися всім цим на розсуд і за згодою Гетьмана, отож і нині за загальною згодою встановлюється такий порядок... при публічній згоді обрати Генерального Скарбника, мужа знатного, заслуженого, заможного і правдивого, який би взяв під свою опіку державну скарбницю... Гетьман не повинен ніяким чином поширювати своє право обертати (їх) на власну користь...

Пункт 10. ...Оскільки ж усі тягарі і здирства нещасного простолюду беруть свій початок із підкупу за сприяння особам, що просять і домагаються судових посад, не користуючись довір'ям і не маючи заслуг... тому суворо постановляємо, що... завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих осіб не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди. Цей же закон належить виконувати і Полковникам, не призначаючи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи і не усуваючи від урядів через приватні сутички.

Хрестоматія з історії держави і права України. / За ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1997. – Т.1. – С. 190–196.

Це цікаво!

Словом **партач** (від лат. *parte* – осторонь), називали ремісників, які не входили до цеху і жили в місті під захистом феодалів, не підпорядковуючись магістрату. Щоб продати свою продукцію в умовах монополії цехів, партачі повинні були виготовляти її кращої якості. Пізніше це слово змінило своє значення на протилежне.

§31. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Згадайте!

1. У якому становищі перебувала православна церква напередодні великого повстання середини XVII ст.?
2. Що перешкоджало розвитку української культури в першій половині XVII ст.?

**Церковне
життя**

Національно-визвольна війна середини XVII ст. одним із своїх наслідків мала зміну становища православної церкви. Питання про її права

було одним із основних у договорах, які підписував Б. Хмельницький та його наступники (Зборівський 1649 р., Білоцерківський 1651 р., україно-московський 1654 р., Гадяцький 1658 р.). Київський митрополит і вище православне духовенство брало участь у переговорах та генеральних радах тощо.

Митрополит (вища духовна особа в Україні) Сильвестр Косів не присягав царю після Переяславської ради в січні 1654 р. Козацька влада не втручалася в церковні справи, хіба що гетьман відгукувався на прохання про надання земельних володінь. Православна церква внаслідок визвольної війни не тільки не втратила, а навіть розширила своє землеволодіння. Крім того, митрополит побоювався, що Київську митрополію буде підпорядковано Московському патріарху.

Руїна відобразилася й на становищі православної церкви. Коли наступник С. Косіва Діонисій залишився на Правобережжі, російський князь Трубецькой призначив «місцєблюстителем» на Лівобережжі чернігівського єпископа Лазаря Барановича, людину дуже освічену і гідну, але ж призначення не було канонічним. Ще під час війни московська влада і патріархія стали втручатися у справи Київської митрополії, що порушувало право юрисдикції константинопольського патріарха. Та й гетьмани сприяли порушенню церковних канонів. І. Самойлович просив російських царів Івана і Петра дозволити обрати архімандрита Києво-Печерської лаври, хоч надання

дозволу входило до компетенції константинопольського патріарха. У 1684 р. московський уряд звернувся до нього з проханням, щоб митрополит приймав висвячення у Москві. Не чекаючи відповіді патріарха, гетьману було наказано організувати вибори митрополита і відправити його до Москви на обряд висвячення.

8 липня 1685 р. Собор у Києві обрав на митрополита луцького єпископа Гедеона (князя Святополка-Четвертинського). Восени того ж року митрополит поїхав до Москви, де й був висвячений у цьому сані. Наступного року (1686) на це було отримано згоду константинопольського патріарха. На таке рішення вплинули не тільки щедрі подарунки з Москви, а й тиск турецького великого візира, котрий не хотів ускладнювати відносини з Московською державою.

Далеко не все духовенство було задоволене новим підпорядкуванням української православної церкви. Так, Львівська, Перемиська і Луцька єпархії невдовзі не тільки відокремилися від Київської митрополії, а й відійшли від православ'я. На початок XVIII ст. київський митрополит залишився єдиним єпископом митрополії, тому було відновлено Переяславську єпархію. А перший пункт Конституції П. Орлика 1710 р. ставив питання про повернення Київської митрополії під юрисдикцію константинопольського патріарха.

Що стосується становища православної церкви на Правобережній Україні, незважаючи на зобов'язання за різними договорами, вони постійно порушувалися.

Важливою подією в історії греко-католицької церкви у другій половині XVII ст. було приєднання до неї Львівського православного єпископа Йосифа Шумлянського (1677).

Освіта

Попри війни і руйнацію, високий рівень культурно-освітнього життя в Україні засвідчили іноземці, що з різною метою тут побували.

У шкільній освіті провідну роль відігравали братські школи, а на Гетьманщині – школи при церквах і монастирях. У них дітей вчили читати, писати, рахувати і співати. Учителями в школах були так звані бакаляри, або дидаскали, якими були освіченіші дяки. Грамоту діти отримували також у місцевих адміністративних установах та ремісничих цехах.

Центром освіти і науки, осередком суспільного і культурного життя в Україні залишалася Києво-Могилянська колегія, котра за системою навчального процесу та рівнем підготовки студентів не поступалася університетам країн Центральної Європи.

«Синописис» Інокентія Гізеля

Тут навчалися автори козацьких літописів (Р. Ракушка-Романовський, С. Величко, Г. Грабянка) та багато інших культурних діячів.

Важливим показником високого рівня української культури загалом було її поширення і сприйняття в тогочасній Росії. До Москви стали переводити з України вищих церковних ієрархів, учених, письменників, ченців, педагогів, у тому числі і названих викладачів колегії. Саме у зв'язку із цим в Московській державі з'явилися церкви в стилі українського бароко, розписи, зроблені українськими майстрами, набули поширення українські книжки релігійного змісту та підручники з різних галузей знань. Забирали до Москви також шевців, кравців, садівників, городників, друкарів, граверів, художників, архітекторів.

У другій половині XVII ст. (як і в наступний період) дуже помітним був вплив української культури на російське населення. Вихованці Києво-Могилянської колегії стали відомими вченими – носіями освіти в Сербії, Молдові. Як і раніше, незважаючи на несприятливі умови, українські юнаки, переважно діти козацької старшини (хоч і не тільки), отримували вищу освіту і в європейських університетах.

Друкарство

Освіта в Україні була тісно пов'язана з книгодрукуванням. У другій половині XVII ст. найбільшою була друкарня Києво-Печерської лаври, яка за цей період випустила в світ 117 видань. Книги цієї друкарні мають чіткий шрифт, розкішне оформлення, у тому числі гравюрами і орнаментом.

У 1675 р. виникла друкарня у Новгороді-Сіверському, згодом її перенесли до Чернігова.

Навчання в колегії тривало 12 років. Тут навчалися діти козацької старшини, духовенства, заможних козаків і міщан, іноді навіть і селян. Отже, це був демократичний навчальний заклад. Тут працювали видатні вчені, такі як *Є. Славинецький, С. Полоцький, С. Яворський, Ф. Прокопович, Д. Туптало, І. Гізель, І. Галятовський, Л. Баранович* та ін.

У стінах колегії у 1674 р. було створено перший підручник з історії під назвою «Синописис» (1674). Ймовірно, автором «Синописису» був Інокентій

Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському, де було засновано друкарню

Література Значного розвитку досягла література. Її творами перш за все були викладачі та вихованці Києво-Могилянської колегії. Героїка Національно-визвольної війни українського народу була джерелом натхнення і підказувала авторам сюжети їхніх творів. *І. Галятовський, І. Гізель, Л. Баранович, Д. Туптало, А. Радивиловський* та інші продовжили традиції написання творів на суспільно-політичні теми.

Ректору Києво-Могилянської колегії Іоаникію Галятовському належали численні проповіді, зібрані в книзі «Ключ разумения». Чернігівський архієпископ Лазар Баранович був автором збірників «Меч духовный» і «Трубы словес проповедных». Він відомий і як автор світських віршів.

Дмитро Туптало (у 1702 р. він став митрополитом у Ростові) написав збірник оповідань про чуда ікони Богородиці чернігівського Троїце-Іллінського монастиря «Руно орошенное». Цей збірник був виданий у 1680 р. в друкарні цього монастиря. За життя автора (він помер у 1709 р.) збірник перевидавався шість разів у Києві і Чернігові.

Історико-літературний твір Інокентія Гізеля (українізованого німця, який був у 1645–1656 рр. ректором Києво-Могилянської колегії, а потім архімандритом Києво-Печерської лаври) «Мир

Євангеліє.
Оправа. 1707 р.

с богом человеку» дає багатий матеріал для характеристики українського суспільства того часу.

У цей період з'являється жанр побутово-історичних віршів, авторами яких були студенти, що мандрували містами і містечками України, шукаючи собі заробітку. Ідейним спрямуванням таких віршів та стилем вони наближалися до народно-поетичної творчості.

Віршована література цього періоду головним чином присвячена історичним темам. Автори поетичних творів часто використовували живу народну мову, що сприяло розвитку літературної української мови.

Популярною була публіцистична тематика, любовна і духовна лірика. У цей період було багато анонімних поетів.

Найпомітнішим представником барокового віршування другої половини XVII ст. був **Іван Величковський**, людина широкої ерудиції, знавець античної і ренесансної літератури Західної Європи. Він працював у Чернігівській друкарні Л. Барановича, потім жив у Полтаві.

На цей період припадає і творчість **Климентія Зіновїва**. Рукопис його віршів було знайдено лише в середині XIX ст. Іван Франко зарахував його збірку «Вірші. Приповісті посполиті» до найкращих надбань українського письменства.

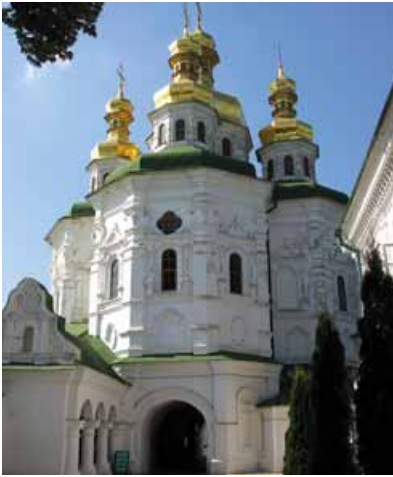
Драма

Значного розвитку набула і драматична література. Це перш за все шкільна драма. Авторами шкільних драм були викладачі Києво-Могилянської колегії, які викладали піітику, а авторами-виконавцями виступали студенти. Найцікавішими частинами шкільної драми були інтермедії. Власне, це була основа для виникнення української побутової комедії.

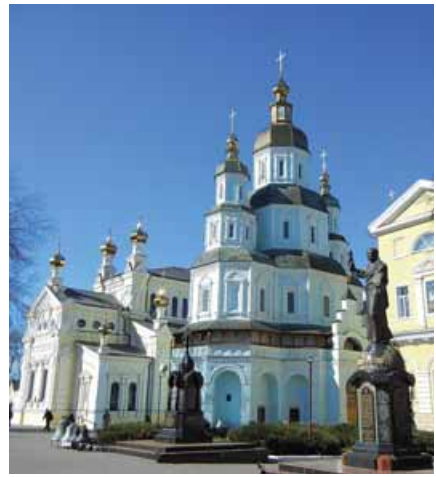
Розвивався і **вертеп**, де замість акторів грали ляльки, а розмову вела схована за ним людина. Вистави вертепного театру відбувалися не тільки на ярмарках і міських площах, а навіть у селянських і міщанських хатах. Персонажами вертепу були найчастіше дяк, шинкарка, запорожець, дід і баба, одягнені в народні костюми. Персонажі розмовляли барвистою народною мовою. Сатиричні й комічні інтермедії показували життя народних мас, тому в їхньому середовищі були дуже популярними.

Архітектура

Друга половина XVII ст. в архітектурі України – це час розквіту оригінального стилю, який отримав назву **козацького бароко**. Архітектурні споруди цього часу, їхні фронтони, портали, брами тощо мають

Церква Всіх Святих
Києво-Печерської лаври. 1690 р.

Покровський собор у Харкові.
1689 р.

розкішні декоративні форми. Стиль бароко, який прийшов до нас з Італії на початку століття, набув тут своєрідного національного колориту і мистецьких форм. Розквіт стилю бароко спостерігається в культовій архітектурі. Фундаторами церков були гетьмани, козацька старшина, вище духовенство та багаті міщани. Маючи релігійні почуття і бажаючи увічнити своє ім'я, вони надавали кошти на спорудження храмів, оздоблення їх багатоярусними іконостасами і настінними розписами, дарували їм церковні книги в унікальних оправах, церковні ризи, золотий і срібний ритуальний посуд.

Серед гетьманів найбільше опікувалися будівництвом храмів І. Самойлович (виходець із сім'ї священика) та І. Мазепа. Тільки коштом І. Мазепа в Києві збудовано чи відновлено шість великих споруд, а всього – два десятки. Серед значних – Богоявленська церква на Подолі, Миколаївський собор на Печерську, церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври. Церкву Всіх Святих мистецтвознавці називають «перлиною поміж усіма п'ятибанними церквами українського бароко». Саме за підтримки І. Мазепа проявилася самостійна творчість українських архітекторів у стилі козацького бароко, яке ще називають «мазепинським бароко». Серед майстрів-будівничих кам'яних храмів були *Й. Старцев, І. Баптист, М. Томашівський*.

Для церковного будівництва цього періоду характерні кам'яні і дерев'яні церкви трьох типів: тридільні, п'ятидільні хрещаті і дев'ятидільні. Найвідомішими пам'ятками першого типу є

Покровський собор у Харкові, дві церкви Києво-Печерської лаври, храми в Сумах і Богодухові. П'ятидільні збереглися тільки в Києві і Чернігові. Дев'ятидільні – Троїцька церква Густинського монастиря, Вознесенський собор у Переяславі-Хмельницькому та храми в інших містах Гетьманщини. За часів І. Мазепи особливо інтенсивно велося світське будівництво – у Києві, Чернігові, Переяславі, Батурині та інших містах.

На правобережних та західноукраїнських землях спостерігається певний занепад монументального будівництва. У другій половині XVII ст. набуває популярності дерев'яна архітектура, прикладом якої є церква Св. Параскеви у Крехові.

Живопис Арабський мандрівник Павло Алеппський, який побував в Україні у 1654 р., під враженням розпису церкви Антонія і Феодосія Києво-Печерської лаври та її іконостаса, записав у своєму щоденнику, що, подорожуючи різними країнами, він ніде не бачив таких шедеврів живопису, як у Києві.

Значний внесок у розвиток українського живопису цього періоду зробили видатні майстри *Іов Кондзелевич* з Волині та *Іван Руткович* із Жовкви.

Набуває розвитку в цей період і портретний живопис. На портретах зображено козацьку старшину, а на творах цього жанру в західноукраїнських землях – переважно багатих міщан-меценатів.

Архангел Михаїл
з Богородчанського
іконостаса.
Іов Кондзелевич

Архангел
Гавриїл.
1697–1699 рр.
Іван Руткович

Народний живопис використовувався для внутрішнього оздоблення будинків. Найпопулярнішим сюжетом був козак Мамай. Поширеним видом народного мистецтва була різьба по дереву або кістці. Різьбою і складним художнім орнаментом оздоблювали будинки та речі домашнього вжитку.

Одним із поширених видів мистецтва було художнє оформлення книг гравюрами, вирізьбленими на дереві або міді. У тематику гравюр проникають світські мотиви, розвивається портретний і побутовий жанри, сюжети беруться з натури, зокрема зображення будинків або храмів. Серед відомих майстрів гравюри були *Д. Синкевич, М. Зубрицький, І. Мизура, брати Тарасевичі, І. Щирський*. Згодом Л. Тарасевича та І. Щирського було викликано для роботи в Москву.

Високого рівня майстерності досягло гаптування та вишивка, розпис орнаментом посуду та будинків, виготовлення килимів.

***Робота в групах:** Уявіть себе представником козацької старшини, міщанином або селянином. Які твори живопису були б невід'ємним атрибутом вашої оселі?*

Музичне мистецтво

Національно-визвольна війна середини XVII ст., звитяга борців за Українську козацьку державу надихали творців історичних пісень і народних дум. Бандурист повсюди в Україні був улюбленцем народу.

Набуває розвитку партесний спів, у якому проявляється бароковий музичний стиль. У партесних творах композитори використовували велику кількість хорових голосів і українські народно-пісенні інтонації. Цей тип церковного співу перш за все був дуже поширений у великих культурних центрах України, таких як Київ, Львів, Луцьк, Чернігів.

Класиком української партесної музики і теоретиком музичного мистецтва був *Микола Дилецький*. Цьому киянину, який здобув вищу освіту у Вільні і Варшаві, належить перший підручник з теорії музики «Грамматика музикальна». Це був не лише посібник для виконавців і творців партесної музики на східнослов'янських землях, але й цінний внесок у музично-теоретичну думку Європи.

Саме в цей період починається художня обробка української народної пісні. Перші зразки її трапляються в музиці інтермедій вертепів. Тоді були музично оброблені народні пісні «Ой під вишнею, під черешнею», «Та нема гірш нікому». Художня обробка для хору і оркестру народної пісні «На бережку у ставка» невідомого автора була використана в XIX ст. російським композитором М. Мусоргським в опері «Сорочинський ярмарок». Протягом століття – із середини

XVII по середину XVIII – українська музика домінувала в Москві, доки її не витіснила італійська.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому стало можливим підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату?
2. Назвіть особливості розвитку Києво-Могилянської колегії цього часу.
3. Які нові літературні жанри виникли у другій половині XVII ст.?
4. Що нового з'являється в церковній архітектурі?
5. Як пов'язані між собою гетьмани і споруди, зображені на аверсі і реверсі сучасних купюр 5 та 10 гривень?

Поміркуйте!

1. Чому, на вашу думку, багато літературних творів того часу мали анонімних авторів?
2. Чому особливу популярність мали в Росії випускники Києво-Могилянської колегії?

Ключові поняття: «Синопсис», козацьке бароко, партесний спів, «Грамматика музикальна», портретний живопис, меценати.

ДОКУМЕНТ

Як поет оцінює труд хлібороба?

Вірш Климента Зінов'їва

О РАТАЯХ: АБО ТЕЖ О ПАШУЩИХ ХЛІБ ЛЮДЯХ

Над всі ремесла потребнішоє надобно
пахарство: же тоє всему світу выгодно.
Бо хоч бы хто срібро и злото могл робити:
а не міючи хліба злота не вкусити.
Мовленна тая реч же хліб срдце укрепит:
если хлібом животы члк покріпит.
І без хліба не мощно всяким пробувати:
бо без него з голоду могут умирати
і не тылко убогии хліба потребуєт:
але и богатоум оныи не попусєт...

Климентій Зінов'їв. Вірші. Приповісті посполиті. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 131.

Це цікаво!

Слово «музика» прийшло до нас ще у XII ст. У греків слово «мусіке» означало «музика», «гармонія», «поезія», «освіта». Але в нас із самого початку воно означало «мистецтво гри на музичних інструментах». Спочатку наголос був на другому складі, а потім під впливом італійської та німецької вимови цього слова наголос перемістився на перший склад слова.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ
«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ
50-х років XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII ст.»

1. Який гетьман перший поїхав із великим посольством до Москви?

- А І. Виговський В І. Брюховецький
Б Ю. Хмельницький Г П. Дорошенко

2. Внутрішня та зовнішня політика гетьмана І. Виговського сприяла

- А переходу Слобідської України під владу гетьмана
Б об'єднанню Правобережної і Лівобережної Гетьманщини
В розгортанню боротьби козацької старшини за гетьманську булаву
Г втраті Запорозькою Січчю автономних прав і привілеїв

3. Які воєводства мали увійти до складу Руського князівства за Гадяцьким договором 1658 р.?

- А Чернігівське, Брацлавське, Руське
Б Київське, Волинське, Брацлавське
В Волинське, Подільське, Брацлавське
Г Київське, Чернігівське, Брацлавське

4. Між якими державами було підписано Буцацький мирний договір 1672 р.?

- А Московією та Османською імперією
Б Польщею та Османською імперією
В Московією та Польщею
Г Молдовою та Польщею

5. Оборону якого міста описано в уривку з історичного джерела?

«Понад місяць тривала облога, місто запекло боронилося, ніби знало, доки стоятиме велична столиця гетьмана Богдана, доти й житиме віра в те, що минуться незгоди?»

- А Глухова Б Чигирина В Батурина Г Гадяча

6. Яку назву отримали договірні статті, укладені І. Мазепою із царським урядом?

- А Глухівські Б Переяславські
В Конотопські Г Коломацькі

7. Козацьке повстання 1702–1704 рр. під проводом С. Палія було спричинене

- А поділом Речі Посполитої між Швецією та Росією
Б зруйнуванням російськими військами Чортомлицької Січі

В ліквідацією польським сеймом козацького устрою на Правобережній Україні

Г походом гетьмана П. Орлика на Правобережну Україну

8. Що з перерахованого було здійснено за сприяння гетьмана І. Мазепи?

А Заснування співацької школи у Глухові

Б Реставрація Софійського та Успенського соборів у Києві

В Заснування Чернігівського, Харківського та Переяславського колегіумів

Г Створення Пересопницького євангелія

9. Установіть послідовність подій 50–80-х рр. XVII ст.

А Чигиринські походи турецько-татарського війська

Б ухвалення Гадяцького договору

В проголошення П. Дорошенка гетьманом усієї України

Г укладення Бахчисарайського мирного договору

10. Про кого з історичних діячів доби Руїни йдеться в уривку з історичного джерела?

«Страшний був орді, бо був досвідченим у воєнних виправах і відважним кавалером. Татари цілком серйозно вважали його шайтаном і навіть своїх дітей, коли вони плакали і їх не могли заспокоїти, лякали. Він не любив марнувати час або упадати коло жіноцтва, постійно бився з татарами, проти яких мав природну й невблаганну ненависть. На обличчі він мав природний знак, ніби шмат пурпуру».

11. Кому з гетьманів належать слова, наведені в джерелі?

«Коли Божою волею був я примушений взяти цей печальний уряд і держав його близько десяти років, ні в чому іншому був мій намір, а тільки в тому, щоб помножити вольності Запорозького Війська та вберегти безпеку й цілість Отчизни... Тому не тільки з християнами, але й з бусурманськими народами намагався поводитися прихильно та згідно, щоб Україну бачити в бажаному мирі».

12. Що було характерним для періоду Руїни другої половини XVII ст.? Відповідь обґрунтуйте.

Розділ 5

Українські землі в 20-90-х роках XVIII ст.

§32. СПРОБИ ЦАРИЗМУ ЛІКВІДУВАТИ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

Згадайте!

1. За яких обставин втратив гетьманство І. Мазепа?
2. Хто був обраний гетьманом в еміграції після смерті І. Мазеви?

Іван Скоропадський (1708–1722)

Обраний у Глухові гетьманом Іван Ілліч Скоропадський народився близько 1646 р. в шляхетській родині на Правобережній Україні. У 70-х роках XVII ст. переселився в Гетьманщину. Служив військовим канцеляристом у гетьмана І. Самойловича, виконував важливі дипломатичні доручення, був чернігівським полковним писарем. З 1701 р. – генеральний осавул, з 1706 р. – стародубський полковник.

І. Скоропадський був на той час одним із найавторитетніших полковників, людиною спокійної й розсудливої вдачі, простою і порядною. П. Орлик згадував його як свого «великого і любого приятеля».

Наступ на автономію

Гетьманство І. Скоропадського починалося в умовах терору й страху, а тривало в період піднесення могутності Російської держави, наступу на українську автономію та обмеження гетьманської влади. Одразу ж після обрання для нагляду за гетьманом приставили стольника А. Измайлова, якого незабаром замінив Ф. Протасьєв. Першим яскравим проявом політики Петра I щодо України була відмова підписати договірні статті, подані гетьманом і старшиною. Це було відкладено до «более благоприятных времен».

На початку 1715 р. вийшов царський указ, який установив новий порядок обрання на посади полкової старшини й сотників. На кожен посаду обирали 2–3 чоловіки, а потім гетьман призначав одного з них. Обраний складав присягу в присутності Ф. Протасьєва. До козацько-старшинської влади почали обирати й іноземців, спершу – молдован і сербів, а потім і росіян. Так було порушено виборну систему влади й покладено по-

Іван Скоропадський

Автограф Івана Скоропадського

чаток привласненню царем права призначати полковників в українські козацькі полки.

Трудові походи

Десятки тисяч українських козаків за наказом царя було кинуте на виконання тяжких примусових робіт за межами України, у тому числі на будівництво нової столиці й Ладозького каналу. З таких походів не поверталася третина козаків. 1716 р. 10 тис. козаків копали Волго-Донський канал біля Царицина (сучасний Волгоград). Тоді ж козаки будували укріплення вздовж р. Терек на Кавказі.

Після підписання миру зі Швецією (1721) за царським наказом 12 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком було послано на будівництво Ладозького каналу. Стільки ж туди направили й наступного року на чолі з полтавським полковником І. Черняком. У Сулацький похід (на спорудження фортеці Св. Хреста на Кавказі) було відправлено 10 тис. козаків на чолі з миргородським полковником Д. Апостолом. 1722 р. на Сулак пішли ще 10 тис. козаків під проводом лубенського полковника А. Марковича, а 1724 р. – ще 10 тис.

Такі виснажливі походи відбувалися постійно, що загалом призводило до занепаду козацтва та руйнування їхнього господарства, до втрати привабливості козацької служби.

Становище народних мас

Майже всі роки гетьманування І. Скоропадського припадають на період Північної війни. В українських містах і містечках постійно перебували царські війська, утримання яких забезпечувало місцеве населення. Навіть будинки козаків, котрі перебували в трудових походах, не були звільнені від постойв військ. Населення платило великі податки, відбувало державні повинності на будівництві мостів, ремонті доріг тощо.

У Гетьманщині впроваджувалося російське поміщицьке землеволодіння. Нові власники у своїх маєтках використовували працю кріпосних селян, переведених сюди з інших маєтків. Місцева козацька старшина також прагнула закріпити за собою посполите населення, що проживало на її землях.

Царські укази 1720–1722 рр.

У 1720 р. вийшли два укази Петра I, які суттєво вплинули на політичне життя України. Першим було реорганізовано Генеральну військову канцелярію, унаслідок чого вона втратила фінансову та судову функції й виходила з підпорядкування гетьмана. Другий указ зобов'язував усе діловодство в адміністративних та судових установах вести російською мовою.

Спроби царизму ліквідувати українську державність

Гетьман був запрошений до Москви з нагоди підписання Ніштадтського миру зі Швецією та прийняття Петром I титулу імператора. Зважаючи на мирний час, він просив вивести царські війська з України і підписати договірні статті. Натомість цар видав указ про впровадження в Україні *Малоросійської колегії*. Вона мала керувати разом з гетьманом, а фактично цим знищувалася гетьманська влада. Цього старий гетьман не міг пережити. Повернувшись із Москви до Глухова, 3 липня 1722 р. на 76-му році життя він помер.

На перетині інтересів

Петро I ставив українську торгівлю в рамки регламентованої загальнодержавної торгівлі. Зовнішня торгівля України завжди була пов'язана переважно з польськими й німецькими містами. Згідно з указами царя, товари мали направлятися до Азова або, замість Риги, до Архангельська та Санкт-Петербурга. Руйнування налагоджених зв'язків з іноземними партнерами, потреба прокладати нові торгові шляхи з України до визначених указом портів негативно впливали на українську торгівлю через те, що новий шлях вимагав розв'язання багатьох проблем: випасу худоби, стоянок, переправ, ночівлі в негоду тощо.

Після Національно-визвольної війни землі перейшли в розпорядження держави. Населення на таких землях вважалось вільним, а села називалися *вільними військовими*. Однак незабаром їх почали роздавати старшині в приватне володіння «за військові заслуги». Поступово вони стали передаватися у спадок. А люди ставали підданими й відбували повинності на власників. Вони не були кріпаками, бо мали право вільного переходу, але дедалі більше потрапляли в залежність. Антагонізм між старшиною та народними масами поглиблювався. А цар робив рішучі кроки до ліквідації особливостей суспільно-політичного устрою України.

Малоросійська колегія

Колегія складалася з президента С. Вельямінова та шести російських штаб-офіцерів. Вона приймала від населення скарги на суди й старшину та контролювала фінанси. С. Вельямінов не приховував своїх намірів, заявляючи старшинам: «Уже ваші давнини перемінити велено, а поступати з вами по-новому... Я сам вам указ». Старшина ж, посилаючись на давні права й вольності, вважала, що Малоросійська колегія порушувала їх. На цій підставі виник політичний конфлікт. Опозицію С. Вельямінову очолив наказний гетьман Павло Полуботок.

Павло Полуботок

Рід Полуботків відомий з 1619 р. Павло Леонтіївич Полуботок народився 1660 р. Навчався в Києво-Могилянському колеґіумі. Уже 1706 р. був чернігівським полковником. Мав велику домашню бібліотеку, уклав історичну хроніку, що ввійшла в знаменитий «Щоденник» Якова Марковича.

П. Полуботок мав родинні зв'язки з багатьма впливовими старшинськими сім'ями. Ці зв'язки впливали на утвердження його позицій в адміністративній системі Гетьманщини.

Восени 1708 р. П. Полуботок був найімовірнішим кандидатом на гетьманство, але з волі царя Петра I гетьманом обрали іншого. Згідно із царською грамотою, П. Полуботок дістав у володіння 2 тис. селянських дворів.

П. Полуботок за відсутності гетьмана І. Скоропадського був наказним гетьманом. Тому, коли старий гетьман занедужав, він доручив П. Полуботкові «правління справами».

Протиборство Малоросійська колеґія із самого початку поводи-лася з П. Полуботком як із підлеглим. Щоб не дати С. Вельямінову підстав для втручання у внутрішні справи Гетьманщини, П. Полуботок видав універсал, яким упорядковував систему судочинства й застерігав старшину від зловживань.

С. Вельямінов перебрав до своїх рук збір податків з усього населення України в царську казну. Указ від 16 квітня 1723 р. розширював повноваження Малоросійської колеґії, яка могла без Генеральної військової канцелярії керувати полковими канцеляріями. Тобто з контролюючого органу Малоросійська колеґія перетворилась на керуючий. На вільні посади полковників Петро I призначив російських офіцерів, а козацьке військо підпорядкував фельдмаршалу М. Голіцину.

Павло Полуботок

Робота в групах: Будучи селянином, міщанином, козаком, старшиною, як би ви розцінили появу Малоросійської колеґії і чим ви пояснюєте своє ставлення до неї?

Депутація до столиці У травні 1723 р. П. Полуботок спорядив депутацію до Санкт-Петербурга, щоб відстояти «права й вольності» України. Та незабаром його й генеральну старшину викликали до столиці. Водночас цар наказав колеґії призначити нових старшин замість тих, які перебували в Санкт-Петербурзі.

Чимало складних і драматичних подій, пов'язаних із протиборством української старшини з Малоросійською колегією, відбулося тоді у столиці Гетьманщини. У Таємній канцелярії допитали П. Полуботка й старшину, яка зробила спробу скласти чолобитні цареві. Проведено слідство й конфісковано їхнє майно.

В історичних працях XVIII ст. наводиться текст промови П. Полуботка під час його зустрічі із царем, у якій він захищав права українського народу.

У казематі

Останньою трагічною сторінкою боротьби був арешт 15 козацьких старшин. За ґратами Петропавлівської фортеці опинилися П. Полуботок, С. Савич, І. Чарниш, Г. Грабянка (суддя, автор літопису), М. Ханенко (канцелярист Генеральної військової канцелярії) та інші. Їхнє майно було конфісковано.

П. Полуботка звинувачували у зв'язках із Кримом, Запорожжям та П. Орликом. Так минув рік. Та до суду справа не дійшла. П. Полуботок захворів. Історики пишуть, що він відмовився від ліків і що в казематі його відвідав цар. **18 грудня 1724 р.** П. Полуботок помер. Через 40 днів помер і цар Петро І. У казематі загинуло ще кілька старшин, а інших після тортур звільнили з-під арешту.

Малоросійська колегія залишилася єдиним керівним органом у Гетьманщині.

Ліквідація Малоросійської колегії

На словах виступаючи проти зловживань старшини й обтяжливих податків, царські урядовці колегії за два роки (1722–1724) втричі збільшили розмір податків. Майже половина стягнених із населення податків осіла в кишенях членів колегії. Вони ігнорували місцеві права й звичаї у судочинстві.

Після смерті Петра І в Російській імперії на зміну сильній та стабільній владі прийшла епоха дворцевих переворотів. Перспектива можливої війни з турками змусила Верховну таємну раду у 1726 р. розпочати обговорення питання про обрання гетьмана і скасування або ж обмеження функцій Малоросійської колегії. Політичні баталії завершилися скасуванням Малоросійської колегії й обранням нового гетьмана України.

Відновлення гетьманства. Данило Апостол (1727–1734)

На думку царського уряду, кандидатурою, що найбільше підходила на посаду гетьмана, був **Данило Апостол**, який знаходився у Санкт-Петербурзі. Рід Апостолів походив із Молдови. Його батько за службу отримав маєток Хомутець на Миргородщині, очолював сотню, у роки «Руїни» служив під знаменами різних гетьманів, потім був миргородським полковником.

За завданням царя таємний радник Ф. Наумов поїхав до Глухова готувати раду для формального обрання Д. Апостола на посаду гетьмана. *1 жовтня 1727 р. в Глухові 73-річного Д. Апостола обрали гетьманом.*

Данило Апостол

Д. Апостол народився у 1654 р. Про його дитинство, навчання та військову службу відомостей не збереглося.

У 1677 р. він одружився, мав трьох синів і п'ятьох дочок. Через шлюби своїх дітей Д. Апостол був тісно пов'язаний з новим українським шляхетством із козацької старшини, став одним із найбагатших людей Гетьманщини. Володіння його були сконцентровані переважно в Миргородському полку (Хомутець, Сорочинці, Абакумівка, Кибинці та ін.).

Д. Апостол був людиною освіченою. Маючи домашню бібліотеку, він велику увагу приділяв освіті та вихованню своїх дітей. Його син Петро постійно жив у Петербурзі, мав свого вчителя, швидко оволодів латинською, французькою, німецькою, польською та російською мовами.

У 1683 р. Д. Апостол став миргородським полковником. Перебуваючи на цій посаді 44 роки, він мав повагу старшини й підданих. Це був здібний воїн, полководець та добрий господар. Він брав участь у багатьох походах кінця XVII – початку XVIII ст. тощо.

Д. Апостол шанував гетьмана І. Мазепу, поділяв його політичну орієнтацію, хоча близькими друзями вони ніколи не були. 24 жовтня 1708 р. на чолі свого полку Д. Апостол супроводжував І. Мазепу з Батурина до шведського короля. Проте незабаром він повернувся «з повинною» до царя, за що був прощений. Брав участь у Полтавській битві, Прутському поході (1711). Виконував обов'язки наказного гетьмана козацького корпусу в Перському поході Петра I (1722).

Після смерті І. Скоропадського Д. Апостол був одним із двох кандидатів на посаду гетьмана. Він підписав чолобитні свого полку проти Малоросійської колегії. Останнім заходом у цій акції було складання чолобитної від усього війська вже під час перебування П. Полуботка в Петербурзі. Наприкінці 1723 р. Д. Апостола разом з генеральними старшинами В. Жураківським та Я. Лизогубом заарештували, відправили в Петербург і ув'язнили в Петропавлівську фортецю, де вже перебували П. Полуботок та інші старшини. Смерть царя врятувала Д. Апостола від заслання до Сибіру. Після звільнення з в'язниці його тримали в Петербурзі ще майже три роки, потім він повернувся в Україну.

«Рішительні пункти»

Старшина сподівалася, що подані нею договірні статті будуть затверджені царем Петром II. Однак замість них Д. Апостол отримав так звані «*Рішительні пункти*». Вони склалися з указів, що суттєво обмежували автономію України.

Разом з обмеженням влади гетьмана втрачала своє значення й Генеральна військова канцелярія, оскільки вона перетворю-

валася з установи, що виконувала військові, адміністративні та судові функції, на технічну службу на чолі з писарем. Згідно з «Рішительними пунктами», утворювалася окрема фінансова адміністрація з двома підскарб'їями (українцем і росіянином).

Генеральна та полкова старшини

Данило Апостол

Згідно з «Рішительними пунктами», козаки мали обирати по два-три кандидати на генеральну старшину, яку призначав цар. Однак 16 грудня 1728 р. Верховна таємна рада затвердила список генеральної старшини, поданий Колегією закордонних справ.

Усупереч проханням Д. Апостола та старшини, цар призначив полковників. Чотири з десяти полковників до того ж не були українськими козаками (М. Милорадович, І. Пашков, М. Богданов, І. Хруцов). «Указні полковники» ігнорували гетьмана, порушували правові норми Гетьманщини.

Реформа суду Гетьман видав інструкцію про реорганізацію судів, розширення колегіальності суду, розмежування компетенції міських і козацьких судів, упорядкування системи подання апеляцій тощо. Реформа була спрямована проти зловживань у судах.

Ще під час гетьманства І. Скоропадського на порядку денному постало питання про впорядкування різних норм чинного тоді в Гетьманщині права (Литовського статуту, магдебурзького права, звичаєвого права) і переклад законів з польської та латинської мов на російську. Укладення зводу українського права стало важливою справою Д. Апостола. Він створив комісію на чолі з **І. Борозною**, яка працювала 15 років і підготувала звід *«Права, за якими судиться малоросійський народ»* (1743).

«Генеральне слідство про маєтності»

У 1729 р. Д. Апостол наказав провести в усіх полках «слідство» про землеволодіння, зібрати свідчення старожилів про заснування сіл і виявити юридичні підстави на володіння маєтністю. Після ретельної роботи, проведеної переписувачами, 1731 р. було завершено складання книг з описом усієї землі в Гетьманщині. Незаконно привласнені рангові землі не вдалося повернути, а облік усіх маєтностей засвідчив зменшення кількості вільних посполитих.

Українська лінія укріплень

З 1731 р. головним тягарем для козаків і посполитих стало спорудження **Української лінії укріплень** від Дніпра до Дінця вздовж кордону між Запорожжям і Гетьманщиною. Царський уряд наказав відправити на спорудження лінії 20 тис. козаків і 10 тис. селян, у наступні роки – по 10 тис. Багато козаків і селян загинуло на цих важких і безглузких роботах, оскільки лінія жодного разу не послужила справі захисту від татар. Вона так і залишилася недобудованою, її непотрібність стала очевидною вже за кілька років.

Соціальна політика Данила Апостола

Гетьман уживав заходів, щоб козаків не переводили в посполиті, не використовували їх на приватних роботах старшини та адміністрації і щоб не брали з них незаконних податків.

Д. Апостол розглядав селянство як замкнену верству, якій не дозволялося вписуватися в козаки (що було можливо за часів І. Мазепи). Однак він твердо обороняв право селянина переходити від одного господаря до іншого. При цьому селянин мав право передати свою землю іншій особі або ж продати її.

Д. Апостол захищав від наступу старшини на права міст, видаючи так звані «оборонні» універсали. Гетьман і старшина були стурбовані швидким зростанням маєтностей духовенства. Тому монастирям і духовенству було заборонено набувати землю в осіб не-духовного стану. Водночас він узаконував монастирське й церковне землеволодіння, набуте до 1728 р.

Жіночі прикраси.
XVIII ст.

Правління гетьманського уряду

Д. Апостол довго хворів і на початку 1734 р. помер. Царський уряд наказав не допустити обрання нового гетьмана, а створити тимчасовий уряд, який називався **Правлінням гетьманського уряду**, або ж **Міністерським правлінням**. Воно складалося із трьох росіян і трьох українців.

Очоловав Міністерське правління князь О. Шаховський. Від цариці він дістав таємну інструкцію, у якій наказувалося: прагнути до зближення старшини з російським офіцерством, сприяти укладанню шлюбів між українцями та росіянами й водночас перешкоджати одруженню жителів Гетьманщини з білорусами, поляками та українцями Правобережжя.

Міністерське правління відразу ж провело перепис усього населення, щоб обкласти його податками й повинностями.

Турецькі кременінно-ударні пістолі. *XVII ст.*

Але й цього разу ліквідувати українську державність остаточно не вдалося.

Російсько-турецька війна (1735–1739)

На початку 30-х років XVIII ст. стало зрозуміло, що війна Російської імперії з Османською імперією невідворотна. Тому будувалася українська лінія укріплень і запорожцям було дозволено повернутися на свої колишні землі під владу російського царя. Коли в 1735 р. розпочалася війна, 8 тис. козаків із Гетьманщини й Запорозжя під командуванням генерала Леонт'єва вирушили в Крим. Проте похід був невдалим. Наступного року відбувся похід у Крим російської армії під командуванням фельдмаршала Б. Мініха та 7 тис. запорожців з метою взяти Перекоп і Бахчисарай. Але чорноморську проблему імперії не було розв'язано.

Через Гетьманщину як прифронтову зону проходили російські війська, які місцеве населення забезпечувало продовольством, фуражем, підводами. Тисячі людей загинули в походах. Узимку російська армія розташовувалася на квартирах у міщан, селян і козаків. Після спустошень воєнного часу потрібно було майже три десятки років, щоб відродити край.

«Слово і діло государеве»

Міністерське правління розпочало діяльність за правління цариці Анни Іоаннівни та її фаворита – німця Бірона. Відбувалося полювання на людей, на яких падала хоч якась підозра. «Таємна канцелярія», піддаючи людей тортурам, змушувала їх зізнаватися в нескосних злочинах. Достатньо було будь-кому вигукнути: «Слово і діло государеве» та вказати на когось, як того вже вважали державним злочинцем. Терор охопив усю Україну, не мали захисту навіть козацька старшина й духовенство. У 1737 р. було заарештовано весь Київський магістрат, забрано й відправлено до Санкт-Петербурга магдебурзькі грамоти Києва.

Подорож Єлизавети в Україну

У 1741 р. внаслідок дворцевого перевороту царський трон посіла дочка Петра I – Єлизавета.

1744 р. під впливом свого фаворита, співака Придворної капели, козака за походженням Олексія Розумовського, з яким вона таємно взяла шлюб, Єлизавета поїхала в Україну. Скориставшись перебуванням цариці в Києві, старшина подала їй прохання дозволити обрати гетьмана. Єлизавета пообіцяла відновити гетьманство за умови, щоб гетьманом був менший брат її чоловіка – **Кирило Розумовський**. У зв'язку з її приїздом у Києві заклали Андріївську церкву.

1745 р. було поновлено Київську митрополію. А 1747 р. проголошено царську грамоту про обрання нового гетьмана.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому старшина, відстоюючи автономію, не спиралася на підтримку народу?
2. Чому царський уряд прагнув ліквідувати гетьманство?
3. Чим «Рішительні пункти» відрізнялися від договірних статей?
4. Як ви думаєте, що спонукало царицю до мандрівки Україною?
5. Де знаходився родовий маєток Д. Апостола?

Поміркуйте!

1. Чому цар привласнив собі право призначати на Гетьманщині полковників (у тому числі з росіян та іноземців)?
2. Чому російській владі у 20-ті роки XVIII ст. не вдалося ліквідувати посаду гетьмана?

Ключові поняття та постаті: Малоросійська колегія, Павло Полуботок, Данило Апостол, «Рішительні пункти», «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.

ДОКУМЕНТ

Проаналізуйте наведений документ і визначте його основний зміст.

З Інструкції гетьмана Данила Апостола малоросійським судам (1730)

В сотенних судах [тобто козацьких. – Авт.], де немає магістрату, завжди засідати сотнику, городовому отаману, писарю, хорунжому, війту і бурмистрам, а де немає городового отамана, там бути курінним отаманам і залучати [до участі в судах. – Авт.], особливо у важливих справах, скільки потрібно, знатне сотенне товариство. А де є магістрат, там сотенний суд свої судові справи повинен вирішувати сам. Сотенні і міські урядники ратушних міст, а де є магістрати, то магістратські урядники, повинні видавати на прохання людей купчі записи [з актових книг. – Авт.] про продаж ґрунтів на велику суму, а також протести [заяви особи про правовий захист. – Авт.] і заповіти видавати згідно з правом, без хабарів...

Київская старина. – 1887. – Т. XVII. – Январь. – С. 139–154.

Це цікаво!

Слово «олівець» походить від назви металу – олова, оскільки в давнину на папірусі писали олов'яними стержнями в дерев'яній оправі. Пізніше вони були замінені графітними стержнями, а назва в українській і польській мовах залишилася (олівець, олувек).

§33. ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНСТВА ТА ОСОБЛИВОГО УСТРОЮ ГЕТЬМАНЩИНИ І СЛОБОЖАНЩИНИ

Згадайте!

1. Коли була перша спроба царського уряду ліквідувати гетьманство?
2. Хто входив до Першої Малоросійської колегії?

**Кирило
Розумовський
(1750–1764)**

Кирило Розумовський народився 1728 р. в с. Лемешах поблизу Козельця (на Чернігівщині) у родині простого козака Розума. Завдяки братові Олексію, у 1743 р. його відправили в Німеччину та Францію для здобуття освіти. Після повернення в Росію в 1745 р. здібного від природи юнака було призначено президентом Академії наук, яку він очолював майже два десятиліття.

Кирило Розумовський

Весною 1747 р. Єлизавета видала указ про дозвіл козацькій старшині «обрати» гетьмана й призначила на цю посаду Кирила Розумовського. Проте лише через три роки в Глухові відбулася пишна церемонія обрання гетьмана, коли влітку 1750 р. новий гетьман прибув в Україну.

**Реформи
Кирила
Розумовського**

Новий гетьман отримав на ранг м. Гадяч, а своєю столицею обрав зруйнований у 1708 р. Батурин. Невдовзі він збудував там розкішний палац, а другий звів у Глухові. К. Розумовський вів життя, подібне до столичного, влаштовував бали, бенкети, театральні вистави, надовго виїжджав до Санкт-Петербурга.

Незважаючи на легкий шлях до гетьманської булави, він виявився гідним її. В Україні ще зберігалися настрої старшини, котра в жорстоких умовах «біронівщини» мріяла про кращу долю для своєї землі, про її колишні права й автономію.

К. Розумовський намагався повернути Україні її права. Україну було виведено з відомства Сенату й передано Колегії

Палац Кирила Розумовського в Батурині. 1799–1803 рр.

закордонних справ, як було раніше. Під управління гетьмана передали Запорозьку Січ, а також Київ, який до того був у відомстві російських воєвод.

У Семилітній війні в Європі (1756–1763) між двома блоками держав тисяча «компанійців» та козаки з Гетьманщини брали участь у боях.

Одним з важливих на той час питань було впорядкування судочинства. У 1760 р. в Гетьманщині було проведено *судову реформу*. До складу Генерального суду, крім двох генеральних суддів, вводилися виборні особи зі старшини від кожного полку. Полк поділявся на два судових повіти, у яких створювалися шляхетські *суди – земські, городські та підкоморські*. Тобто суди повернулися до тієї системи, яка діяла ще до середини XVII ст. Отже, козацька старшина остаточно затвердила за собою привілейоване становище. Вона намагалася закріпити за собою землі, якими вже володіла, і набути нові маєтності, обмежити селянські переходи.

Підвищилася роль *старшинської ради*, яка за сприятливої політичної ситуації могла розвинутися в парламент. На одній з них було поширено текст промови «Про поліпшення стану Малоросії», у якій автор скаржився на занепад козацького духу в Україні. Його ідеалом був конституційно-парламентський устрій в автономії (на зразок Польщі), де політичні права належали б шляхетству. Автор наполягав на забороні селянських переходів.

Нововведення в армії та культурі

К. Розумовський провів реформу у війську й запровадив муштру за іноземним зразком, однакове озброєння та уніформу – синій мундир із червоним коміром, білі штани, шапки різного

кольору для кожного полку, вдосконалив артилерію. Обов'язковим набором зброї були рушниця, шабля й спис. Гетьман провів також реформу освіти. В усіх полках почали діяти школи з обов'язковим навчанням козацьких дітей, у яких, крім загальних знань, запроваджувалася військова підготовка. Він збирався відкрити університет у Батурині, проте не встиг закінчити цю справу. Гетьман намагався перетворити Глухів на культурний центр України. Тут був палац з англійським парком, французький пансіон для дітей старшини, у місті проводилися концерти італійської опери.

Останній з'їзд старшини Наприкінці 1761 р. царем став голштинець Петро III, але вже влітку 1762 р. стався черговий дворцовий переворот. Убивши свого чоловіка, трон захопила німецька княжна Софія-Фредеріка-Августа Ангальт-Цербстська, яка взяла собі ім'я Катерина II. Їй допомагали граф Панин, князі Барятинський і Рєпнін, Потьомкін, брати Орлови та ін. Серед них певну роль відіграв і Кирило Розумовський.

У 1763 р. гетьман скликав у Глухові генеральну раду козацької старшини, головною метою якої було затвердити проведену судову реформу. Несподівано на з'їзді розгорнулася дискусія про занепад «прав і вольностей». Делегати вирішили надіслати цариці петицію із закликом – повернути втрачені Україною вольності та створити парламент на зразок сейму. Від часів І. Мазепи це була найсміливіша вимога старшини. Вона намагалася зміцнити авторитет гетьмана, виступивши з проектом зробити гетьманство спадковим у роду Розумовських, хоча дехто вважав це порушенням козацьких прав.

Указ російської цариці Катерини II про скасування в Україні гетьманства. 1764 р.

Однак Катерина II, будучи прихильницею політики повного централізму, задумала взагалі знищити автономію України.

Інструкція Катерини II щодо України (1764)

Інструкція дана генерал-прокуророві князю В'яземському: «Мала Росія, Ліфляндія та Фінляндія – суть провінції. Ці провінції належить найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли й перестали б позирати, як вовки в ліс. До того приступ дуже легкий, якщо розумні люди обрані будуть начальниками в тих провін-

ціях. Коли ж в Малоросії гетьмана не буде, то треба старатися, щоб навів й ім'я гетьмана щезло, не те що персона якась була б обрана на те достоїнство».

К. Розумовського було викликано в Санкт-Петербург. Катерина II змусила його написати рапорт про відставку. 10 листопада 1764 р. вийшов указ про скасування гетьманського уряду. Останній гетьман України граф К. Розумовський 30 років після цього жив у столиці та у своєму маєтку Петровсько-Розумовському біля Москви. І тільки 1794 р. повернувся до Батурина, де й помер у 1803 р.

Друга Малоросійська колегія (1764–1782)

Для управління Гетьманщиною було створено Другу Малоросійську колегію на чолі з президентом і генерал-губернатором *Петром Рум'янцевим*. У її складі було чотири українці й чотири росіяни. П. Рум'янець отримав від цариці дві інструкції – загальну й таємну. У першій наказувалося пильнувати, щоб не було незгоди між українцями й росіянами.

У таємній інструкції зазначалося, що Україна є багатим і родючим краєм, але внаслідок її автономії державна казна Росії не отримує від неї прибутків. Тому потрібно провести перепис населення й ревізію маєтностей, заборонити перехід селян від одного власника до іншого, а потім поступово ліквідувати всі відмінності в устрої Гетьманщини, привівши їх у відповідність до загальнодержавних порядків. Цариця наказувала стежити й за старшиною, щоб не допустити створення опозиції.

Початок перетворень

Рум'янець добре знав Україну, мав зв'язки із старшиною, володів маєтками. Це був видатний воєначальник, людина освічена, здатна до

адміністративної діяльності.

«Генеральний опис Малоросії»

П. Рум'янець прибув до Глухова на початку 1765 р. Першим його заходом було проведення ревізії: людей, худоби, землі, будівель, підприємств. Ця ревізія була такою всеохоплюючою, що дістала назву «Генеральний опис Малоросії». Вона проводилася в **1765–1769 рр.** Унаслідок тривалої роботи було складено майже тисячу томів перепису й зібрано значну кількість копій юридичних актів на володіння. Майже всі ці величезні книги збереглися і є цінним історичним джерелом.

Одним з перших заходів Малоросійської колегії була заміна натуральних повинностей на утримання розміщених у Гетьманщині російських військ грошовим податком. П. Рум'янець

уживав заходів для поліпшення роботи адміністрації, завів на Гетьманщині регулярну пошту тощо.

Законодавча комісія 1767 р. Катерина II прагнула утвердити в Європі імідж Росії як «освіченої монархії», що піклується про благоденство, свободу й щастя своїх підданих. Тому вона оголосила про скликання Комісії для укладення нових законів.

У січні 1767 р. на Гетьманщині отримали 500 примірників маніфесту про вибори депутатів Комісії та інструкцію: кого слід обирати, які «загальнонародні потреби» включати до наказів депутатам. Право обирати депутатів Комісії дістали 14 українських міст і Запорозька Січ. Їх могли обирати всі вільні стани населення: шляхта, духовенство, козаки, міщани. Збори проводилися окремо кожним станом. Накази засвідчили розбіжності інтересів окремих станів та їхні суперечності, але всі хотіли повернутися до старих порядків.

Григорій Долинський

На деяких зборах шляхти в накази депутатам включали прохання обрати гетьмана. Такі прохання, зокрема, надійшли від ніжинського й батуринського шляхетств, які очолював підкоморський суддя Григорій Долинський. П. Рум'янцев скасував постанову зборів про обрання Г. Долинського депутатом, а на виборців наклав штраф у розмірі 550 крб. Усіх посадових осіб було усунуто від посад і заборонено в майбутньому обиратися до будь-яких урядових структур, усіх їх було заарештовано й жорстоко покарано. Г. Долинського засудили на довічне ув'язнення.

Згодом російський уряд скасував вирок і оголосив амністію. Однак заява-протест засуджених (автором якої був Г. Долинський) поширилася всією Україною. Помер Г. Долинський у 1809 р.

1767 р. в столиці зібралася **Законодавча комісія**. Виразником прагнень українських станів повернути старі права й вольності став депутат Комісії від лубенської шляхти **Григорій Полетика**. У своїх виступах його підтримав також депутат від Кременчука Павло Денисенко та інші.

Комісія проіснувала недовго, зробивши лише одне – вона проголосила Катерину II «матір'ю отечества» й узаконила її права на узурпований нею царський престол. На засіданнях Комісія критикувала кріпацтво та інші непорядки в державі. На них також виявилася велика розбіжність думок, розгорнулися бурхливі дискусії. Усе це було вже не потрібне цариці, і нібито через війну з турками Комісія припинила роботу.

**Ліквідація
устрою
Гетьманщини**

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. на певний час припинила активні державні перетворення в Україні. П. Рум'янцеву було призначено головнокомандувачем російської армії. Унаслідок війни розширилися кордони Росії на півдні. 1775 р. першою жертвою цієї експансії стала Запорозька Січ, а потім настав час і для Гетьманщини.

У 1781 р. в Росії розпочалася адміністративно-територіальна реформа, поширена й на Гетьманщину. Її поділили на три намісництва – Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське. Вони утворили *Малоросійське генерал-губернаторство* на чолі з П. Рум'янцевим.

У 1783 р. полково-сотенний устрій Гетьманщини було скасовано. У цивільному управлінні ввели *повіти*, а у військовому – створили 10 карабінерних полків. Під час реорганізації старі межі полків і сотень не враховувалися. Ліквідували ґродські, земські, підкоморські суди, увівши загальноросійські установи. Старшини відповідно до своїх рангів отримали офіцерські звання, деякі пішли у відставку. Рядові козаки перетворилися на державних селян. Козацькі клейноди й інші знаки прав і вольностей (прапори, печатки, грамоти тощо) забрали до Санкт-Петербурга.

Процес повного входження Гетьманщини до загальнодержавної структури завершився соціальними змінами. З травня *1783 р.* Катерина II видала *указ про закріпачення селян колишньої Гетьманщини*. У 1785 р. була видана монарша *«Грамота про вільність дворянства»*, за якою українська шляхта зрівнювалась у правах з російським дворянством.

У 1796 р. намісництва ліквідували. Із Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв виникла Малоросійська губернія (у 1802 р. вона була поділена на Чернігівську й Полтавську губернії), Київщина утворила окрему губернію з включенням частини земель Правобережжя, які наприкінці століття були відібрані в Польщі.

**Скасування
козацького
устрою на
Слобожанщині**

Перший крок до обмеження автономії п'яти слобідських полків зробив ще Петро I. Потім козаків поділили на «виборних» і «підпомічників». У 1748 р. козакам заборонили переходити з одного полку до іншого. Слобожанщина повинна була також утримувати своїм коштом ще й чотири регулярні російські полки. Під час Семилітньої війни 5 тис. слобідських козаків особливо відзначилися в битві під Гросс-Егерсдорфом.

У середині XVIII ст. кращих козаків забирали до російських гусарських полків. Козацька старшина навіть складала

«Записку о бедственном положении края» і спорядила до столиці депутацію. Пізніше із старшинського середовища вийшов новий документ – «Екстракт о изнеможении слободских полков». У ньому змальовувалося жалюгідне становище полків і пропонувався план їхнього реформування.

Програма впорядкування управління Російської держави Катерини II означала ліквідацію особливостей і автономій окремих територій. Слобожанщина першою потрапила під реформування. Методи його здійснення не були новими.

Діяльність Комісії на Слобожанщині

Восени 1762 р., скориставшись скаргю одного із слобідських сотників на зловживання в судах і хабарництво старшини, царський уряд створив спеціальну військову Комісію з розслідування зловживань на чолі з офіцером Є. Щербініним. Комісії було надано право усунення від влади старих та призначення нових старшин. Комісія мала завдання усунути місцевих козацьких старшин від збору державних податків з населення та різних торговельних мит і зборів.

Комісія призначила в полкові канцелярії нових суддів, провела слідство над старшинами, звинувачуючи їх у незаконних витратах коштів та хабарництві. Заохочувалося також подання населенням (обивателями) доносів і скарг на них. На середину 1764 р. майже всіх старшин звинуватили у зловживаннях і усунули від влади. Залякана старшина не змогла чинити помітного опору. Протести частини старшини на чолі з ізюмським полковником Федором Краснокутським завершилися її арештом, конфіскацією майна й засланням.

16 грудня 1764 р. Комісія Сенату оголосила постанову (за поданням Є. Щербініна) про **скасування автономних слобідських полків**. Козаки були перетворені на військових обивателів та обкладені податками. Селянські переходи на інше місце проживання також заборонялися, що означало їх юридичне закріпачення.

На початку 1765 р. на базі слобідських полків створили п'ять гусарських полків, до яких записалася на офіцерські посади частина козацької старшини, а інша отримала відставку у відповідних офіцерських званнях. На місці слобідських полків було утворено **Слобідсько-Українську губернію** із загальноросійською системою управління та суду. У 1780–1796 рр. вона називалася Харків-

Герб Харкова

ським намісництвом. Потім було повернуто стару назву, яка зберігалася до 1835 р.

Останньою спробою слобідських старшин, «військових обивателів» та міщан повернутися до полково-сотенного устрою в управлінні й козацького права було включення цих вимог до «Наказу» депутатам Законодавчої комісії 1767 р.

Турбаївське повстання 1789–1793 рр.

Посилення соціального гніту селянства, спроби власників маєтків закріпачити козаків мали наслідком його боротьбу за свободу. Одне з найбільших повстань селян вибухнуло в 1789 р. в с. Турбаї (на Полтавщині). Це велике село вважалося «вільним військовим» (державним), згодом його жителів перевели в розряд підданих (особисто вільні виконували повинності на власника землі). У 1776 р. село купили поміщики Базилевські, які збільшили повинності селян. Селяни домагалися визнання своєї належності до козацького стану.

Приводом до *Турбаївського повстання 1789–1793 рр.* стало визнання Сенатом права належності до козацького стану лише кількох турбаївських родин. Тоді селяни створили своє самоврядування, обрали старшину (отамана, суддю, писаря) і відмовилися виконувати панщину. Вони роззброїли військову команду, заарештували суддів, які не визнавали за ними козацьких прав, розправилися з Базилевськими.

Турбаївці протрималися чотири роки, що було винятковим випадком для того часу. Повстання придушили за допомогою урядових військ. Багатьох повстанців відправили до Сибіру на каторжні роботи, інших побили різками, а частину виселили в південні степи. Село перейменували на Скорбне (так воно називалося до 1919 р.).

Робота в групах: *Визначте схожість і відмінність долі козацтва Гетьманщини і Слобожанщини.*

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому правління К. Розумовського називають періодом відродження української автономії?
2. У чому полягає суть політики російського уряду щодо України?
3. Чому уніфікацію державного управління уряд розпочав зі Слобожанщини?
4. Чому вибори до Законодавчої комісії сприяли піднесенню суспільно-політичного руху в Україні?
5. Дізнайтеся, хто з українських поетів написав поему про Турбаївське повстання.

Поміркуйте!

1. Що уможливило ліквідацію гетьманства (1764), а потім і особливостей устрою Гетьманщини?
2. Чому козацька старшина прагнула урівняння в правах з російським дворянством?

Ключові поняття та постаті: *К. Розумовський, П. Рум'янець, Друга Малоросійська колегія, Малоросійське генерал-губернаторство, Слобідсько-Українська губернія.*

ДОКУМЕНТ

Яке суспільне явище відображає сатиричний твір XVIII ст.?

Доказательства хама Данилея Кукси потомственні
(сатиричний твір невідомого автора кінця XVIII ст.)

Да вже ж наші дворяни герби посилають,
А що я був дворянин, то те і не знають!
Я надумався й собі пісеньку співати
І дворянство по своїому гербу доказати.
Он у мене герб який – в дерев'янім цвіті,
Що ні в кого не було в Остерськім повіті:
Лопата, написана держалном угору
(Побачивши, скаже всяк, що воно без спору),
Усередині граблі, вила і сокира,
Якими, було, роблю, хоть яка сквира...
Далі ж трохи як розживсь, то й годі робити,
А надумавсь оддати в школу свої діти.
Як вивчились, в суд упхав – учиться писати
Да вже того і гляди – гостинці давати...
...З казенного мужика я зробився паном
І дворянство доказав, хоть уже й не даром.

Українська література XVIII ст. – К., 1983. – С. 211–212.

Це цікаво!

Слово «солдат» бере початок у Римі, де у 312 р. замість срібної монети була випущена золота, що називалася «солідус», італійською – «сольдо». Цими грошима платили за службу найманим воїнам, які й називалися «сольдато». Звідси слово згодом потрапило в інші мови і країни, у Росію – у другій половині XVII ст.

§34–35. ЗАПОРОЖЖЯ ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО І ПІВДЕННА УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Згадайте!

1. Коли і у зв'язку із чим було розорено Чортомлицьку Січ?
2. Де поселилися запорожці після першого зруйнування Січі?

Заснування Нової Січі

Напередодні російсько-турецької війни (1735–1739) царський уряд дозволив запорозьким козакам, які перебували в Олешках під турецьким протекторатом, повернутися на їхні колишні володіння. Козаки заснували на р. Підпільній недалеко від Старої Січі *Нову Січ* (1734–1775).

Володіння Запорозької Січі, так звані Вольності Війська Запорозького, поділялися на *паланки* (округи), яких спочатку було 5, а потім – 8 (Бугогардівська, Інгульська, Кодацька, Самарська, Орільська, Протовчанська, Кальміуська, Прогноїнська). Кожна з них мала укріплений центр – головне поселення, де перебувала паланкова старшина. Одружені козаки жили в містечках, слободах та хуторах, займаючись господарством.

Територія Вольностей була великою. На час знищення Січі кордони на заході сягали середньої течії р. Південний Буг, на сході – р. Кальміус. По лінії Дніпра володіння починалися трохи нижче гирла р. Оріль і простягалися до гирла р. Кінські Води (нижче Нікополя) та р. Інгулець (права притока Дніпра). Але межі запорозьких володінь не були стабільними. З одного боку, козаки освоювали степи, засновували зимівники й утворювали нові паланки. А з другого – на північному кордоні Запорожжя відбувався постійний наступ царизму на козацькі землі. Особливо швидко Запорожжя втрачало їх у зв'язку з утворенням іноземних поселень – *Нової Сербії*, *Слов'яносербії*, а згодом і *Новоросійської губернії*. Найбільш заселеними були Кодацька, Самарська та Орільська паланки. Багато слобід і містечок у межах козацьких Вольностей виникло ще в XVII ст.

Морський прапор Війська Запорозького. XVIII ст.

Важливою особливістю Запорозької Січі цього періоду було те, що вона не мала самостійних зовнішніх зносин, її оборонна функція значно зменшилася, засобом для існування запорожців було заняття господарством, а не здобичництво. На козацьких Вольностях проживали також посполиті (селяни), на яких поширювалася влада козацької адміністрації.

Суспільно-політичний устрій Нової Січі

У період Нової Січі значно зросла роль козацької старшини й одночасно зменшилася реальна роль рядового козацтва в розв'язанні питань життя Січі. Зберігалися підвалини особливого суспільно-політичного устрою: використання тільки найманої праці в господарствах, організація життя на основі звичаєвого права, а також значення Січі як притулку для знедолених людей України і як її збройних сил.

Вищим органом влади Січі була *січова рада*, яка збиралася регулярно, як правило, двічі на рік, для обрання старшини різних рангів, а також для поділу угідь між куренями. Для розв'язання важливих питань (наприклад, для ознайомлення з грамотою царя) січову раду могли скликати терміново. Існували також *ради куренів* (сходки), на яких розв'язувалися питання, що стосувалися певного куреня.

Виконавча влада належала *кошовому отаманові*, який мав необмежену владу, хоча січова рада могла позбавити його цієї посади. Ним міг стати найшанованіший козак із числа тих, хто обов'язково вже побував на посаді курінного отамана. Кошовий отаман управляв з допомогою також обраної військової старшини.

Паланкову старшину становили полковник, осавул, підосавул, писар, підписар, хорунжий («три пани і три підпанки»). Влада полковника поширювалася на всіх жителів паланки, навіть на тих людей, які проїжджали через її територію. Паланкова старшина була нижчою за січову.

Такий устрій запорозької республіки базувався на дії звичаєвого права, яке ще називалося *козацьким правом*. Відсутність писаного права не означала анархію і всюдозволеність. Норми козацького права були дуже суворими, а під їхню дію люди потрапляли добровільно, адже в козаки нікого примусово не зараховували. Це право охоплювало всі сфери життя й діяльності козаків: вступ до товариства, козацьку службу,

Значок Шкуринського куреня Нової Січі.
XVIII ст.

господарські заняття, користування спільними угіддями й приватними землями, порядок судочинства, вибори посадових осіб. Порухення права дуже жорстоко каралися. Перед правом усі були рівні як у мирний, так і у військовий час.

Господарство запорожців Козацьке господарство за період існування Нової Січі пережило значні зміни. Спочатку воно було в житті запорожців лише необхідною умовою життя, а згодом перетворилося на добре організоване прибуткове господарство, пов'язане з ринком. Господарства розташовувалися по берегах великих і малих річок, що сприяло розвитку хліборобства, скотарства і рибальства.

Чимало козаків, яких називали «сиднями», або «гречкосіями», жили в *зимівниках*, селах і містечках, займаючись господарством. У 1766 р. таких зимівників на Запорожжі нараховувалося 4 тис. У 1775 р. на Запорожжі було вже близько півсотні козацьких містечок, слобід, сіл. На їхній основі розвинулися існуючі сьогодні міста та села.

Зимівник – це багатогалузеве хутірське господарство, у якому використовувалася наймана праця. Значне місце в господарстві заможних козаків займало розведення великої рогатої худоби, коней та овець. У деяких зимівниках налічувалося до 4–5 тис. овець. Вирощений хліб весь споживався на Запорожжі, а худобу козаки продавали на внутрішньому й зовнішньому ринках.

Рибальство було не лише засобом добування продукту харчування, а й джерелом нагромадження коштів для всього війська та власників рибних промислів. Розвитку рибальства сприяла густа мережа великих і малих річок Подніпров'я. Козаки займалися також бджільництвом, городництвом та полюванням на звірів і птахів, яких тут було вдосталь, ковальством та виготовленням зброї, сідел тощо.

Значного розвитку досягла внутрішня і зовнішня торгівля, чому сприяло географічне розташування Січі. Запорожці володіли значним відрізком водного торгового шляху – Середнім і Нижнім Подніпров'ям. На зовнішній ринок вивозили коней, рогату худобу, овець, вовну, хутро, рибу, риб'ячий жир, сало, віск, сир. А ввозили головним чином хліб, залізо, смолу, прядиво, нитки для неводів, сукно, тютюн, горілку.

Чумацький промисел Запорожці торгували з Гетьманщиною, Росією, Польщею, Пруссією, Кримом та Оттоманською Портою. Ще з кінця XVI ст. на Запорожжі, а потім і по всій козацькій Україні сформувався особливий

Чумацький Ромоданівський шлях. Художник С. Васильківський

прошарок людей, які групувалися в артілі й займалися по-стачанням солі та в'яленої риби з Криму в українські, російські землі. Такі люди називалися **чумаками**.

Чумацький промисел набув особливого розвитку в період Нової Січі, але існував і після її знищення аж до утвердження постійної торгівлі (магазини, лавки). Чумаки відіграли велику роль у розвитку ярмаркової торгівлі та в зміцненні економічних зв'язків між окремими регіонами українських земель. Свій товар вони перевозили возами (мажами), запряженими волами.

Чумацькі артілі нараховували по кілька десятків маж, яким допомагали їхні сини, родичі чи наймити. У чумацькій валці могло бути по сто й більше возів. Така кількість людей потрібна була для безпеки чумаків, які обов'язково мали зброю. Артілі обирали з-поміж себе старшого й дотримувалися суворої дисципліни.

Пізніше чумацтво змінилося за соціальним складом, асортиментом товарів, напрямками торговельних шляхів. Воно вплинуло й на культуру та духовний світ українців, з'явилося багато так званих чумацьких пісень, легенд, приказок, літератури.

Іноземні поселення на кордонах Запорозької Січі

У 1752 р. на північно-західному кордоні Запорозької Січі виникла **Нова Сербія**, яка зайняла територію так званих «задніпровських місць» та частину запорозьких Вольностей. Там царський уряд розмістив переселенців-військових з Балкан на чолі з генералом І. Хорватом, з яких було створено два полки: гусарський і піхотний. Тут виникло 20 укріплених поселень (шанців), де жили серби, молдовани, волохи, болгар.

У 1753 р. між річками Бахмут і Лугань (сучасні Донецька й Луганська області) виникла ще одна сербська колонія – *Слов'яносербія*, де утворилося 16 шанців (поселень).

Поруч із Новою Сербією в 1752 р. було закладено фортецю Св. Єлисавети. Поруч із нею в 1754 р. поселили українців, витіснених із земель сербських колоній – *Новослобідський полк*.

У 1764 р. за указом Катерини II Нова Сербія й Новослобідський козацький полк перейменовано на *Новоросійську губернію*.

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр.

Проблема виходу до Чорного моря давно була актуальною для Російської держави. У 1768 р. розпочалася чергова й тривала російсько-турецька війна. У ній як козаки Гетьманщини, так і запорожці взяли активну участь, за що мали особисті нагороди та колективні урядові відзнаки.

Ще на початку війни на південних кордонах Запорозжя почали споруджувати Дніпровську лінію укріплень від Дніпра, вздовж річок Кінські Води й Берди до Азовського узбережжя. На цій лінії збудували сім укріплень, на базі яких пізніше виникли міста Олександрівськ (нині – Запоріжжя), Токмак, Петровське (нині – Бердянськ), а також слободи Комишувата, Кирилівка, Кінські Роздори, Захаріївка, Семенівка.

У 1774 р. російсько-турецька війна закінчилася підписанням *Кючук-Кайнарджійського мирного договору*, згідно з яким до Росії відійшли землі між Дніпром і Південним Бугом та фортеця Єнікале в Криму, що відкривало вихід у Чорне море через Керченську протоку. Кордоном була р. Південний Буг. За умовами мирного договору Оттоманська Порта змушена була відмовитися від протекторату над Кримським ханством. Наслідки війни позначилися й на долі Запорозжя, яке стало внутрішньою територією держави.

Ліквідація Запорозької Січі

Царський уряд давно виношував план знищити Запорозьку Січ, оскільки вона мала демократичний устрій, що не міг співіснувати з монархічною системою правління в Росії, а в козацькому господарстві використовувалася наймана праця, що суперечило феодално-кріпосницькій системі імперії.

Усередині запорозького суспільства на цей час поглибилася соціальна диференціація, що спричиняло конфлікти між козацькою сіромою та січовою старшиною. Особливо гострий конфлікт на Січі відбувся у 1768 р., коли для придушення бунту сіроми старшина залучила навіть гарнізон царських військ. Тому за сприятливих обставин уряд здійснив свій давній намір.

Повстання козацької бідноти на Новій Січі.
Фрагмент діорами. Хортиця

Згідно з таємним наказом Катерини II генералові *Петру Текелі*, який повертався з турецького фронту, російське військо в ніч на **4 липня 1775 р.** несподівано напало на Січ. Чинити опір було неможливо, оскільки сили були нерівні (багато запорожців ще не повернулися з фронту), хоча рядові козаки хотіли боронитися. Однак старшина не організувала оборони. Архімандрит Сокальський також умовляв козаків «не проливати християнської крові». Цю урядову акцію в українському фольклорі та літературі назвали *«атакуванням Січі»*. Січ доценту зруйнували, клейноди та козацькі реліквії забрали.

Вищу січову старшину відправили на заслання, а решту взяли на офіцерські посади в російську армію. Рядових козаків перетворили на військових поселенців, а козацькі землі роздали російським та іноземним поміщикам, а також декому із січових старшин.

Соловецький в'язень Петро Калнишевський

Останньому кошовому отаманові Запорозької Січі Петру Івановичу Калнишевському судилося прожити довге життя (1690–1803) і пройти шлях від с. Пустовійтівка, що біля Ромен (нині – Сумська область), де він народився і де збудував церкву, до Соловецького монастиря на Білому морі.

На початку 50-х років XVIII ст. П. Калнишевський уже обіймав на Січі різні старшинські посади. Від 1764 р. до знищення Січі він був кошовим отаманом. П. Калнишевський був одним із найзаможніших старшин і мав кілька зимівників, які започаткували населені пункти, що існують донині, серед них – с. Петриківка (на Дніпропетровщині, де згодом набув розвітку знаменитий на весь світ петриківський розпис).

У роки Російсько-турецької війни 1768–1774 рр. кошовий отаман особисто очолював запорозьке військо, яке часто відіграло в боях вирішальну роль (адже й місцевість, і противник були запорожцям добре відомі). Зруйнувавши Січ, царський уряд без будь-яких підстав заарештував отамана і конфіскував його майно. Ні сім'я, ні козаки не знали, куди повезли Калнишевського.

Через 100 років один з українських політичних засланців в Архангельську губернію П. Єфименко, побувавши на Соловецьких островах у Білому морі, у монастирі знайшов могилу П. Калнишевського. Вона збереглася до наших днів. Наприкінці 2015 р. Українська православна церква Московського патріархату канонізувала Петра Калнишевського.

Ікона Покрови Пресвятої Богородиці із зображенням П. Калнишевського

Задунайська Січ (1775–1828)

Частині запорожців хитрістю вдалося вибратися з заблокованої урядовим військом Січі та втекти за Дунай, де ще раніше, а особливо під час російсько-турецької війни, окремі запорожці почали освоювати землі в гирлі Дунаю, займаючись рибальством. Кілька років козаки витратили на отримання підданства, пошуки найбільш зручних для розташування Січі місць, влаштування поселень та організацію господарства. Через три роки на Дунаї було вже 12 тис. козаків. **Задунайська Січ** поповнювалася не лише колишніми запорожцями, а й козаками та селянами з Гетьманщини, навіть дезертирами з російської армії.

Спочатку центром Задунайської Січі був Катерлез, а потім – Великі Дунавці. Організовано її було на зразок Запорозької Січі. Козацька старшина із старих січовиків зосереджувала у своїх руках усю адміністративну, військову, судову владу, керувала господарським життям, стежила за збереженням запорозьких традицій і права. Турецький уряд не втручався у внутрішні справи Січі, вимагаючи від козаків лише виконання військової служби, яку вони сприйма-

Задунайський запорожець. Художник С. Васильківський

ли як небажану й обтяжливу. За службу козаки отримували платню та продовольство.

У козацьких поселеннях, володіннях Задунайської Січі, жили одружені козаки та райя (так в Порті називали селян), що не належали до козацького стану, але підпорядковувалися січовій адміністрації. Основним заняттям задунайців було рибальство, зростала питома вага в господарстві землеробства.

У першій чверті XIX ст. загострилися економічні, соціальні та політичні протиріччя між заможною верствою козацтва та сірою. Російські агенти на Задунайській Січі здійснювали агітацію серед задунайців, закликаючи їх до переходу в російське підданство. На початку Російсько-турецької війни 1828–1829 рр. кошовий отаман Йосип Гладкий відрядив 2 тис. козаків, противників повернення в російське підданство, у Сілістрію для участі у воєнних діях. А сам забрав клейноди та військовий скарб і разом з козацьким загоном перейшов на бік російських військ. Так закінчилася історія Задунайської Січі, бо тих козаків і райю, які залишилися, султан наказав розігнати, а Січ – зруйнувати. Й. Гладкий отримав численні нагороди й дворянство. У 1832–1851 рр. він був наказним отаманом Азовського козацького війська. Помер у 1866 р. і похований у м. Олександрівськ (нині – Запоріжжя).

Заселення Південної України

Ліквідація Запорозької Січі та приєднання значної території після Російсько-турецької війни 1768–1774 рр. дали царському урядові можливість розпочати тут активний процес перетворень. Великі земельні площі роздали поміщикам, урядовцям, офіцерським чинам. На них власники вирощували сільськогосподарську продукцію, яку відправляли на внутрішній та зовнішній ринок. Особливо прибутковим було скотарство. Переважно на основі вже існуючих поселень на південній окраїні імперії уряд закладав нові міста або перейменовував старі населені пункти. Тоді на основі козацьких поселень заклали губернське місто *Катеринослав*, портові міста *Херсон*, *Миколаїв*, *Одесу*. Незабаром вони перетворилися на великі промислові й торговельні пункти не лише півдня України, а й усієї імперії. У Криму головним військовим портом стало закладене у 1783 р. на місці татарського села Ак-яр (Ахтіяр) місто *Севастополь*, а в Ахтарській бухті – морський порт. Наступного року біля татарського міста Ак-Мечеть закладено місто *Сімферополь* як адміністративний центр нової території.

На південних українських землях вводилися загальноімперські органи влади й суду. Уряд уживав заходів до інтенсивного заселення та господарського освоєння краю. Сюди

для поселення запрошувалися іноземці, яким надавалися пільги, на ці території нові землевласники переводили зі своїх володінь частину кріпаків. Будучи зацікавленим у заселенні краю, уряд навіть не чинив перешкод потокам утікачів-селян із різних місцевостей імперії.

Перетворення на Півдні розпочалися зі створенням Азовської губернії у 1775 р. Указом Катерини II від 9 вересня 1775 р. була утворена *Славенська і Херсонська спархія*, яка охоплювала землі колишньої Новоросійської губернії, Запорозької Січі та приєднані внаслідок війни 1768–1774 рр.

Остання чверть XVIII – початок XIX ст. були часом постійних адміністративно-територіальних реформ на півдні України. У підсумку тут було створено три губернії: Катеринославську, Херсонську й Таврійську, яка включала й Крим.

Кримське ханство та його анексія Росією

Кримське ханство XVIII ст. дуже відрізнялося у своїй внутрішній і зовнішній політиці від попереднього часу. Після кількох міжнародних договорів між Російською і Османською імперіями першої чверті XVIII ст. і встановлення кордону між ними напади кримських татар на українські землі припинилися. Жителі Криму зайнялися мирною працею. Але на початку 20-х років XVIII ст. Крим стає об'єктом зовнішньої політики Росії, яка хотіла завоювати вихід до Чорного моря. Спочатку загроза була опосередкованою російсько-турецьким воєнно-політичним протистоянням.

Під час війни 1735–1739 рр. російські та козацькі війська під командуванням фельдмаршала Б. Мініха після оголошення туркам війни взяли Перекоп і вторглися в Крим. озброєні луками татари не могли чинити серйозного опору. Наступного року 35-тисячне військо фельдмаршала Ласі знову взяло Крим. Тоді було зруйновано міста і села, спустошено засіяні поля.

За царювання Катерини II давня ідея підкорення Криму почала реалізуватися, але не відразу шляхом воєнного захоплення. Маючи успіхи в Російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., Росія запропонувала туркам надати Кримському ханству незалежність, але турецький уряд на це не погодився. Тоді Росія запропонувала хану Каплан-Гірею свою допомогу в досягненні Кримом незалежності від султанської Порти. Хан, не зважаючи на сильні антитурецькі настрої серед кримчан, відмовився від такого «дару данайців». У Криму Росія використовувала метод підкупу впливових осіб, що полегшувалося внутрішньою боротьбою в ханстві.

Улітку 1771 р. 30-тисячна російська армія Долгорукого та 60-тисячна орда ногайців напали на Крим і через два тижні

оволоділи всіма опорними пунктами. На ханському престолі опинився російський ставленик Саліб-Гірей. Проте навіть він відмовився від пропозиції звернутися з листом до цариці про прийняття «під царську руку» міст Кафи, Керчі та Єнікале. А тим часом жорстокі репресії проти тих, хто проявив ворожі настрої до окупантів, продовжувалися.

1 листопада 1772 р. в Карасубазарі зібралися беї, мурзи і ногайські сераскири і підписали трактат про незалежність ханства, «союз, дружбу і довір'я» між Кримом і Росією, який віддали Керч і Єнікале. Царський уряд тоді вважав ще недоцільним пряме приєднання Криму з політичних міркувань. Незабаром російська військова адміністрація стала відбирати

Українські землі і Крим у другій половині XVIII ст.

- Кордони держав на середину XVIII ст.
- Гетьманщина в складі Російської імперії (до 1764 р.)
- Територія Запорозжя (до 1775 р.)
- Територія, охоронена Колівщиною (1768 р.)
- Перший поділ Речі Посполитої (серпень 1772 р.)
- Території, які увійшли до складу:
 - Росії
 - Австрії
- Території, які увійшли до складу Російської імперії внаслідок Другого поділу Речі Посполитої (серпень 1793 р.)
- Території, які увійшли до складу Російської імперії внаслідок Третього поділу Речі Посполитої (жовтень 1795 р.)

- Території, які внаслідок Третього поділу Речі Посполитої (жовтень 1795 р.) увійшли до складу:
 - Росії
 - Австрії
 - Пруссії
- а — кордони Російської імперії (а) і Австрійської монархії Габсбургів (б) наприкінці XVIII ст.
- б — кордони Російської імперії (а) і Австрійської монархії Габсбургів (б) наприкінці XVIII ст.
- Завоювання Росією турецьких володінь у Північному Причорномор'ї
- Території і фортеці, передані Росії за Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р.
- Територія колишнього Кримського ханства, включена до складу Росії в 1783 р.
- Території, приєднані до Росії за Яссським мирним договором 1791 р.
- Нові міста, засновані на колишніх запорозьких і турецько-татарських землях

у татар їхні землі й майно, що викликало незадоволення не лише жителів Криму, але й тих, хто підписав трактат. Ключук-Кайнарджійський мир, підписаний 10 липня 1774 р., не тільки став підсумком російсько-турецької війни, але й зафіксував визнання незалежності Криму. Фактично Росія зробила ханом свого ставленика Шагіна та зміцнювала владу в Криму за допомогою військ і підкупу.

Внутрішня політика Шагіна спровокувала вибух народного обурення, але бунт 1774 р. був придушений російськими військами. У 1781 р. подібна ситуація повторилася. Узимку 1782–1783 рр. було підготовлено царський маніфест, що мав реалізувати секретний політичний план, згідно з яким Крим назавжди повинен був перейти під владу Росії, а турки відповідно мали від нього відмовитися.

Російські війська князя Г. Потьомкіна пішли в Крим нібито на приборкання бунтарів. Шагіну пообіцяли трон падишаха Персії, щоб він зрікся ханського престолу. Наприкінці 1782 р. хан оголосив старійшинам, що «не хоче бути ханом такого підступного народу». Одночасно російські війська зайняли півострів, а флот – порти. 8 лютого 1783 р. було опубліковано *маніфест «Про прийняття півострова Крим, острова Тамань і всієї Кубанської сторони під Російську державу»*. У ньому говорилося, що таке право цариці дали «сили і перемоги зброї нашої» і що всі дії Росії пояснюються «турботою про благо татар». Шагін жив у Калусі, на початку 1787 р. із царського дозволу емігрував до Османської Порти, де невдовзі за наказом султана був страчений.

Російсько-турецька війна закінчилася *Ясським мирним договором 1791 р.*, згідно з яким Крим було закріплено за Росією. До неї також відходили землі між Дністром та Південним Бугом. Новий кордон між двома державами проходив по р. Дністру, а на Кавказі – по р. Кубані. Росія забезпечила собі свободу торгівлі в Чорному морі. Ці події позначилися й на подальшій долі колишнього українського козацтва.

Створення Чорноморського козацького війська

Для контролю за колишніми запорожцями, які залишилися після зруйнування Січі на Подніпров'ї, а також з метою їх залучення до російсько-турецької війни Катерина II в 1788 р. видала указ про створення *Війська вірних козаків Чорноморських*. Військо складалося з 38 куренів, сформованих у полки. Тривалий час вони навіть одяг мали запорозький.

Спочатку їм відвели землю для поселень в Очаківському степу, де вони утворили 25 селищ із центром у Слободзеї.

Незабаром чорноморські козаки звернулися до Катерини II з проханням надати їм землі для поселення на Кубані з обов'язком охороняти кордон. 30 червня 1792 р. був виданий царський указ про надання Чорноморському козацькому війську за його заслуги у війні землі на Кубані, артилерії, грошей для переселення, надання пільг для заняття господарством. Переселення здійснювалося під керівництвом військового судді **Антон Голватого**. Тільки до кінця століття на Кубань з України переселилося понад 20 тис. осіб, у наступні 10 років – ще 40 тис. Процес переселення продовжувався і в наступні десятиліття.

Чорноморське козацьке військо отримало у володіння Таманський півострів, східне узбережжя Азовського моря між річками Єя та Кубань. Тут чорноморські козаки заклали 40 курінних поселень, які були адміністративно-територіальними одиницями і називалися так, як на Січі курені. Ці поселення стали йменуватися **станіцями**, головною з яких була станиця Катеринодар (нині – місто, центр однойменного краю Російської Федерації). Зі збільшенням числа переселенців на Кубані виник ще ряд станиць.

Спочатку внутрішнє життя та управління Чорноморського козацького війська ґрунтувалося на запорозькому звичаєвому праві. Поступово ліквідовувалися демократичні традиції козацтва. У 1802 р. було затверджено новий устрій чорноморців, кошового отамана став призначати уряд, він ставав наказним. У 1860 р. на основі Чорноморського козацького війська та частини Кавказького лінійного козацького війська було створене **Кубанське козацьке військо**.

Отже, друга половина XVIII ст. на півдні України була насичена значними воєнно-політичними подіями, соціально-економічними зрушеннями та адміністративно-територіальними реформами.

Робота в групах: Знайдіть на карті розташування Нової Січі та Чорноморського козацького війська і назвіть поселення останнього, що збігаються з назвами запорозьких куренів. Чим це можна пояснити?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чим Нова Січ принципово відрізнялась від попередніх?
2. Чим запорозький зимівник відрізнявся від поміщицького маєтку?
3. Яку мету переслідував царський уряд, утворюючи на кордонах Запорозжя іноземні поселення?
4. Які літературні та мистецькі твори відображають описані в параграфі події?
5. Деяких козаків називали «характерниками». Дізнайтеся, чи є в найближчому до вас історичному чи краєзнавчому музеї зображення характерника – козака Мамає. Що ви про нього знаєте?

Потіркуйте!

1. Чому російський уряд був зацікавлений у знищенні Задунайської Січі?
2. Чи могло Кримське ханство зберегти свою незалежність?

Ключові поняття та постаті: паланка, Нова Січ, П. Калнишевський, зимівник, чумацтво, приєднання Криму у 1783 р., Задунайська Січ, А. Головатий, переселення українських козаків на Кубань.

ДОКУМЕНТ

Як у документі пояснюються причини ліквідації Січі і чи відповідає це істині?

З Маніфесту Катерини II від 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі (витяги)

...Їх злочини, що примусили Нас прийняти такі суворі заходи, такі:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні вчинки і зраду вірності й підданства, вони почали років десять тому та й зовсім недавно надто далеко заходити зі своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе, ніби як надбання їх власності, не тільки ті всі землі, які Нами придбані внаслідок останньої війни з Оттоманською Портою, але навіть зайняті поселеннями Новоросійської губернії, мотивуючи, ніби їм ті й інші землі належали здавна...

2. Внаслідок такого привласнення земель Новоросійської губернії вони посміли... заводити та будувати на них свої власні зимівники...

5. Приймали до себе, незважаючи на їм дані від Нашого уряду заборони, не тільки втікачів, які ставали козаками, але й людей одружених, сімейних різними спокусами умовляли втікати з Малоросії для того, щоб їм собі підкорити і завести в себе власне хліборобство, у чому вже мають успіхи, бо поселення, які займаються землеробством, в місцях колишніх Запорозьких володінь нараховується до п'ятдесяти тисяч душ...

Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С.174–177.

Це цікаво!

Татарське зілля (аїр) – у народній медицині України ця рослина використовувалася вже в XIV ст. для лікування золотухи, рахіту, подагри. Сьогодні аїр застосовується, крім медицини, у парфумерії (мило, креми, помада, зубні порошки) та харчовій промисловості. Прийшла ця рослина до нас з Китаю та Індії. Татари брали її із собою в походи і розводили в завойованих землях, вважаючи, що вона очищає водойми. Корені татарського зілля дійсно виділяють фітонциди, які вбивають мікроорганізми. У Західну Європу аїр потрапив зі Стамбула лише в XVI ст. у вигляді зацукрованих ласощів.

§ 36. ГАЙДАМАЦЬКИЙ ТА ОПРИШКІВСЬКИЙ РУХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ І ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Згадайте!

1. За яких обставин на Правобережжі було знищено козацтво?
2. Яку територію по правий бік Дніпра займала Нова Січ?

Причини та рушійні сили гайдамацького руху

З поверненням повної влади Польщі на правобережних землях відновилися й політика національно-релігійного гніту. Це викликало протест українського суспільства. Очолити організовану боротьбу народних мас проти гнобителів було нікому. Протести виливалися у стихійні виступи селян і міщан. Така форма протесту набула поширення й під впливом інших обставин. Недалеко була Запорозька Січ, де повстанці переховувалися від переслідування властей, відпочивали, зимували, а весною організовувалися в нові ватаги. Учасники цього руху мали симпатію та підтримку селян і міщан, котрі вважали їх народними месниками, які в такий спосіб карали гнобителів. Народ складав про них легенди й пісні.

Боротьба народних мас проти соціального та національно-релігійного гноблення на Правобережній Україні набула форми *гайдамацького руху*, який тривав майже сімдесят років, у окремі періоди переростаючи в могутні повстання.

Слово «гайдамака» тюркського походження. «Гайде!» означає «Тікай!». Цю назву народним месникам дали польські пани. Вона вживалася і в офіційних документах російського уряду та Запорозької Січі. Народ дав повстанцям інші назви – *колії, левенці, дейнеки*.

Рушійною силою гайдамацького руху були селяни, міщани та біднота Запорозжя. Їх підтримувало й православне духовенство. Гайдамацькі загони діяли з весни до осені, завдаючи шкоди власникам маєтків, орендарям, корчмарям. Тактика боротьби гайдамаків була партизанською. Вони з'являлися раптово, швидко виконували намічену справу і так само швидко зникали.

Перші відомості про гайдамаків зафіксовано в документах другого десятиліття XVIII ст. Тоді цей рух зосередився на Київщині та Брацлавщині. Перше значне повстання гайдамаків відбулося у 1734 р., коли на Правобережну Україну прибули російські війська для підтримки претендента на королівський престол Августа III. Повстання, очолюване сотником *Верланом* з Поділля, охопило все Правобережжя. Активно діяли також загони *Писаренка, Гриви, Медведя, Моторного, Темка* та ін.

Спільними силами польської шляхти та російських військ повстання було придушене, а його учасники жорстоко покарані.

У 1750 р. гайдамацьке повстання відбулося на Київщині та Поділлі. Повстанці взяли Умань, Летичів, Вінницю, Чигирин, Корсунь, Фастів. Воно перекинулося також на Лівобережну та Слобідську Україну, де селяни і міщани переховували гайдамаків та й самі ставали гайдамаками у боротьбі проти своїх панів.

Уряд не міг без сторонньої допомоги організувати ефективну оборону панських маєтків від нападів гайдамаків і припинити повстанський рух. Гайдамаки теж не змогли тоді організувати успішну боротьбу. Окремі гайдамацькі загони діяли незалежно один від одного. Тому незабаром повстання припинилося. Але майже через два десятки років воно вибухнуло з новою силою.

Причини повстання 1768 р.

У 60-ті роки XVIII ст. гайдамацький рух на Правобережній Україні набрав нового розмаху.

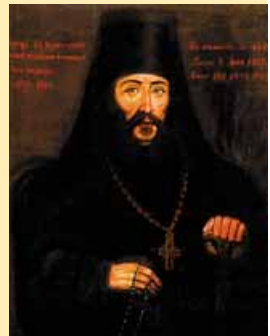
Тоді закінчувався пільговий термін слобод на Київщині й селяни повинні були виконувати панщину. Ускладнилося й внутрішнє становище Речі Посполитої. Під тиском Росії на сеймі поставили питання про зрівняння православних у правах з католиками. Цим не погодилася частина магнатів і шляхти, яка створила так звану конфедерацію (об'єднання шляхтичів-опозиціонерів). Своім центром конфедерати зробили м. Бар на Поділлі. Діяльність конфедератів ще більше загострила національно-релігійні відносини в Україні. Вони жорстоко розправлялися з українським населенням, яке не хотіло відмовлятися від православної віри й переходити в католицьку чи уніатську віру. Ці знуцання й сваволя над безвинним народом призвели до вибуху повстання.

Ігумен Мотронинського монастиря

Православні жителі Правобережної України знаходилися в церковному відомстві переяславського єпископа. У 1761 р. єпископ призначив своїм намісником для правобережних земель ігумена Мотронинського монастиря Мелхіседека Значко-Яворського. Він перетворив Мотронинський (знаходився в лісі біля Чигирина) та сусідні з ним монастирі, поблизу запорозьких володінь, в осередки повстанського руху.

Коли посилилися знуцання з православних барських конфедератів, Мелхіседек їздив до столиці. Чутки про обіцянку Синоду і Катерини II допомогли православним людям Право-

Мелхіседек Значко-Яворський

бережжя поширювалися в районах, охоплених повстанським рухом. Поява російських військ, запрошених королем для боротьби з барськими конфедератами, викликала в народі сподівання, що ці війська будуть захищати православних. У Мотронинському монастирі, як свідчить легенда, освячували зброю.

Коліїщина 1768 р.

Кульмінацією всього гайдамацького руху стало повстання, яке отримало назву *Коліїщина*, очевидно, від слів «колоти», «колії».

Характерною для повстанців зброєю були довгі залізні списи, якими вони кололи ворогів.

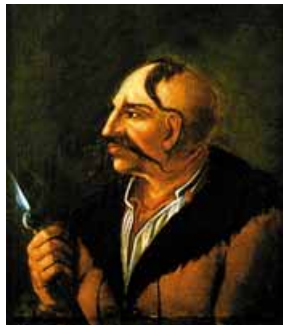
На чолі повстання став селянин з містечка Медведівка на Черкащині *Максим Залізняк* – запорозький козак, якого повстанці обрали полковником. Основне ядро повстанців становили 70 запорожців, до яких у Мотронинському монастирі приєдналися ще 300 надвірних козаків і селян.

Навесні 1768 р. козаки на чолі з М. Залізняком з'явилися в Холодному Яру біля Чигирини. Незабаром повстання охопило всю територію Київського й Брацлавського воєводств. М. Залізняк з кількома сотнями гайдамаків здобув ряд укріплених міст: Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянку. До повстанців приєднувалися селяни й міщани, які громили маєтки польських магнатів і шляхти, корчми, костели та уніатські церкви.

Панство втікало в Умань – укріплене торговельне приватне містечко магната Ф. Потоцького. Там знаходилася управа польського губернатора Младановича з надвірною охороною на чолі із сотником *Іваном Гонтою*. Гонта був сином селянина із с. Розсішки на Уманщині. За службу Потоцький подарував йому два села, тому він не міг скаржитися на тяжке життя. Та коли повстанці М. Залізняка підійшли до Умані, І. Гонта відчинив їм ворота. Очевидно, ще під час попередніх переговорів М. Залізняк зумів переконати його в тому, що повстання

Максим Залізняк

Іван Гонта

спрямоване не проти короля, а проти панів. Охоронці міста перейшли на бік М. Залізняка.

18 червня 1768 р. повстанці взяли Умань і вчинили великий погром, перебивши багато шляхтичів, корчмарів, орендарів, уніатських ченців, учнів василіанської школи. В історичних творах ця подія отримала назву «уманська різанина». Цей жахливий вияв народного гніву повстанці вважали справедливою розплатою за своє гноблене й злиденне життя. Про це писав Тарас Шевченко у поемі «Гайдамаки».

Губернатора вбили, а двох його дітей – Павла й Вероніку – врятували І. Гонта і православна українська сім'я. Через 60 років Вероніка написала спогади про події 1768 р. А Павло свій твір так і назвав – «Уманська різанина». У них опис дійсних подій переплітається з вигаданими історіями.

З Умані повстання поширилося на інші райони Правобережжя. Очищену від ворога територію повстанці поділили на сотні. Уніатам дали змогу залишити край або перейти в православ'я. Під впливом Коліївщини заворушення відбулися на Гетьманщині, Волині та в Галичині. У самій Польщі розгорнулася антифеодальна боротьба селянства.

Придушення повстання і розправа над повстанцями

Польський уряд, деморалізований внутрішнім розбратом, був неспроможний самостійно придушити широкий народний рух на Правобережній Україні. Катерина II наказала начальникові російського корпусу на Правобережній Україні генералові М. Кречетникову повести рішучу боротьбу з повстанцями.

Кречетников вислав з-під м. Бердичева загіг донських козаків полковника Гур'єва. Той оголосив себе прихильником гайдамаків і почав з ними переговори. Коли йому на підмогу прибув ще один полк піхоти, він закликав до себе на бенкет гайдамацьких ватажків і підступно заарештував їх. Потім Гур'єв з козаками направився в гайдамацький табір. Декому з гайдамаків удалося втекти, а багатьох спіймали.

У липні 1768 р. повстання було придушене. Учасників повстання Кречетников передав польській адміністрації. У містечку Кодні на Житомирщині влаштували криваве судилище над гайдамаками, 300 з них засудили до страти. Другим місцем стало с. Серби на Поділлі. І. Гонту було страчено після тортур.

М. Залізняка та 250 повстанців, які були російськими підданими, царський уряд засудив до страти, але потім помилував, їм поставили на лобі тавро й відправили на каторжні роботи до Сибіру. Залізняка відправили на каторгу в Нерчинськ. Дорогою він кілька разів тікав, але був спійманий. Про його долю нічого не відомо.

Відлуння Коліївщини та її наслідки

Коліївщина вплинула на повстання козацької бідноти Запорозької Січі 26 грудня 1768 р. проти старшини. На початку 1769 р. заворушення відбулося в Царичанській роті Донецького пікінерського полку, а згодом воно охопило весь Донецький і Дніпровський пікінерські полки. У жовтні 1769 р. повстання вибухнуло в містечку Соколка Дніпровського пікінерського полку.

У 70–80-х роках XVIII ст. на Слобожанщині, Лівобережжі та Правобережжі діяв повстанський загін учасника Коліївщини *Семена Гаркуші*. Будучи заарештованим, він тричі тікав з тюрем і продовжував боротьбу, нападаючи зі своїм загоном на поміщицькі маєтки. У 1784 р. С. Гаркушу заарештували в Ромнах і після катувань відправили на каторгу до Херсона.

Учасники Коліївщини брали участь у Селянській війні 1773–1775 рр. в Росії під проводом О. Пугачова. Про це свідчать матеріали судового слідства над учасниками цієї війни.

Гайдамацький рух ще більше ослабив Річ Посполиту, яка на той час переживала глибоку кризу й занепад і для придушення повстання мусила звертатися по допомогу до сусідніх держав.

Робота в групах: *На підставі матеріалу параграфу з'ясуйте, як ставилися до гайдамаків селяни, міщани і козаки.*

Становище західно- українських земель під владою іноземних держав

Східна Галичина, Буковина та Закарпаття перебували під владою Польщі, Молдови, Угорщини. Вони знаходилися під гнітом – соціальним, національним та релігійним. Кожна із цих областей мала особливості в господарському, суспільно-політичному й культурному розвитку. Так, у Галичині зберігалися польські зако-

Костел Бережанського замку. Тут Ференц II Ракоці видав маніфест, у якому закликав угорців до повстання

ни, система адміністративного управління й суду. Уповільнено, але все ж розвивалося сільське господарство, цехове ремесло та промисли. Економіка краю дедалі більше втягувалася в ринкові відносини. Магнати, шляхта й церква були великими землевласниками, їхні господарства (фільварки) ґрунтувалися на панщинній праці.

Ускладнювали загальну ситуацію в краї міжконфесійні відносини. Пануючою тут була католицька церква. У важкому становищі перебувала православна церква. Православних міщан не допускали ні на які міські посади. У деяких епархіях у середині XVIII ст. не залишилося жодної православної церкви. Занепали й церковні братства, котрі колись охороняли православ'я.

Греко-католицьке духовенство також не було господарем у краї. Польські шляхтичі зневажали його та навіть примушували відбувати панщину. У свою чергу, таке ставлення шляхтичів і католицької церкви до уніатських духовних осіб, протистояння греко-католиків ополяченню й латинізації богослужіння, збереження східної (православної) обрядності – усе це єдило місцеве українське населення з духовенством, яке було носієм української мови й культури взагалі.

Суспільно-політичний устрій Буковини та Закарпаття відповидав устрою князівства Молдови та Угорщини. Там відбувався процес румунізації та мадяризації, панівне місце у всіх сферах суспільного життя займали румуни та угорці. У 1699 р. Угорщина опинилася під владою австрійської імперії Габсбургів.

На Закарпатті церковна унія запроваджувалася протягом 1646–1721 рр., що впливало на активізацію народних мас у національно-визвольних рухах. Зокрема, українські селяни та міщани взяли участь у повстанні 1703–1711 рр. під проводом трансільванського князя **Ференца II Ракоці**.

Соціальний, національний та релігійний гніт населення західноукраїнських земель обумовив і тривалий рух опришків, найбільший розмах якого припадає на XVIII ст.

Рух опришків. Рух повстанців у Східній Галичині, Підкарпатті й Буковині, які отримали назву **опришки** (від лат. *oppressor* – винищувач), відомий ще із XVI ст. Його розвитку сприяли географічні умови цього краю. Польща, Молдова, Угорщина мали спільний кордон, що дава-

Костел Св. Йосипа в Підгірцях. 1788 р.

Олекса Довбуш

ло змогу маневрувати. А високі гори й густі ліси давали притулок повстанцям, оберігаючи їх від карателів.

Опришками ставали знедолені селяни та міщани. У горах вони створювали невеликі загони по кілька десятків чоловік, пов'язаних товариською солідарністю й присягою ватажкові. Їхньою зброєю були рушниця, пістолі, списи, ножі, рогатини. Символами їхньої мужності та відваги були топірці, на яких вони й давали клятву ватажкові.

Найбільшого розмаху набув рух опришків у 1738–1759 рр., коли його очолювали гуцули **Олекса Довбуш**, **Василь Баюрак** та **Іван Бойчук**. Найхоробрішим опришком був Олекса Довбуш (1700–1745), селянський син з Коломийщини (нині – Івано-Франківська область). Маючи своїм опорним пунктом Чорногору в Карпатах, Олекса Довбуш із загonom чисельністю 30–50 чоловік спускався з гір і нападав на панські маєтки, купців і лихварів. Добуте майно він роздавав бідним людям.

Сім років шляхта полювала за Довбушем. Полковник Пшелуський вистежив опришків у горах і вночі напав на них. Проте Довбушу вдалося уникнути полону. Він загинув у 1745 р. біля с. Космач від руки зрадника.

Рух опришків спричинив появу багатьох легенд, переказів, народних та історичних пісень, а пізніше – художніх творів українських письменників. Імена опришків увічнено в назвах скель, гір, річок у Карпатах.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що споріднювало народні рухи XVIII ст. в різних регіонах України?
2. Чому царський уряд допоміг Польщі придушити гайдамацькі повстання?
3. На прикладі гайдамацького руху визначте відмінність між поняттями «народний рух» і «повстання».
4. Які пам'ятки історії і культури, що увічнюють ім'я Олекси Довбуша, вам відомі?
5. Які художні твори українських письменників про рух опришків у Підкарпатті вам відомі?

Поміркуйте!

1. Чи є зв'язок між гайдамацьким рухом на Правобережжі і знищенням Запорозької Січі у 1775 р.?

2. Чому дії гайдамаків і опришків народні маси і панівні верстви суспільства сприймали по-різному?

Ключові поняття та постаті: *гайдамаки, Коліїщина, опришки, М. Залізняк, І. Гонта, О. Довбуш, С. Гаркуша.*

ДОКУМЕНТ

Які причини опришківського руху названо в історичній пісні?

З історичної пісні про Олексу Довбуша

Ой чого опришки, люде, тоді воювали?
Бо на світі було тяжко, було три держави:
Польська та Румунська, на Венграх мадяри,
Люде бідні бідували та й не мали слави.
Ой не кажіть, люде добрі, було тяжко жити:
Хліба мало, грошей нема, нічим посолити,
Війт лупить, піп дере і дяк не від того,
Чи то діда, чи то бабу, чи то молодого.
Треба на пана робити, на дорогу дати.
Орендарі, як знаєте, ходять коло хати.
Люде бідні бідували, що їсти не мали,
Робили вони панщину, у лісі втікали.
Їли сирі печериці та й ті жовті рижки.
Як тоє надоїло, то й пішли в опришки.

Історичні пісні. – К., 1961. – С. 447.

Це цікаво!

Серед перших кінофільмів на початку ХХ ст. був фільм А. Ханжонкова «Мазепа» (1909), а один із зачинателів українського кінематографа Д. Сахненко в 1911 р. в Катеринославі зняв фільм «Запорозька Січ».

§37. ТРИ ПОДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ. ЗМІНИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Загадайте!

1. Коли утворилася Річ Посполита?
2. Чи ідентичні поняття «Річ Посполита» і «Польща»?

На шляху до втрати державності

У ХVІІІ ст. Річ Посполита з її шляхетською анархією, існуванням у сеймі права «ліберум вето» і кріпосним правом набагато відставала у своєму розвитку від європейських держав. Уже в 30–60-х роках прогресивні люди держави пропонували здійснити реформи щодо вдосконалення державного устрою, а разом з тим

і полегшення становища народу. За підтримки короля Станіслава Августа Понятовського (1764–1795) групі реформаторів на чолі із Чарторийським вдалося провести деякі прогресивні реформи. З їхнім проведенням спочатку погодилася Росія, яка через участь у придушенні гайдамацьких повстань дедалі більше втручалася у внутрішні справи Речі Посполитої і сподівалася, що в процесі реформування буде вирішено й давню проблему православних – урівняння у правах з католиками. Коли ж Чарторийський не захотів ставити успіх реформ у залежність від питання про дисидентів (іновірців), уряд Катерини II відразу став підтримувати реакціонерів, що виступали проти реформ. У підсумку під тиском Росії і монархічної Пруссії реформи було скасовано, а на сеймі у 1768 р. дисидентів зрівняли в правах із католиками.

Частина магнатів і шляхти, не згодних з рішенням сейму, створили опозиційну **Барську конфедерацію** і з допомогою своїх озброєних загонів стали чинити розбої і насильства над православним людом і церквами (за переказами свого діда ці події образно змалював у поемі «Гайдамаки» Т.Г. Шевченко). Дії конфедератів спричинили Коліївщину (1768), проте ця шляхетська опозиція діяла до 1772 р., аж поки створена всупереч їй Радомська конфедерація (Радом – місто в Польщі) та російські війська змогли її розгромити.

Скориставшись тим, що Росія мала певні труднощі, пов'язані з війною 1768–1774 рр., монархічні Австрія і Пруссія запропонували цариці план часткового поділу Речі Посполитої. **Перший поділ Польщі відбувся в 1772 р.** За укладеною між трьома монархіями угодою Австрія захопила Галичину і частину Краківського і Сандомирського воєводств, Пруссія – майже все Східне Помор'я, частини Куявії і Великої Польщі, а Росії дісталися Східна Білорусь і Латгалія (у Прибалтиці). Отже, Східна Галичина – етнічні українські землі з головним містом Львовом – потрапила під владу Австрії.

Втрата трьох територій держави збурила патріотичні почуття поляків. Публіцисти і громадські діячі намагалися проаналізувати причини ослаблення держави і пропонували проекти реформ для усунення їх. Під впливом ідей Великої французької революції, а також перед загрозою втрати держави в Речі Посполитій рух за реформи переріс у національно-визвольну боротьбу.

Патріотична партія реформ на сеймі 1788–1792 рр. змогла провести низку прогресивних рішень стосовно внутрішньої і зовнішньої політики (включаючи відновлення суверенітету Речі Посполитої). Ці рішення були закріплені в Конституції

Новий замок у Гродно. Тут відбувся останній сейм Речі Посполитої. Сучасний вигляд

3 травня 1791 р. (серед інших її положень було скасування виборності короля і *liberum veto* в сеймі, заборонялося створювати шляхетські конфедерації тощо).

Усупереч Конституції частина реакційних магнатів, шляхти та католицького духовенства організували Тарговицьку конфедерацію і запросили в країну російські війська та пруську армію. Патріотичні сили зазнали поразки, а Пруссія та Росія на початку **1793 р.** зробили **Другий поділ Речі Посполитої**. Пруссія захопила Велику Польщу і портове місто Гданськ. До Росії відійшли Центральна Білорусь та Правобережна Україна.

Восени **1794 р.** в Польщі вибухнуло національно-визвольне повстання під керівництвом генерала **Тадеуша Костюшка**. У ньому взяли участь широкі народні маси. Але російським військам під командуванням О. Суворова вдалося його придушити. І вже на початку **1795 р.** відбувся **Третій поділ Речі Посполитої**, у якому взяли участь Австрія, Пруссія і Росія. Австрія отримала Малу Польщу (з Краковом і Любліном), Пруссія – частину Польщі з Варшавою та частину Литви, Росія – Західну Білорусь, Волинь, більшу частину Литви і Курляндію. Річ Посполита як держава зникла з карти Європи. Король, позбавлений влади, був відправлений на поселення до білоруського м. Гродно, а після смерті цариці Павло I перевів його до Санкт-Петербурга, де він і помер у 1798 р.

Таким чином, українські володіння Речі Посполитої опинилися в складі різних монархій – Австрії та Росії. У такий загарбницький спосіб було ліквідовано злочинне рішення в Андрусові (1667).

У 1797 р. в Санкт-Петербурзі три держави узгодили остаточний текст трактату про поділ між собою земель Речі Посполитої. Було домовлено не згадувати навіть назву знищеної держави.

Зміни на правобережних українських землях наприкінці XVIII ст.

Ще до офіційного визнання польським сеймом другого поділу Речі Посполитої генерал М. Кречетников поширив у містах і містечках Правобережжя царський маніфест про те, що ця територія приєднана до Російської держави.

Але через місяць він раптово захворів і помер. Його місце зайняв генерал-поручик Т. Тутолмін, якому й належало здійснити адміністративно-територіальні та інші реформи на Правобережжі.

Відповідно до існуючого в Росії поділу на намісництва і повіти Правобережжя спочатку також було поділене на Брацлавське, Волинське і Подільське намісництва, а ті – на повіти. Третій поділ Речі Посполитої і додаткові «надбання» Росії, а слідом за тим – смерть Катерини II і початок царювання Павла I, який намагався багато чого змінити із запровадженого матір'ю, внесли корективи в адміністративно-територіальний поділ Правобережної України.

Згідно з указом царя від 12 грудня 1796 р. «Про поділ держави на губернії», Подільське і Брацлавське намісництва утворили *Подільську губернію* із центром у Кам'янці-Подільському, *Волинську губернію* із центром у Новограді-Волинському (з 1804 р. – у м. Житомир). Найбільшою була *Київська губернія*, східним кордоном якої став Дніпро. Губернії поділялися на повіти.

На чолі Подільської та Волинської губерній знаходився військовий губернатор, якому підпорядковувалися цивільні губернатори. Київською губернією також управляв військовий губернатор.

Реконструкція частини Звягельської фортеці.
Новоград-Волинський

На новоприєднані землі почав розповсюджуватися імперський адміністративний устрій, впроваджувалися структури влади: *присутственні місця, прикази громадського нагляду* та ін. Але цей процес завершений був уже в наступному столітті. Так само і шляхетські суди (гродський, земський, підкоморський), а також міські (лавничі), сільські та домініальні певний час зберігалися, тільки їхні рішення стали оголошуватися іменем російського імператора. Навіть польська мова в діловодстві (як і в школах) залишалася офіційною.

Політика управління

Після анексії чужих земель країна-загарбник завжди намагається обґрунтувати своє право

на них. Російська влада обґрунтувала приєднання Правобережної України тим, що ці землі колись входили до складу Київської Русі, спадкоємицею яких Росія себе вважала, а тому вона ніби «збирала спадщину». У церквах було зачитано царський маніфест, там же здійснювався обряд присяги військових і цивільних людей. Магнати, шляхта, міщани, духовенство, національні громади подавали так звані присяжні листки. Звичайно, кріпосне населення не присягало, бо вважалося власністю своїх панів.

Для утвердження своєї влади уряд намагався перш за все завоювати прихильність землевласників, більшість яких становили польські магнати і шляхта. Тому на них було поширено дію «Жалуваної грамоти дворянству» 1785 р. Формування бюрократичного апарату місцевої влади здійснювалося за рахунок російських чиновників, але в адміністративних установах і судах переважали поляки. Доступ до посад українцям був дуже обмеженим. Повітові посадові особи обиралися місцевим шляхетством. Втративши державу, місцева знать зберегла багатства і владу над українськими селянами і міщанами. Однак зміни відбулися в сфері землеволодіння.

Генеральний штаб імперії отримав завдання з'ясувати, що собою являють природні ресурси краю і земельні угіддя; описати маєтки з означенням їхньої належності, визначити існуючі форми землеволодіння і податки до державної казни тощо. Після цього відбулося межування державних, магнатських, шляхетських і церковних земель. Земельна власність католицького й уніатського духовенства була обмежена, деякі маєтки (езуїтів) було передано в казну.

Становище народних мас

Приєднання Правобережної України до Росії не полегшило становища селян і міщан, на що вони сподівалися. Але скасування кріпосного права не могло статися, бо в Російській імперії воно ще довго зберігалось і віднедавна поширилося на Гетьманщину і Слобожанщину (під кінець століття навіть на Південну Україну). Загравання царизму з польськими магнатами і шляхтою для утвердження своєї влади у краї було сприятливим для зберігання їхньої влади над українськими селянами і міщанами. Уряд не тільки підтвердив права польських панів, а навіть збільшив їх. Соціальний (кріпосний) гніт доповнювався ще й духовним. Становище пригноблених селян і міщан було безвихідним, ні піднятися на повстання вони не могли в тих умовах, ні втекти від гніту – адже ні Гетьманщини, ні Запорозької Січі вже не було.

Зміни в становищі українських церков

У зв'язку з поділами Речі Посполитої змінилося й церковне життя на Правобережній Україні. За втручання Росії ще до Другого поділу держави сейм скликав у Пінську церковний Собор (1791), на якому були присутні православне духовенство і делегати від мирян, а також урядовці та представники католицького й уніатського духовенства. Головним завданням Собору було запровадження нового устрою православної церкви. Одним з основних було рішення перебування православної церкви в духовній залежності від Константинопольського патріарха та створення ієрархії в структурі адміністративного управління і суду.

Після Другого поділу Речі Посполитої православною церквою було переведено під духовну юрисдикцію російського Синоду. На приєднаних територіях виникли Брацлавсько-Подільська і Волинська (Житомирська) єпархії, а в Білорусі – Мінська.

Одночасно розпочався тиск на греко-католицьку церкву і на її мирян. Усупереч своїм обіцянкам під час поділів Речі Посполитої, Катерина II видавала укази з вимогою для греко-католиків повернутися до православ'я та про повернення православним відібраних у них у різний час церков. У 1795 р. були ліквідовані уніатські парафії в Луцьку і Бересті, значно зменшено число парафій і в інших єпархіях. Ліквідовано було василіанські монастирі. Маєтності греко-католицької церкви було конфісковано, деяких церковних діячів відправлено до Сибіру.

За правління царя Павла I релігійна ситуація на Правобережжі дещо змінилася. Було відновлено уніатську митрополію та єпархії в Луцьку і Бересті, із Сибіру повернуто засланих і віддано їм конфісковане майно. Наступна хвиля гонінь на греко-католицьку церкву відбудеться вже в XIX ст.

Робота в групах: Яким було ставлення російської влади до різних конфесій на Правобережжі в другій половині XVIII ст.?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть головні причини поділів Речі Посполитої.
2. Чому спроба ліквідувати право вето викликала негативну реакцію шляхти?
3. Використовуючи карту, визначте, які українські землі за трьома поділами Польщі відійшли до Австрії та Росії?
4. Чим обґрунтовувала Російська імперія факт приєднання до неї Правобережної України?
5. Які зміни відбулися відразу після приєднання Правобережжя до Росії?

Потіркуйте!

1. Чому після включення Правобережжя до складу Росії поляки продовжували там займати панівне становище?
2. Які заходи могли врятувати Річ Посполиту від знищення як держави?

Ключові поняття та постаті: Барська конфедерація, три поділи Речі Посполитої, *liberum veto*, Тадеуш Костюшко, Конституція.

ДОКУМЕНТ

Прочитайте уривок з поеми, визначте причини, що призвели до зникнення Речі Посполитої.

З поеми Т.Г. Шевченка «Гайдамаки»

Була колись шляхетчина,
Вельможная пані;
Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німотою... Було колись...
Та що не минає?
Було, шляхта, знай, чваниться,
День і ніч гуляє
Та королем коверзує...
Не скажу Степаном
Або Яном Собієвським¹:
Ті два незвичайні, –
А іншими. Небораки
Мовчки панували.
Сейми, сеймики ревіли,

Сусіде мовчали,
Дивилися, як королі
Із Польщі втікають²,
Та слухають, як шляхетство
Навісне гукає.
«Nie pozwalam! Nie pozwalam!»³ –
Шляхта репетує,
А магнати палать хати,
Шабельки гартують.
Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві
Запанував над ляхами
Понятовський жвавий.
Запанував та й думав шляхту
Приборкать трошки... не зумів!..

Шевченко Т.Г. Кобзар. Повна ілюстрована збірка. – Харків, 2011. – С. 106–107.

Це цікаво!

Один із перших гетьманів реєстрового козацтва Богдан Ружинський, який загинув під час походу на Іслам-Кермен (нині місце розташування цієї фортеці затоплене водами Каховського водосховища), був нащадком литовського князя Гедиміна, який перший став включати до Великого князівства Литовського українські та білоруські землі в середині XIV ст.

¹ Ян Собеський, король у 1674–1696 рр.

² Після смерті Сигізмунда II Августа у 1572 р. припинилася династія Ягеллонів. Польський сейм обрав королем брата французького короля Карла IX Генріха Валуа, але через конфлікти із шляхтою він досить швидко повернувся до Франції.

³ «Не дозволяю!» – право вето (заборони) або інакше – *liberum veto*, що існувало в польському сеймі, яке не давало змоги ухвалити будь-яке рішення.

§ 38. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ АВСТРІЙСЬКИХ ГАБСБУРГІВ

Згадайте!

1. Коли Закарпаття було повністю підкорене Угорщиною?
2. Проти чого боролися опришки?

Державний лад та адміністративне управління У 1772 р. Східна Галичина (етнічно українська) була включена до складу Австрії. Під час російсько-турецької війни союзниця Росії Австрія у 1774 р. захопила Буковину. У 1775 р. під владу Австрії потрапила й Буковина (вона із середини XIV ст. перебувала в складі Молдови). Свої претензії на Буковину Австрія мотивувала тим, що вона колись входила до Галицько-Волинського князівства. Українське Закарпаття належало Угорщині, де також правила династія австрійських Габсбургів.

Галичина і Буковина, потрапивши під владу Австрії, повинні були сприйняти новий державний лад, систему адміністративного управління, суду та права. На відміну від колишньої Польщі, уся повнота законодавчої, виконавчої, судової та військової влади в Австрії належала монарху (імператору).

Уся територія Галичини об'єднувалася в окрему адміністративно-територіальну одиницю – *королівство Галичини й Лодомерії (Володимирії)*. Для управління цим краєм у Відні створено було *Галицьку надвірну канцелярію* на чолі з канцлером.

У той самий час тут зберігалася видимість становості в суспільному житті. У Галичині в 1775 р. засновано *провінційний становий сейм*, у якому засідали магнати, лицарі (шляхта), духовенство та представники крупних королівських міст. Цей сейм ще називали «постулатовим», бо його основне призначення полягало у формулюванні прохань (постулатів) для подання імператорові на розгляд. Виконавчим органом сейму став комітет із семи депутатів, які обиралися на шість років.

Намісника краю призначав імператор виключно із числа австрійців. Він не залежав від сейму, але сам міг його розпустити або зупинити дію постанов виконавчого комітету сейму.

Колишні воєводства й повіти спочатку були перетворені на *циркули* (від нім. *Zirkel* – коло, тобто округ) і *дистрикти* (від лат. *distriktus* – округ), потім – лише на циркули. Їх очолювали призначені імператором старости. Вони управляли за допомогою *ландаторів* (від нім. *Land* – земля) із числа місцевих землевласників. Найнижчими органами влади були сільські та міські громади – *гміни*. Особливе управління існувало на так званих фільваркових територіях, де землевласники здійснювали адміністративну владу над своїми підданими.

Парафіяльний костел у Бережанах. 1600–1625 рр.

Буковина після включення до складу Австрії спочатку управлялася військовою владою, а в 1786 р. її було передано під владу адміністрації королівства Галичини і Лодомерії.

Органи управління на Закарпатті

Адміністративно-територіальними одиницями на Закарпатті були *жупи* й *комітати*. Уся територія Закарпаття складалася із 4 жуп: Бережанської, Мармароської, Ужгородської та Ужанської. На чолі кожної жупи стояв *жупан*, призначений королем з людей вищого стану суспільства. Жупи поділялися на комітати, до складу яких входили 30–40 осіб (окружні начальники, секретарі, землеміри, касири, збирачі податків тощо). Найнижчою посадовою особою був *староста* села, який обирався громадою терміном на один рік.

На Закарпатті існував ще й територіально-економічний поділ на *доминії*. Вони об'єднували міста і села, що належали одному феодалу, церкві чи державі. До складу доміній входила система «ключів», що складалася з кількох фільварків.

Місцевими органами самоврядування з дуже обмеженими повноваженнями спочатку були так звані представництва. Згодом їх замінили комітатські збори як дорадчий орган при жупані, що складалася переважно із заможних верств населення.

Суспільний лад

Захоплення західноукраїнських земель Австрією різко не змінило суспільних відносин у краї. Панівне місце в суспільстві займали магнати та шляхта. Тепер до польських панів у Галичині, румун-

ських – у Північній Буковині та угорських – на Закарпатті долучилися ще й австрійські урядовці.

Кріпосне право охоплювало майже три чверті кількості українських селян Галичини. Вони повинні були відбувати панщину, виконувати додатково введені урядом повинності. При цьому їхні наділи зменшувалися, як і громадські володіння (ліси, водоймища, пасовища).

Становище галицьких міст

У другій половині XVIII ст. помітно змінюється правове й економічне становище міст Галичини. Незабаром після встановлення тут влади Австрії магдебурзьке право скасували. В економічному відношенні міста переживали досить складний період, коли занепадала цехова організація ремесла, натомість мануфактурне виробництво ще не набуло розвитку. Перші мануфактури в Галичині пов'язані з паперовим, деревообробним та харчовим виробництвом. Особливо розвинутим було виготовлення паперу. Населення міст за своїм складом не було однорідним, як і самі міста були різними за правовим статусом, кількістю населення, характером господарства тощо.

Львівська міщанка.
XVII ст.

Просвітницькі реформи

У 1765 р. імператрицею Священної Римської імперії, основу якої складала Австрія, стала донька імператора Карла VI Марія Терезія.

Співправителем вона призначила свого старшого сина Йосифа II. За 15 років правління *Марія Терезія* та *Йосиф II* провели цілий ряд прогресивних реформ у дусі «просвітницького абсолютизму», які поширювалися й на українські володіння імперії. Зокрема, реформи були спрямовані на зміцнення центральної влади, а також на впорядкування аграрних відносин. Землі, які знаходилися в користуванні селян, були переміряні й поділені на п'ять категорій наділів залежно від якості землі. Відповідно до цього встановлювалися обсяг панщини та інші натуральні й грошові повинності. Законодавчо панщина обмежувалася трьома днями на тиждень, селяни отримали деякі особисті та майнові права.

У 1782 р. панщина й натуральні повинності селян були взагалі замінені грошовою рентою. Селянам дозволялося переходити до інших власників та одружуватися без дозволу

пана, а майно передавати у спадок дітям. Однак ці спроби фактично були реалізовані лише в окремих елементах програми реформ. Було послаблено залежність селян від волі пана, зокрема в питаннях особистого життя. Землі у власності селяни не мали, а лише користувалися наділами. Не кращим було й становище селян та міщан Закарпаття. Реформи Марії Терезії, таким чином, дещо обмежили права поміщиків над селянами. Було проведено реформу податкової системи, впорядковано систему обліку і контролю, проведено перший перепис населення та земельних угідь, скасовано внутрішні митні кордони, випущено перші паперові гроші.

На українських землях у складі Австрії проживало багато євреїв, особливо в Галичині. Уряд заборонив євреям орендувати землю, якщо орендар не міг її обробити власними силами, а також обмежив їхнє право на володіння млинами та корчмами. За дозвіл на одруження вони повинні були платити державі визначену суму грошей.

Реформи мали позитивні зрушення в освітній справі. Було запроваджено обов'язкову шкільну освіту. У містах, містечках і селах відкривалися однокласні парафіяльні школи з навчанням рідною мовою, а також двокласні та трикласні – німецькою. Було відкрито медичну академію у Відні тощо. У Відні виникла греко-католицька духовна семінарія, у 1784 р. її переведено до Львова.

У 1781 р. Йосиф II видав патент (указ) про свободу віросповідання і *урівняв у правах католиків і греко-католиків*. Він відновив діяльність Львівського університету (який у 1772 р. було реорганізовано в ліцей), у якому діяв факультет для укра-

Портал собору Св. Юра зі скульптурами Пінзеля.
Львів. 1744 – 1770 рр.

їнських студентів під назвою «Студіум Рутенорум» з українською мовою викладання (до 1806 р.).

Проте вже Йосиф II під тиском землевласників змушений був частково скасувати деякі реформи. Хоча соціальні реформи були обмеженими і не надто впливали на загалом важке становище народних мас, вони мали велике моральне значення. Зокрема, молоде освічене духовенство дбало про національні інтереси українського народу. У цей час греко-католицька церква (під владою Австрії) активно охороняла від полонізації освіту, звичаї, традиції та мову українців, що особливо проявиться вже в наступному столітті.

Судова система та право Після загарбання західноукраїнських земель Австрією певний час судова система та право тут залишалися старими, лише вироки стали виносити іменем імператора. З 80-х років XVIII ст. тут стали впроваджувати австрійські станові шляхетські суди, компетенцію яких невдовзі було обмежено до розгляду тільки цивільних справ шляхти. У 1787 р. впроваджено загальні кримінальні суди, які розглядали справи всіх станів. Вище них був Апеляційний суд у Львові, а ще вище – Верховна палата юстиції у Відні. У 1781 р. в Галичині виник інститут адвокатури.

У містах до скасування магдебурзького права судові функції виконували магістрати. Пізніше вони були підпорядковані загальній судовій системі держави. У селах діяли панські суди.

Колоніальна політика, що проводилася австрійським урядом, гальмувала економічний розвиток західноукраїнських земель. Вони були ринком збуту товарів і джерелом промислової та сільськогосподарської сировини.

Робота в групах: Порівняйте становище населення українських земель, які відійшли до Австрії та до Росії. Де йому жилося краще?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому три монархічні держави змогли поділити між собою Річ Посполиту?
2. Що спричинило проведення Марією Терезією та Йосифом II реформ?
3. Як змінилося становище греко-католицької церкви у складі Австрійської і Російської імперій?
4. Чому на західноукраїнських землях на місцях зберігалася влада поляків, румунів та угорців?
5. Чому уряд Австрійської імперії здійснював освітні реформи?

Потіркуйте!

1. Наскільки освітня реформа вплинула на рівень освіченості українського населення Австрії?
2. Чому австрійська влада підтримувала греко-католицьку церкву?

Ключові поняття та постаті: *циркули, дистрикти, гміни, жупи, комітати, Марія-Терезія, Йосиф II.*

ДОКУМЕНТ

Прочитайте витяги з дослідження, визначте рівень розвитку економіки Закарпаття та власників підприємств.

Соціально-економічний розвиток Закарпаття у другій половині XVIII ст.

...Значна частина закарпатського дрібнопомісного дворянства (немеші) за способом життя мало чим відрізнялася від селян. Такі дворяни самі ходили за плугом, власноруч виконували решту сільськогосподарських робіт. Злидні і бідність були постійними гостями і в них. Та пиха і зарозумілість (я – дворянин!) доходили в них до смішного. Не маючи грошей, такі підпанки змушені були замовляти одну пару чобіт на кількох чоловік. Але проїжджаючи селом, вони сідали на возі у два ряди й одягали чоботи лише на одну ногу, яка звисала з воза: хай бачать прості смертні, які ми багаті! Цей прошарок населення відзначався особливим користолобством і зажерливістю і був справжнім нещастям для простих людей, оскільки, займаючи різні дрібні посади в домініях і комітатських правліннях, немеші не тільки демонстрували свою зверхність над населенням, але й безжалісно та люто експлуатували їх. У своїй переважній більшості немеші швидко мадяризувалися, вірою і правдою обслуговуючи іноземців, допомагаючи їм тримати народ у темряві...

У другій половині XVIII ст. у Закарпатті значно посилилась вотчинна промисловість, особливо такі її галузі, як виноробна, винокурна, залізобна, поташна. Будувалися і вводилися в дію також десятки цегельень, млинів, гуралень та пивоварень... Великі землевласники дедалі активніше розробляли природні ресурси краю. Використовуючи дармову силу кріпосних, вони добували залізо, сіль, каолін, вапно...

*Нариси історії Закарпаття / Відп. ред. і кер. авт. колективу
І.М. Гранчак. – Ужгород, 1993. – Т. 1. – С. 136–137.*

Це цікаво!

Російський поет О.С. Пушкін, працюючи над українськими темами в поезії, мав намір написати спеціальну працю з історії України. На початку 30-х років XIX ст. він склав план майбутньої праці під назвою «Нарис історії України».

§39. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ XVIII ст.

Згадайте!

1. Яку мету переслідували братські школи в попередній період?
2. Хто був засновником Києво-Могилянської колегії?

Особливості української культури XVIII ст.

Важливою ознакою культурного процесу України у XVIII ст. було те, що в Гетьманщині, з одного боку, і на правобережних та західноукраїнських землях – з іншого, він відбувався в різних умовах, але єдність національної культури не була порушена, хоча вона й мала регіональні особливості. Водночас культура обох частин України не могла не зазнавати впливів культури тих держав, у складі яких вони перебували. Разом з тим вона різною мірою впливала на культури цих держав. Важлива роль у розвитку освіти, книгодрукування, літератури належала вищому духовенству, хоч у XVIII ст. воно вже помітно втрачало провідну роль, а питома вага світської культури поступово збільшувалася.

Освіта

У XVIII ст. школи на Гетьманщині були не тільки в містах і містечках, але і в багатьох селах. Дослідники підрахували, що в 1740-х роках одна школа припадала приблизно на тисячу осіб населення, а на Слобожанщині в той самий період – на 2,5 тисячі (через століття цей показник буде в багато разів гіршим). Важливою ознакою початкової освіти на Гетьманщині було те, що освітня справа не була керована владою. Школи засновували міські й сільські громади, які й утримували їх власним коштом. У малих селах освітню функцію виконували мандрівні дяки і студенти Києво-Могилянської академії та колегіумів.

Діти міщан, козаків і старшини набували професійної освіти в полкових і сотенних канцеляріях. В архівах збереглися навіть своєрідні рукописні посібники для таких учнів. Професійну освіту діти могли отримувати і в ремісничих цехах. У січовій школі козачата також училися канцелярських справ (зокрема, правильно і красиво писати), уміння грати на різних музичних інструментах і співати.

На західноукраїнських землях православні братства і школи при них в умовах національно-релігійного тиску занепадали. Натомість успішно діяли єзуїтські школи, а також греко-католицькі школи василіан. Коли ж ці землі потрапили під владу Австрії, з'явилися державні школи, викладання в яких велося

німецькою мовою, хоча українська мова була однією з навчальних дисциплін. Нагляд за школами австрійський уряд передав польській церковній владі (консисторії), що мало на меті обмежити вивчення української мови.

Середню освіту на Гетьманщині протягом XVIII ст. діти отримували в колегіумах Чернігова, Переяслава, а на Слобожанщині – Харкова. У них готували служителів православної церкви, чиновників державних установ, учителів початкових шкіл. Переяславський колегіум (відкритий у 1737 р.) переважно готував духовних осіб для православних єпархій Правобережної України. Наприкінці 1770-х років у Полтаві було відкрито Славенську семінарію, пізніше перенесену до Катеринослава (у ній навчався й автор «Енеїди» та «Наталки Полтавки» І.П. Котляревський).

Колегіумами відали архіереї монастирів, коштом яких вони утримувалися. Колегіуми давали досить добру освітню підготовку. Учні вивчали старослов'янську, українську, польську, німецьку, французьку мови, піітику, риторичу, філософію, богослов'я, математику, фізику, медицину, географію, астрономію, музику.

Після царського указу 1786 р. про секуляризацію (вилучення в державну власність) монастирських земель відповідно впав і рівень матеріального забезпечення, що спричинило занепад колегіумів.

Бібліотека колегіуму. *Переяслав-Хмельницький.*
Сучасний вигляд

Києво-Могиллянська академія

Вища освіта в підросійській Україні, як і раніше, представлена Києво-Могиллянською академією (до 1701 р. – колегія). На початку XVIII ст. вона мала понад дві тисячі студентів. Розквіту академії сприяв гетьман І. Мазепа. Вона унікальна не лише широким складом своїх учнів, а й тим, що постачала педагогічні та наукові кадри як на всі українські землі, так і в Московську державу, Сербію, Молдову тощо.

Викладачами в Києво-Могиллянській академії були кращі науково-педагогічні сили того часу, такі як Варлаам Ясинський (учитель П. Орлика, з яким він листувався), Феофан Прокопович та інші. Викладання філософії, піітики, риторики велось латинською мовою. Володіння латинською мовою було показником освіченості й давало змогу випускникам продовжувати навчання в європейських університетах. В академії використовували й українську літературну мову. Незважаючи на заборону царським указом 1720 р. друку і діловодства в адміністративних та судових установах Гетьманщини українською мовою, викладачі вдосконалювали рідну мову, про що свідчить літературна спадщина М. Довгалевського, М. Козачинського, Г. Сковороди. Літературна українська мова, яку вони розвинули, у всій своїй красі і милозвучності проявилася згодом у творах І. Котляревського й Т.Г. Шевченка.

Києво-Могиллянська академія у XVIII ст. продовжувала також готувати православне духовенство для всієї Російської імперії, тоді як відкритий у Москві в 1755 р. університет посів провідне місце в наданні своїм випускникам світської освіти.

У 1783 р. в Києво-Могиллянській академії та в колегіумах було впроваджено викладання російською мовою. Академію із світського навчального закладу перетворено в Духовну академію, а колегіуми – у духовні семінарії.

На західноукраїнських землях вища освіта була представлена Львівським університетом, котрий у 1772 р. перетворено на ліцей, але згодом відновлено як вищий навчальний заклад.

Реформи освіти

У 1786 р. освіта на українських землях зазнала організаційних змін у зв'язку з державною реформою. Тоді було створено *головні* та *малі народні училища*. Чотирирічні головні народні училища для дворянських дітей відкрито було в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Харкові, Катеринославі. У повітових містах було створено малі училища, що давали початкові знання.

Учителями в них спочатку працювали вихованці Києво-Могилянської академії.

Робота в групах: Спробуйте визначити, у якому регіоні України в останній чверті XVIII ст. були більш сприятливі умови для розвитку освіти.

Друкарство З розвитком освіти тісно пов'язане книгодрукування. Осередками друкарської справи в Україні були Києво-Печерська і Почаївська лаври, міста Чернігів та Львів. Друкарні підросійської України переважно представлені церковними книгами, видання яких узяв під свій контроль Синод.

Під час запровадження царем Петром I цивільного шрифту (на початку XVIII ст.) значна увага приділялася друкуванню офіційних паперів. Тоді відбулося й різке розмежування світської і церковної літератури, що сприяло розвитку української мови і літератури. Але запровадження нового шрифту шкодило українській мові. Так, з неї було вилучено літеру «ґ», яка до української граматики ввійшла з кінця XVI ст. Звучання її під час публікації старих документів стали передавати двома літерами – «кг».

Лаврська друкарня.
Зараз будинок
Державного музею
книги та друкарства

Наука Українська наука бере початок у стінах Києво-Могилянської академії. Із філософської науки, котра в академії була дуже розвиненою, виокремилися **природознавство** і **математика**. Цьому сприяла й наукова діяльність М. Ломоносова та організовані Петербурзькою академією наукові експедиції для вивчення природи Південної України (В. Зуєв, Й. Гільденштедт).

Українські вчені зробили великий внесок у розвиток науки імперії. Так, **Нестор Амбодик** перший з українців одержав у Лейденському університеті звання доктора медицини, був основоположником акушерства, ботаніки та фізіотерапії в Росії. У Петербурзькому морському госпіталі працював українець з Київщини, доктор медицини **Петро Погребецький**. У Страсбурзі доктором медицини став **Мартин Тереховський**, а професором Кельнської академії – **Іван Полетика**. Почесним членом 12-ти академій Європи став українець із Чернігівщини **Данило Самойлович**, доктор епідеміології, військовий лікар діючої армії в російсько-турецькій війні.

Український лікар, історик і статистик **Опанас Шафонський**, закінчивши університети в Галле, Лейдені та Страсбурзі, здобув дипломи доктора права, філософії та медицини. Після навчання в європейських університетах математику в Києво-Могилянській академії викладав **Іван Фальковський**, який залишив по собі праці з математики, географії, астрономії, історії та фортифікації. Після відкриття Петербурзької академії наук (1725) та Московського університету (1755) туди поїхало чимало викладачів і студентів з України.

До вчених, котрі у своїй науці використовували досягнення природознавства, належить **Георгій Кониський**, викладач філософії Києво-Могилянської академії, згодом – її ректор. **Пайсій Величковський**, випускник Києво-Могилянської академії, який став ченцем, також був мандрівним філософом, але пропагував свої ідеї не в Україні, а в Молдові і Валахії. Перебуваючи на горі Афон (Греція), він створив там цілу школу перекладачів і переписувачів релігійних творів.

Григорій Полетика

У першій половині XVIII ст. було написано козацькі літописи, найзначнішими з яких були Літопис Самовидця, Літопис Самійла Величка та Літопис Григорія Грабянки. На основі літописної традиції у другій половині XVIII ст. виникають *історичні твори*. Так, **Петру Симоновському** належить праця «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах», у якій він висвітлює історію України з давніх часів до 1750 р. **Григорій Полетика**, також випускник Києво-Могилянської академії, залишив низку праць з історії України, які широко використовували його наступники.

Василь Рубан, видавець, просвітник, історик, який був перекладачем на Січі, був директором училищ у Південній Україні, перший у Російській імперії опублікував довідкову українознавчу працю, скорочена назва якої така: «Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России...».

Григорій Сковорода

Найвизначнішим представником філософської науки XVIII ст. був **Григорій Сковорода**.

Син козака з Полтавщини Григорій Савич Сковорода (1722–1794) знав кілька мов і був добре обізнаний з філософськими творами античних і сучасних вчених. Спочатку

він працював викладачем етики та поезики в Харківському та Переяславському колеґіумах, а потім чверть віку вів життя мандрівного філософа. Його вчення базувалося на українській духовній традиції, а проповідувалося як в усних дискусіях, так і в філософських творах, байках та поезіях. За життя вченого-мислителя й поета його твори не друкувалися, а розповсюджувалися в рукописах. Показовим є використання поетом і письменником кінця XVIII – першої половини XIX ст. І. Котляревським у п'єсі «Наталка Полтавка» пісні Г. Сковороди «Всякому городу нрав і права», у якій нищівній критиці піддавано вади тогочасного суспільства.

Григорій Сковорода

Філософські погляди Г. Сковороди У філософській системі Г. Сковороди важливе місце займає теорія пізнання – зовнішнього (матеріального) і внутрішнього (духовного) світу. При цьому людина насамперед повинна пізнати себе, знайти у своїй душі «божеське». Він стверджував, що щастя людини – у ній самій, воно не залежить ні від матеріальних благ, ні від почестей. Людина повинна мати особисту незалежність, працювати відповідно до своїх здібностей і бажання (ідея «сродної» праці), уникати непотрібного багатства й слави. Винуватцями ж страждань народу, ворожнечі, тиранії, воєн він вважав користолюбців і кар'єристів. Природно, що його етичні, суспільно-політичні й педагогічні погляди суперечили панівним ідеалам вищого суспільства того часу. Вони були формою протесту проти неосвіченості, багатства, соціальної нерівності та експлуатації. Сковорода відкрито критикував гнобителів народу. А його ідеалом був лад, де всі люди будуть вільні, рівні, де діятимуть демократичні закони, де люди житимуть у мирі та злагоді, працюючи відповідно до їхніх покликань.

Г. Сковорода належить до когорти філософів світового рівня. І сьогодні світова філософська наука звертається до його ідей. Багато його висловлювань увійшли до джерел української народної мудрості – народних пісень, приказок, прислів'їв.

Література Літературу другої половини XVIII ст. представлено перш за все творами Г. Сковороди, хоча літературна спадщина його не велика. У ній Сковорода виступає як співець волі і краси рідної природи («Ой ти, пташко

жолтобоко», «Стоїть явір над водою» та ін.). У вірші «Про свободу» («De libertate») поет виклав свої роздуми над долею народу, возвеличив свободу як єдине, що варте п'єдесталу:

Що є свобода? Добро в ній яке?
Кажуть, неначе воно золотее?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото,
Проти свободи воно лиш болото.

Він прославляє Б. Хмельницького як «батька вольності», як вірного сина українського народу.

Полемічна поема *Семена Дівовича* «Розмова Великої Росії з Малоросією» була відгуком на скасування Гетьманщини. У ній автор у формі діалогу доводив право України на державне існування, хоча й у складі Російської імперії.

Особливий жанр літератури цього часу – щоденники і мемуари. Протягом 50 років генеральний підскарбій *Яків Маркович* вів «Щоденник», який є найвизначнішим твором цього жанру. Чотири томи «Щоденника» було видано у XIX – на початку XX ст.

Драматургія *Драматургія* в цей час дещо занепадає, бо у зв'язку із забороною театральних видовищ перестали з'являтися й драматичні п'єси. У шкільному театрі грали драми на біблійні сюжети (особливо на Великдень і Різдво), а також на сюжети історичні й алегоричні (мораліте). Так, Г. Кониський у драмі «Воскресіння мертвих» засуджує зловживання в судах та інші вади суспільства.

У драматичному репертуарі, як і в попередній час, поширеними були інтермедії – комічні вставки (сатиричні побутові сценки) у спектаклі з драматичними сюжетами, які розігрувалися в антрактах.

Усна народна творчість Важливе значення в розвитку української культури має *усна народна творчість*, до якої перш за все належать історичні пісні та думи, у яких оспівувалися народні месники, борці за національне й соціальне визволення. Такими в уявленні народу були опришки та гайдамаки, Семен Палій і його соратники. Під кінець століття поширеними стали пісні та думи про зруйнування Січі, про поневіряння запорожців. Велика кількість творів усної народної творчості представлена чумацькими піснями. У них змальовувалося життя чумаків, далекі й небезпечні мандрівки за рибою та сіллю.

Отже, українська освіта, наука й культура XVIII ст., попри різні утиски та перешкоди, набула значного розвитку.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть основні ознаки розвитку української культури XVIII ст.
2. Чому видатні вчені та інші культурні діячі опинялися поза межами України?
3. Які нові середні й вищі навчальні заклади з'явилися на українських землях у XVIII ст.?
4. Основоположниками яких наук були українські вчені?
5. Чому на надгробку могили Г. Сковороди викарбувано напис: «Світ ловив мене, та не спіймав»?

Потіркуйте!

1. Чому Києво-Могилянську академію було перетворено в Духовну академію?
2. Які ідеї Г. Сковороди до сьогодні є актуальними?

Ключові поняття та постаті: *Києво-Могилянська академія, головні та малі народні училища, Г. Сковорода, наука, історичні твори.*

ДОКУМЕНТ

Визначте, які явища в тогочасному суспільстві висміює поет.

Витяг із вірша Г. Сковороди «Всякому городу нрав и права»

Всякому місту – звичай і права,
Всяка тримає свій ум голова;
Всякому сердцю – любов і тепло,
Всякеє горло свій смак віднайшло.
Я ж у полоні нав'язливих дум:
Лише одне непокоїть мій ум.
Панські Петро для чинів тре кутки,
Федір-купець обдурити прудкий,
Той зводить дім свій на модний манір,
Інший гендлює, візьми перевірі!
Я ж у полоні нав'язливих дум:
Лише одне непокоїть мій ум.
Той безперервно стягає поля,
Сей іноземних заводить телят.
Ті на ловецтво готують собак,
В сих дім, як вулик, гуде від гуляк.
Я ж у полоні нав'язливих дум:
Лише одне непокоїть мій ум.
Ладить юриста на смак свій права,
З диспутів учню тріщить голова,
Тих непокоїть Венерин амур *,
Всякому голову крутить свій дур.

Поліщук Ф.М. Григорій Сковорода. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1978. – С. 114–116.

Це цікаво!

Пісня «Ой горе тій чайці», що тривалий час вважалася народною, належить перу випускника Києво-Могилянського колегіуму Івана Мазепи, авторство якого було «загублене» з відомих причин.

§40. УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО XVIII ст.

Згадайте!

1. Який стиль домінував в архітектурі та образотворчому мистецтві в XVII ст.?
2. Які українські народні думи ви знаєте?

Архітектура Топографія міст, характер житла, стильові форми світських і культових споруд України XVIII ст. значною мірою залежали від ландшафту, наявного будівельного матеріалу, місцевих традицій. В архітектурі та містобудуванні характерними були бастионні типи укріплень і мурів та п'ятидільні храми.

Початок століття – це ще розквіт стилю бароко з його виразними й життєствердними рисами. Архітектура XVIII ст. представлена перш за все спорудами міського архітектора Києва *Івана Григорівича-Барського*, якому належать збудовані в стилі українського бароко Покровська церква на Подолі, Надбрамна церква із дзвіницею в Кирилівському монастирі, церква в с. Лемешах на Чернігівщині, бурса Києво-Могилянської академії, приватні будинки та інші споруди Києва. Цього митця називають творцем архітектурного вигляду Києва XVIII ст. За його проектами збудовані магістрат і собор у Козельці.

Другим самобутнім і визначним архітектором періоду був селянин-кріпак Києво-Печерської лаври *Степан Дем'янович Ковнір*. Збудовані ним споруди також виконані у стилі бароко: Ковнірівський корпус і дзвіниці на Дальніх та Ближніх печерах Києво-Печерської лаври, дзвіниця Києво-Братського Богоявленського монастиря, Кловський палац (за проектом архітекторів Й.-Г. Шеделя і П. Неєлова) та інші.

У другій половині XVIII ст. стиль бароко поступається місцем стилю *рококо*, який прийшов в Україну безпосередньо з Франції. У той самий час з'являються і перехідні форми до *класицизму*. Вагомий внесок у розвиток архітектури в Україні цього періоду зробили іноземні зодчі І. Мічурін, Й.-Г. Шедель, В. Старов, А. Квасов, В. Растреллі, П. Неєлов, Д. Кваренгі,

Успенський собор Почаївської лаври. 1783 р.

Андріївська церква.
Київ. 1747–1753 рр.

Ч. Камерон, Ж. Деламонт та ін. Так, В. Растреллі належать проекти царського палацу та Андріївської церкви в Києві, яка вважається однією з найкращих архітектурних пам'яток цієї епохи. Церква стоїть на високому пагорбі над Дніпром, всередині оздоблена різьбою та розписом, які виконали видатні майстри – гравер Г. Левицький та його син, живописець Дмитро Левицький.

Мистецька довершеність і монументальність притаманні Преображенській церкві у Великих Сорочинцях, собору Різдва в Козельці, собору Св. Юра й костелу домініканців у Львові, Успенському собору в Почаєві на Тернопільщині та ін.

Красою і довершеністю конструкцій вирізняється дерев'яна культова архітектура України (український майстер **Панас Шелудько**, російський – **Сисой Шихматов**). Найвищою дерев'яною культовою спорудою того часу був дев'ятиверхий Троїцький собор у Новомосковську, створений народним архітектором козаком **Якимом Погрібняком**.

У XVIII ст. будуються розкішні палаці (для гетьмана К. Розумовського в Батурині і Глухові, для графа П. Завадовського в Ляличах на Чернігівщині й ін.) та блискучі палацово-паркові ансамблі. Наприкінці століття в маєтку графа Ф. Потоцького в Умані побудовано унікальну пам'ятку – парк «Софіївка» з розкішними альтанками, статуями.

Видатним архітектором XVIII ст. на західноукраїнських землях був **Бернард Меретин**. Німець за походженням, який

жив і працював у Львові, свої архітектурні шедеври – Собор Св. Юра, ратушу у Бучачі – виконав у стилі рококо з елементами класицизму та врахуванням українських традицій.

Загалом українській архітектурі XVIII ст. притаманні мальовничість і колоритність, що досягалися білою пластикою стін, керамічними вставками, багатим ліпним орнаментом, барвистим (зеленим і червоним) фарбуванням дахів, золоченими куполами.

Скульптура Україна XVIII ст. славилася талановитими скульпторами, різьбярами по дереву і каменю та граверами, які прикрашали монастирі, дзвіниці, іконостаси, мідні оправи книжок. У скульптурі цього часу переважає рослинний орнамент і зображення людей. Серед найвидатніших скульпторів були *С. Шалманов, Фезінгер, Осінський, Пінзель, С. Стажевський, М. Філевич, М. Полейовський, І. Оборозький*, творчість яких знали далеко за межами України. На Закарпатті працював майстер дерев'яної скульптури *І. Равич*.

Скульптор з м. Ічня, що на Чернігівщині, *Іван Мартос* увійшов в історію російського мистецтва, як і багато інших обдарованих українських митців, котрі після навчання в Петербурзькій академії мистецтв не повернулися в «провінцію», на яку з другої половини XVIII ст. швидко перетворювалася Гетьманщина.

Із середини XVIII ст. розвивається й так звана статуарна різьба (дерев'яні статуї Собору Св. Юра у Львові, Геракл на Бучацькій ратуші, фігури муз і гетьманів на будинку Мало-російської колегії в Глухові та ін.).

Граверство і живопис Високого ступеня досконалості досягло і граверство. Гравюра використовувалася в навчанні, вихованні і книгодрукуванні. Осередками підготовки граверів були Києво-Могилянська академія і колегії в Переяславі, Харкові та Новгороді-Сіверському, друкарні Києво-Печерської і Почаївської лавр.

Гравюри виготовляли на металі або на дереві (дереворити), а друк їх здійснювали на окремих аркушах паперу. Видатними майстрами гравюри цього часу були *Г. Левицький, О. Козачківський, І. Пилипович*. Українські гравери були відомі й за межами України, наприклад *брати Олександр та Леонтій Тарасевичі, І. Щирський*. Поряд з професійними майстрами працювали і народні гравери, які створювали зображення на релігійні, фольклорні, історичні та побутові теми.

Набуває розвитку мистецтво художнього оформлення рукописної книги. Відомим майстром у цьому жанрі був мандрівник і письменник **Василь Григорович-Барський** (брат архітектора), який залишив цінні записи про свої закордонні подорожі в 1724–1747 рр. До описів життя, побуту і культури різних країн він додав 150 малюнків.

Живопис України цієї доби поступово починає звільнятися від теологічних канонів. Усталені образи втрачають непорушну величність і зверхність, стають більш земними, реальнішими. Збагачуються й художні засоби митців – посилюються перспективність зображень, об'ємність форм, світлові і колористичні ефекти.

Набуває розвитку **портретний живопис**. Обов'язковими елементами портретів були символи знатності й могутності роду. Козацька старшина Гетьманщини, замовляючи свої портрети художникам, прагнула наслідувати парадні портрети російських сановників. Відомими художниками цього часу були **Іоанн Руткович** та **Йов Кондзелевич**.

Як і раніше, живописців навчали в Києво-Могилянській академії, у Лаврській малярській школі, з 1789 р. – у Київському народному училищі, а також в колегіях. У Києві існував іконописний цех. Потреба в художниках була великою, оскільки вони розписували в храмах стіни, іконостаси, арки, склепіння, двері тощо. Живописці зображали на них не лише події і образи релігійного змісту, але й сцени з повсякденного життя. Серед художників були такі видатні майстри, як **Г. Стеценко**, **В. Боровиковський**, **С. Стройнський**.

Визначні майстри портретного живопису цієї доби **О. Антропов**, **Д. Левицький**, **В. Боровиковський** починали свою мистецьку діяльність в Україні, але після навчання в Санкт-Петербурзі також не повернулися на батьківщину і прославилися вже як «російські живописці». Український художник із Чернігівщини **Антон Лосенко** став ректором Академії художеств, вдосконалював свою майстерність у Німеччині, Голландії, Франції, Італії. Він помер, не доживши до 40 років. **Лука Волинський** з Білої Церкви розписував храми у Львові та інших західноукраїнських містах.

Інтер'єр Андріївської церкви.

Київ. 1747–1753 рр.

Робота в групах: Ви належите до козацької старшини. Визначте, кого з митців XVIII ст. ви запросите для будівництва і оформлення свого маєтку?

**Ужиткове
мистецтво**

У побутовому житті важливе функціональне призначення мали кераміка, гутне скло, вироби з дерева і металу, а також килимарство і гаптування. В ужитковому мистецтві образи народні майстри брали з життя або із самої природи і малювали так, як підказувала їхня фантазія. На керамічних виробах поряд з квітково-орнаментальними зображеннями з'являються геральдичні мотиви та жанрові сцени. У всіх регіонах України існували свої центри виготовлення керамічних виробів – кожен зі своїми особливостями. На скляних штофах та інших виробах з гутного скла дуже популярними були зображення козаків, музикантів та міфічних тварин.

Високого рівня розвитку досягло *ливарництво* та *ювелірне мистецтво* – церковні речі, тарелі, чарки, ложки, оздоблення дзвонів і гармат. Відомими майстрами цього часу були київський – *О. Петрович*, глухівські – *Карпо* та *Йосип Балашевичі*, *О. Іванович*. З дерева виготовляли меблі, посуд та інші речі, прикрашені різьбленням, інкрустацією та живописом.

Музика

Музичне мистецтво України пов'язане з усною народною творчістю, бо думи та історичні пісні серед народу поширювали лірники і кобзарі. Вони ж, як і сопілкарі, скрипалі, цимбалісти, були першими творцями і виконавцями інструментальної музики. У XVIII ст. був поширений *кант* (псалом) – джерело і зразок для церковної музики. Прикладом канту є виконання жартівливої пісні «Ой під вишнею, під черешнею» в «Наталці Полтавці» І. Котляревського.

У професійній українській музиці важлива роль належала сольній пісні з інструментальним супроводом. Основним підручником з теорії музики, контрапункту, композиції для багатьох поколінь українських музикантів залишалася праця українського композитора *М. Дилецького* «Граматика музикальна». Музикантів-кобзарів та співаків давала Україні також Запорозька Січ, а на Гетьманщині були навіть музичні цехи при полкових канцеляріях або магістратах. У цей період виникають міські та приватні оркестри, а також капели вищої козацької старшини.

У XVIII ст. в українській музиці відбувається диференціація жанрів, удосконалення музичних інструментів, розвиток народної та професійної музики. Образ козака-бандуриста став класичним в українському мистецтві.

Музичні класи були і в колегіумах, що постачали музичні кадри не лише для України, а й для Росії. Царський указ про створення у Глухові першої музичної школи було видано 1729 р. (її закінчив Дмитро Бортнянський). Пізніше цю школу приєднали до придворної хорової капели в Петербурзі.

У 1751 р. в Глухові збудували окреме приміщення театру, при якому були оркестр, хор, співаки-солісти, навіть існувала велика нотна бібліотека. Капельмейстером у цьому театрі певний час працював композитор і диригент *Андрій Рачинський*, котрий здобув музичну освіту у Львові.

У музичному мистецтві України, з одного боку, продовжувалися традиції кобзарства, а з іншого – українських музикантів (кобзарів, бандуристів) постійно забирали до Москви, поповнюючи царську придворну хорову капелу. Хорові капели були і в окремих поміщиків.

Хор і оркестр мала Києво-Могилянська академія, у якій навчання музики та співу було поставлено дуже високо. Студенти освоювали гру на різних музичних інструментах та партесний спів. З академії виходили професійні музиканти і співаки, у тому числі видатні *Максим Березовський* і *Артем Ведель* – автори теоретичних праць, регенти і вчителі музики.

Найвидатнішими композиторами цього часу були вже згадані М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель. М. Березовський і Д. Бортнянський вдосконалювали своє мистецтво в Італії, а потім працювали в Санкт-Петербурзі. Д. Бортнянський був капельмейстером столичної придворної капели. Він написав кілька десятків церковних творів, які й сьогодні використовуються в церквах.

Церковна музика також звучить до наших днів не тільки в церквах, але й у світських концертах. У ній використано мотиви українських пісень і романсів.

На західноукраїнських землях центрами музичного мистецтва були Львів і Перемишль, у якому єпископ *І. Снігурський* заснував постійний церковний хор, незабаром перетворений у школу для підготовки священників-композиторів. У світську музику включаються народні галицькі мелодії. З'являються й перші збірники із записами народних мелодій (І. Трутовський, І. Прач).

Цимбаліст. XVIII ст.

Загалом українське мистецтво XVIII ст., що відзначається демократичністю і гуманізмом, досягло високого рівня розвитку, зазнало впливів культур інших народів, але й саме вплинуло на їхню культуру, особливо на російську.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які нові архітектурні стилі з'являються у XVIII ст.?
2. Чи відбулися зміни в архітектурному вигляді міст у XVIII ст.?
3. Чому в XVIII ст. провідне місце в творчості українських майстрів пензля займає портретний живопис?
4. Складіть розповідь про архітектурну пам'ятку XVIII ст., яку ви особисто бачили.
5. Які нові явища з'явилися в українській музиці у XVIII ст.?

Поміркуйте!

1. Чиї мистецькі твори (аматорських чи професійних майстрів) більше впливали на розвиток культури народу?
2. Чому в Російській імперії особливу популярність мали співаки і музиканти з України?

Ключові поняття: *бароко, рококо, класицизм, кобзарство, кант.*

ДОКУМЕНТ

Прочитайте документ, поміркуйте, чому організацією музичної школи в Глухові опікувалася царська влада?

Розпорядження президента II Малоросійської колегії П.О. Румянцева про відкриття музичної школи в Глухові

Оскільки за іменним Її ц. в. указом відкрити в Глухові невелику школу з одним вправним у чотириголосому і партесному співу реґентом, в яку набирати з усієї Малоросії з духовенства, козацьких, міщанських і інших дітей та утримувати завжди в тій школі від двадцяти чоловік, а також знайти дуже кваліфікованих майстрів з іноземців і малоросіян для навчання тих учнів струнній музиці, то Генеральній військовій канцелярії необхідно віддати належне розпорядження, щоб такого реґента, який би був майстром чотириголосого і партесного співу, та інших, хто б міг навчати школярів струнній музиці, знайти, а знайшовши, надіслати до мене, а утримуватися будуть за казенний кошт.

грудня 27 дня 1737 р. Переяслав

Шреер-Ткаченко О.Я. Історія української музики. – К.: Музична Україна, 1980. – Ч. 1. – С. 107–108.

Це цікаво!

Українська поетеса, авторка пісень і співачка середини XVII ст. Маруся Чурай з Полтавщини прожила всього 28 років, але створила пісні, які стали народними. Серед них «Віють вітри, віють буйні», «Засвіт встали козаченьки», «Ой, не ходи, Грицю». Остання пісня-балада перекладена польською, чеською, німецькою, французькою та англійською мовами.

§41. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ: КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ XVII–XVIII ст. ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Літописи є одним із найпоширеніших видів історичних джерел середньовічного та ранньомодерного періоду європейської історії. З поширенням освіти і писемності вони стають і основним засобом передачі історичних знань від покоління до покоління. У вітчизняній історії літописний період накопичення і передачі знань розпочався від «Повісті минулих літ» Нестора Літописця, «Київського літопису», «Галицько-Волинського літопису» і завершується у XVIII ст., коли поступово відбувався перехід до професійної історичної науки як галузі знань.

У XVII–XVIII ст., коли в європейських країнах літописання вже відмирало, в Україні відбувся його сплеск, що пояснюється, з одного боку, героїкою національно-визвольної боротьби українського народу, а з іншого – високим рівнем його освіченості та культурним і суспільно-політичним значенням історичних знань того періоду. Саме тоді з'явилося близько двох десятків коротких і ґрунтовних літописів, які стали називати «козацькими», ця назва часто вживалася як синонім до поняття «українськими». Проте пізніше, та й сьогодні, поняття «козацькі літописи» частіше всього стосуються трьох найбільших літописів: Літопису Самовидця, Літопису Самійла Величка та Літопису Григорія Грабянки. Вони мають між собою ряд як спільних ознак (за тематикою, хронологією), так і відмінних (в оцінках деяких діячів, відношенні до народних мас).

Першим у тріаді козацьких літописів називають *Літопис Самовидця*. Авторство рукопису твору не зазначено. Більшість дослідників вважає, що ним є *Роман Онисимович Ракушка-Романовський* (бл. 1622–1703), який служив у Ніжинській сотні, був обраний сотником, а потім став полковим суддею, був генеральним підскарбієм (у його відомстві була державна казна), а завершив свою кар'єру у сані священника. Оскільки автор був сучасником, а то й учасником описуваних подій, то й твір названо Літописом Самовидця. Праця охоплює 1648–1702 рр.

У літописі Самовидець описав не тільки події, що відбувалися «перед його очима», але й використав більш ранні літописи, особливо в першій частині свого твору. А знав він, очевидно, багато, бо не тільки займав посади, а й виконував важливі доручення політичного характеру, будучи в складі посольств чи виконуючи місію перемовника від імені гетьмана.

Літопис Самовидця вперше було опубліковано у 1846 р., вдруге – у 1878 р., а втретє – у 1971 р. з ґрунтовною передмовою і коментарями Я.І. Дзири.

Літопис Самійла Величка (1670–1728) є найбільшим з усіх творів цього жанру. Його автор – родом з Полтавщини, отримав освіту в Києво-Могилянській колегії, знав добре латинську, польську і німецьку мови. Він брав участь у Північній війні, в 1705 р. почав службу в Генеральній військовій канцелярії, яку тоді очолював П. Орлик.

Твір С. Величка охоплює період від 1648 по 1700 рр., хоча у довгій назві (на всю сторінку, у стилі бароко) зазначено, що його завершено в 1720 р. Рукопис твору складався із чотирьох томів, останній з яких – це документи XVII ст., але він загубився і до видання не потрапив. Автор у літописі широко використовує офіційні документи (тексти угод, договірні статті всіх гетьманів – від Б. Хмельницького до І. Мазепи, листування), а також історичні твори, козацькі хронічки, щоденник писаря канцелярії Б. Хмельницького Самійла Зорки (правда, деякі дослідники висловлюють сумнів стосовно реальності цієї особи), літературні твори своїх сучасників (поезії, сатиру, памфлети тощо), власні спогади та мемуари своїх знайомих. Перший том Літопису компілятивний, адже автор не міг бути сучасником подій.

Важливо, що Самійло Величко в творі виступає як палкий патріот своєї Вітчизни. На відміну від Самовидця, який негативно ставився до народних мас («черні»), він співчував пригнобленому народові. Яскраво проявляються і його демократичні погляди. Він із симпатією ставиться до запорожців і

Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.

Титул і сторінки з Літопису Самійла Величка

кошових отаманів Запорозької Січі, вважаючи її устрій зразком для всієї України. Натомість С. Величко критично ставиться до дій гетьманів як Лівобережної, так і Правобережної Гетьманщини (крім Б. Хмельницького), засуджує політичну боротьбу козацько-старшинських угруповань за владу, коли їх очільники в цій боротьбі спиралися на різні зовнішні сили, прихід яких в українські землі лише сприяв їх розоренню, грабежам і вбивствам населення.

Автор, будучи критичним в оцінках подій і осіб, у той самий час об'єктивно висвітлює самі події і діяльність людей, у хронологічній послідовності викладає події, «розбиваючи» хід розповіді тільки документами, листами, літературними творами. Стиль його мови дещо витіюватий, іноді пафосний. Твір насичений ілюстраціями – портретами, гравюрами міст і фортець, зображеннями представників різних станів, гербів, печаток, хоругв, автографами підписів, схем військових таборів та битв, зброї тощо.

Літопис Самійла Величка мав великий вплив на творчість Т.Г. Шевченка, використовувався українськими письменниками і художниками, які працювали у своїх жанрах над історичною тематикою. У 1991 р. відомий український письменник Валерій Шевчук переклав Літопис Самійла Величка на сучасну українську мову із збереженням колориту часу в мові.

Третім з групи найвідоміших і найбільших літописних творів є *Літопис Григорія Грабянки*, який називають іноді Літописом гадяцького полковника Григорія Грабянки. Григорій Грабянка (рік народження невідомий – 1734) закінчив Києво-Могилянську колегію, знав (як і всі випускники) кілька мов. Про нього відомо, що військову службу він почав у 1686 р., брав участь в Азовських походах 1695–1696 рр. і Північній війні. Був гадяцьким сотником, полковим осавулом, полковим суддею. Будучи суддею, боровся зі зловживаннями в судах. Брав участь у депутації козацької старшини на чолі з Павлом Полуботком, яка у 1723 р. вирушила до Санкт-Петербурга з проханням скасувати призначену царем Малоросійську колегію. Був ув'язнений, але після смерті царя звільнений. У 1729 р. став полковником. Уже в ранзі гадяцького полковника брав участь у поході генерал-фельдмаршала російської армії Б.Х. Мініха в Крим.

Оригінал твору Г. Грабянки не зберігся, виданий був вперше в 1854 р.

Літопис Григорія Грабянки, написаний у 1710 р., охоплює події від найдавніших часів до 1709 р. Розповідаючи про початки козацтва, автор використовував історичні твори польських та українських авторів, у тому числі Літопис Самовидця (заува-

жимо, можливо, він навіть особисто знав його). Свою мету автор чітко сформулював у передмові до твору: на підставі різноманітних історичних джерел та особистих спостережень викласти історію українського козацтва, показати його чільну роль у національно-визвольній боротьбі за звільнення від іноземного панування та в будівництві козацької держави – Гетьманщини. Автор позиціонує себе як патріот і прихильник збереження автономії України, котру в час написання твору так відверто і свавільно царська влада нищила.

За формою Літопис Григорія Грабянки дуже відрізняється від Літопису С. Величка, він не має витягів з документів та історичних творів, а є історичним літературним твором, яскравим, метафоричним, емоційним, але достовірним у зображенні подій і оцінці діяльності історичних постатей, центральною з яких є особа Богдана Хмельницького – ідеал літописця і патріота. Чесноти автора і літературний стиль його твору, очевидно, й сприяли привабливості Літопису для читачів. Архаїчна для сьогоденшнього читача мова тоді сприймалася освіченими людьми по-іншому. Твір давав читачеві знання історії українського народу і одночасно естетичну насолоду. На сучасну українську мову літопис Григорія Грабянки переклав Р. Іванченко. Твір видано в 1992 р.

Загалом названі козацькі літописи є одночасно історичними творами, історичними джерелами і пам'ятками суспільно-політичної думки України другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.

ДОКУМЕНТИ

Яку причину Національно-визвольної війни автор називає основною?

1. Літопис Самовидця

[1648] Початок і причина війни Хмельницького єст єдино од ляхов на православіє гоненіє і козаком отягощеніє.

Тогда бо оних, не хотячи, чоґо не звикли були, панщини робити, на службу замкову обернено, которих з листами і в городі до хандоження коней старостове держали, в дворах груби, то єст печі, палити, псов хандожити, двори замітати і до інших незносних діл приставляли.

Знову зась которії зоставали козаками реєстровими, а над ними полковникове – шляхта, панове – од гетьмана коронного насиланнії, були, которії б, об їх вольності би намній не дбаючи, але, яко могучи, оних смиряли, легце поважаючи. Плату, которая постановлена була на козаки од короля його милості і Речі Посполитої по золотих тридцять на рок, тоє на себе одбирали, з сотниками ділячися, бо сотников не козаки обирали і настановляли, але полковники, кого хотіли, з своєї руки, жеби оним зичливими були.

Також полковникове козаков до всякої домової незвичайної роботи пристановляли. В поля зась пойдовши, любо який козак достане у татар коня доброго, того одоймуть. З Запорожжя през поля дикії з рарогом, яструбом, орлом альбо з хортом козака бідного шлють в городи, кому подарок шлючи, якому панові, не жалуючи козака, хоча й би згинув, як не трудно од татар...

І так зараз по Воскресенії Христовом гетьманове короннії висилають войська немалії водою Дніпром у човнах, посадивши посполу з козаками і піхоту немецькую. А землею, полем посилаєт гетьман Потоцький сина своєю Стефана з комісаром козацьким, з котрим войська коронного тисячей шесть, козацькою з тими, що у човнах пойшли, еше при комісару тисячей шесть, приказавши оним, жеби ішли просто на Запорожже до Січі зносити Хмельницького альбо осадити його з войском. І самі гетьманство з войсками коронними за ними втропи помалу ішли з тяжарами войськовими і піхотами...

*Українська література XVII ст. –
К.: Наукова думка, 1987. – С. 184, 186–187.*

На боці якого гетьмана симпатії автора літопису?

2. Літопис Самійла Величка

[1667] ...Ті [Польщі. – *Авт.*] послі з'їхалися, за згодою з російськими повноважними послами, поміж Смоленськом і Мстиславлем, близько річки Городні в селі Андрусові. Вони промешкали там немалий час і приговорили та постановили мир на тринадцять років під корисними умовами для обох монархій; покривджено тільки козаків, оскільки постановлено в тих пактах, щоб низові запорозькі козаки лишались у послушенстві обох монархій – російської і польської; городові козаки, що від Чигрина, аби лишались під поляками, а що від Переяславля, аби заховувалися під росіянами; Київ було вимовлено відступити в Польську державу. Довершивши цей трактат в Андрусові і закріпивши його 30 січня того ж 1667 року підписами рук та печатками, обидва повноважні послі роз'їхалися додому...

[1672] Карпо Мокрієвич, його військовий генеральний писар, з іншими своїми товаришами провідав (чи праведно, чи неправедно), що Многогрішний начебто почав був чинити таємні кореспонденції з тогочинним гетьманом Петром Дорошенком, знамірюючись, так само як Дорошенко, схилитися під Турецьку державу, і таємно засвідчив про те до монаршого престолу своїм писанням. Тому їхньому свідченню легко повірено і з Москви відразу ж прислано певну якусь особу з монаршим указом до генеральної старшини, щоб видали гетьмана Многогрішного, а на його місце поставили собі іншого гетьмана. На той указ наклепники й недруги, старшина Многогрішного, будши тому раді, прийшли вночі в Батуринський замок і, заставши вдома свого гетьмана Многогрішного, що був безпечний і не сподівався від них до себе жодної підступності, взяли його й віддали до рук тому посланцеві царської величності. Той, взявши бідного гетьмана і ще кількох значних осіб, його добрих друзів, спроводив їх до Москви. А щоб ліпше доказати про знамірену зраду, поїхав із

тим монаршим посланцем і згаданий його генеральний писар Мокрієвич з товаришами. А коли спровадили його, Многогрішного, до Москви і розглянули вину, то відразу його самого з дітьми заслано до міста Архангельського, а інших до Сибіру і в інші віддалені краї на вічне заслання. А на місце Многогрішного дозволено генеральній старшині, полковникам та всьому цьогобічному Запорозькому війську вибрати собі, як казав і вище, іншого гетьмана...

Того ж року в Казикермені, в турецькому місті над Дніпром, значно плюндрувало морове повітря і вигубило казикерменського бея з усім його домом. Потім і в Запорозькій Січі під осінь те ж таки повітря учинило значну шкоду в Запорозькому війську...

Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К.: Дніпро, 2006. – С. 479, 540–541, 610, 625–626.

Як визначає своє завдання автор літопису? Чи повно в літописі відображено побут українського козацтва?

3. 3 літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки

І заради того, щоб славетні звершення їхні під проводом благополучних вождів здійснені, а особливо за Богдана Хмельницького, преславно-го вождя запорозького, ... щоб звершення ці не пішли в забуття, я замислив оцю історію написати на незабудь нащадкам. Я вибирав дещо з щоденників наших воїнів, що перебували у війську, дещо з духовних та мирських літописців, наскільки міг знайти в них щось достовірне, долучав розповіді очевидців, що ще й нині в живих ходять, і їх розповіді підтверджують слова літописців. І хай читач не думає, що я хоч щось додаю від себе, ні – кажу тільки те, про що повідали історики, що підтвердили очевидці, а я тільки зібрав все це і записав...

Відтоді, прославившись у численних битвах, козаки ввійшли в силу і набрали в мужності, привикли до недоїдання, спраги, спеки та до інших незгод просто неба. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили нарідко і звали соломахою. Стравою своєю були цілком вдоволені, а коли траплялося, що їжа випадала з рибою, або, як козаки кажуть, із щербою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а буває й більше, і всі ото тільки згаданою щойно їжею харчуються. Живе курінь під проводом старшого чоловіка, як правило, у військовій справі найвправнішого, і його шанують і коряться йому, як найстаршому після кошового отамана; але і старші їхні живуть разом із звичайними, і якщо хоч чим скривдять простого, перевершивши своє право, то, так як звичайну сірому, карають на смерть. Злодійство і підступність поміж ними не водиться, а якщо ж трапиться, що хтось візьме путо або канчук, то за це винного вішають на гілці дерева. Кожен має одну або дві одежини. Та коли ідуть походом у турецьку або татарську землю, то беруть дуже велику здобич і везуть назад силу силенну добра всякого. На озброєнні мають самопали, шаблі, келепи, стріли та списи і користуються всім цим так вправно, що і найвправніший польський гусарин або ж рейтар німецький з ними зрівняти-

ся не можуть. Є кінні та піші, і стільки їх, козаків, скільки на Малій Русі люду, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який і стільки воїнства збереться, що як трава стане, і з цього приводу добре було сказано турецькому цареві, коли той запитався, скільки козацького війська маємо. «У нас, – сказано було, – царю турецький, що лоза то й козак, а де байрак, то по сто й двісті козаків там». І всі вони в січі незмірно хоробрі...

...Це була людина [Б. Хмельницький. – *Авт.*] воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцний духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень, ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморявали його, то він спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лица воїну. Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався посеред військового гамору; одягався він так як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу, ніж в інших. Не раз його бачили, як, укритись військовим плащем, знеможений, він спав посеред сторожі. Він завжди першим кидався в бій і останній повертався з битви. Маючи ці та до цих подібні достоїнства, зовсім не дивно, що він став переможцем та пострахом для ляхів, а мирянам припав до душі, бо, відійшовши від військових справ та ученій, повністю зайнявся собою. У його воїнства все так було злагоджено, що коли б він не пощадив (про це мовилось уже), то зовсім би міг знищити Польщу...

Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К.: Дніпро, 2006. – С. 883, 885, 896, 921, 931–932.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що означає поняття «козацькі літописи»?
2. Який з літописів є найповнішим?
3. Що об'єднує авторів козацьких літописів?
4. Який з літописів ви вважаєте найбільш вірогідним джерелом інформації про події другої половини XVII – початку XVIII ст.?
5. Чому всі автори літописів закінчували виклад подій початком XVIII ст.?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ
«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в 20–90-х роках XVIII ст.»

1. Перша Малоросійська колегія була скасована царським урядом, тому що...

- А на Лівобережній Україні було відновлено інститут гетьманства
- Б до складу Російської імперії включено Правобережну Україну
- В російські війська знищили Нову Січ
- Г завершилася ліквідація автономного устрою Лівобережної України

2. Коли територія Східної Галичини опинилася у складі Австрійської імперії?

- А у 1772 р. Б у 1775 р. В у 1793 р. Г у 1795 р.

3. На могилі якого діяча викарбовано ці рядки?

Здесь погребено тело в Бозе почившего кошевого атамана казаков бывшей некогда Запорожской грозной Сечи, сосланного в сию обитель в 1776 году на смирение. Будучи освобожден, сам не пожелал оставить обитель, в коей обрёл душевное спокойствие.

- А І. Сірка В І. Брюховецького
Б К. Гордієнка Г П. Калнишевського

4. У якому місті відбувалися події, про які йдеться в уривку із джерела?

Невдовзі козаки під командуванням Івана Гонти, які охороняли місто, перейшли на бік повсталих... Місто було взято... Гайдамаки вчинили страшний погром, перебивши майже дві тисячі шляхтичів, корчмарів, орендарів, уніатських ченців, учнів василіанської школи.

- А у Білій Церкві Б в Умані В у Черкасах Г у Барі

5. Укажіть ім'я найвідомішого ватажка опришківського руху XVIII ст.

- А У. Кармалюк В Л. Кобилиця
Б О. Довбуш Г М. Штолюк

6. Установіть хронологічну послідовність подій

1. а) «Рішительні пункти»
- б) Подорож імператриці Єлизавети в Україну
- в) Указ Петра I про заборону друкувати книжки українською мовою

- г) Турбаївське повстання
- 2. а) Коліївщина
 - б) Указ Петра I про створення Малоросійської колегії
 - в) Другий поділ Речі Посполитої
 - г) Заснування Нової Січі
- 3. а) Гетьманування Данила Апостола
 - б) Діяльність «Правління гетьманського уряду»
 - в) Обрання гетьманом І. Скоропадського
 - г) Остаточна ліквідація гетьманства на Лівобережній

Україні

7. У яких уривках історичних джерел йдеться про події Коліївщини?

1. *Бунт в Україні та Подолії селян із гайдамаками слід вважати наслідком Барської конфедерації, оскільки той фанатизм католиків викликав у наших єдиновірних [православних] жорстокий супротив.*

2. *Того ж року козак Наливайко, зібравши військо козаків, перш за все об'явився був на Поділлі, у Волохах, вдерся в Турецькі землі, потім, повертаючись до Польщі, сплюндрував маєтки пана Калиновського.*

3. *Цього року... пішов до Умані Залізняк, де зібралося людей із рушницями чоловік до тисячі, а ...уманський сотник І. Гонта..., прибувши до Залізняка, оголосив, що він має козаків до чотирьохсот...*

А 1, 3 Б 1, 2 В 2, 3 Г 1, 2, 3

8. Про якого діяча йдеться в уривку з джерела?

Протягом усього життя вивчав Біблію, вважаючи, що в книзі зашифрована мудрість багатьох поколінь. Тому свої твори писав на теми афоризмів з Біблії, намагаючись розкрити їхній символічний зміст. На цій основі розробив учення про дві природи – видиму й невидиму, що є в кожній речі чи явищі, та три світи – це Всесвіт, Біблія, Людина.

9. Охарактеризуйте розвиток освіти та науки в Україні у XVIII ст.

10. Охарактеризуйте розвиток мистецтва у XVIII ст.

11. Які українські території були приєднано до Російської та Австрійської імперій унаслідок трьох поділів Речі Посполитої?

12. Яким чином освоювалися території півдня України у другій половині XVIII ст.?

УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНИЙ УРОК. УКРАЇНА В РАНЬНОМОДЕРНУ ДОБУ ТА ЇЇ ВНЕСОК У ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКУ СПАДЩИНУ

Вивчений протягом навчального року курс «Історії України» охоплює три століття – XVI–XVIII, що в європейській цивілізаційній історії визначається поняттям «ранньомодерна доба». Щодо масштабних подій, які вплинули не лише на розвиток європейських країн, а й на світову цивілізацію, – це період від початку Великих географічних відкриттів до перемоги над феодалізмом, дворянством і монархією під час Великої французької революції наприкінці XVIII ст.

Великі географічні відкриття поширили європейську цивілізацію на інші континенти, призвели до перерозподілу ресурсів, появи в Європі нових сільськогосподарських культур, зміни культури землеробства, міграції населення, формування міжнародного ринку тощо.

Головним торговельним шляхом стає океан. Набувають сили і політичного значення держави, які мали вихід до морів і океанів, а інші держави вели тривалу і вперту боротьбу за доступ до них. Торговельний обмін збільшив виробництво продуктів харчування, що вплинуло на різке зростання кількості населення і дало поштовх швидкому розвитку міст.

Торгівля з нововідкритими землями мала наслідком і накопичення золота в європейських країнах, які вкладали капітал у розвиток мануфактурного виробництва, що, в свою чергу, підвищило попит на сільськогосподарську продукцію (як сировину для мануфактур), яку постачали на західноєвропейський ринок країни, де було багато землі і можливостей для розвитку сільського господарства.

XVI–XVIII ст. – це час індустріального розвитку держав, боротьби між ними за лідерство, час існування і військово-політичної сили великих імперій (Священної Римської імперії Габсбургів, Османської, а у XVIII ст. і Російської).

На цьому тлі український народ у XVI ст. не мав, через зовнішньополітичні обставини більш раннього часу, власної державності. У XVI ст. етнічні українські землі знаходилися під владою Великого князівства Литовського, Польщі (з 1569 р. – Речі Посполитої), Угорщини, Молдовського князівства. Чернігово-Сіверщина з 1503 р. перебувала у складі Московської держави. А в південних степах кочували татарські орди, закриваючи доступ до Чорного моря. Ця важлива політична вага обставина перешкоджала долученню України

до європейської цивілізації, але не виключила її з процесу соціально-економічного, політичного та культурного розвитку. Це доводить освоєний протягом навчального року фактичний матеріал.

Розшматування українських земель між названими сусідніми державами свідчить про те, що Україна того часу була не суб'єктом, а об'єктом політичних відносин у Центрально-Східній та Східній Європі. Геополітичне становище України робило її привабливою в політичних планах різних держав.

Зазначені вище європейські цивілізаційні процеси, однак, не обійшли українські землі. Так, попит на сільськогосподарську продукцію на західноєвропейському ринку призвів до швидкого поширення в українських землях в складі Великого князівства Литовського і Польщі фільваркових господарств і впровадження панщини (Устава на волюки 1557 р.). Люблінська унія 1569 р. і утворення Речі Посполитої (із захопленням Польщею українських земель, які раніше входили до складу Великого князівства Литовського) зробили її найбільшою за площею державою та однією з головних політичних сил у Європі.

Під впливом Польщі в XVI ст. у Великому князівстві Литовському, переважно більшість території якої склали українські і білоруські землі, завершується формування нового суспільного стану – шляхти. Українська шляхта, не полонізована і не покатоличена, у наступному столітті візьме активну участь у процесі творення національної державності.

Проте український народ саме в XVI ст. стає самостійним і активним чинником європейської історії.

Вільні селяни і міщани, займаючись господарською діяльністю, поступово заселяють Середнє і Нижнє Подніпров'я як частину Дикого Поля (утвореного внаслідок монголо-татарської навали ще у XIII ст.). Його колонізація в середині XVI ст. (коли завершувався процес юридичного оформлення шляхти, а біднішим воїнам-боярам загрожувала перспектива перетворення у звичайних селян-землеробів) була посилена озброєними людьми – професійними воїнами. Так зародилося українське козацтво, яке вже з кінця XVI ст. виходить на міжнародну арену.

У середині XVI ст. унаслідок об'єднання окремих озброєних загонів козацтва утворилася Запорозька Січ – своєрідна козацька республіка. Тобто в межах кордонів держави, на її окраїні сформувався окремий державний організм зі своїм устроєм і правом, формально підконтрольний тільки великому князю (після 1569 р. – королю), а фактично майже незалежний у своїх діях. Доки на Запорозжжі не накопичилася критична

маса радикально налаштованих козаків із числа кріпосних селян і міщан, які втекли від швидко зростаючої панщини і посилення національно-релігійного гніту, Січ не входила у конфронтацію з урядом. Повстання почалися наприкінці XVI ст. і періодично вибухали аж до розгортання Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького.

Важливим фактором формування козацтва як стану і його юридичного оформлення було утворення реєстрового козацтва (1572 р.), яке діяло іноді спільно із запорожцями, іноді – нарізно.

Запорозька Січ і взагалі українське козацтво для європейських країн стали суттєвим, непереборним бар'єром наступу на них Османської імперії. І в постійному протиборстві Речі Посполитої і Московської держави з Османською імперією і її васалом Кримським ханством чинник українського козацтва мав величезне значення. Тому вже з кінця XVI ст. Запорозька Січ привертає до себе увагу урядів різних держав, які намагаються встановити з нею контакти і використати її бойову силу у боротьбі зі своїми противниками. Наступне століття буде для Запорозької Січі часом ще більшого підвищення її ролі в європейських подіях.

Стосовно єдності цивілізаційного розвитку Європи і України в XVI ст. можна навести й приклад поширення ідей гуманізму та розгортання реформаційного руху. У відповідному параграфі підручника зазначалося, що в різних країнах цей рух, маючи спільну причину, розгортався по-своєму. На українських землях його активна фаза припадає на другу половину XVI – початок XVII ст., і тут він мав свої особливості, пов'язані з наступом католицизму і боротьбою народних мас України за збереження православ'я. Ускладнювала ситуацію й ідейна боротьба навколо Берестейської унії 1596 р.

Перша половина XVII ст. – це період активного використання козацтва як військової сили у війнах різних держав (згадаємо польсько-московські війни, польсько-турецькі з битвами під Цецорою і Хотином та ін.) і одночасно зростання авторитету козацтва серед власного народу, для якого козак стає ідеалом. Це мало своїм наслідком збільшення числа втікачів на Запорожжя, а в місцях проживання городових козаків неофіційного визнання селянами і міщанами їхньої влади над собою. Що ж стосується європейських держав, то в джерелах (перш за все у пресі) український народ часто називають «козацькою нацією».

У XVII ст. Запорозька Січ – це збройні сили українського народу і зразок демократичного устрою суспільства. Разом з полково-сотенним устроєм реєстрового козацтва, закріпленим утворенням шести полків за Куруківською угодою 1625 р. цей устрій став основою формування Української козацької держави в середині XVII ст. Реєстрове козацтво, яке значною мірою включало в себе покозачену українську православну шляхту, та запорозька січова старшина були джерелом формування кадрів новонародженої козацької держави.

Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького суттєво вплинула на співвідношення сил європейських держав. Припинення у 1648 р. 30-літньої війни в Європі, у якій Річ Посполита очолювала Католицьку лігу держав, не було простим збігом із початком боротьби українського народу за свою незалежність. Те, що дипломати європейських держав обговорювали ще у 20-х роках XVII ст., стало реальністю. Польща не могла воювати на два фронти і змушена була шукати миру на заході. І вже в перший рік Національно-визвольної війни величезна територія України виломилася з-під панування Речі Посполитої, яка втратила «імідж» найбільшої і найсильнішої європейської держави. І те, що вона самостійно не могла здолати повсталий український народ, який протягом шести років боровся майже наодинці, впливало на зміни в міжнародних відносинах.

Б. Хмельницький, очільник держави, козацький старшина шляхетського походження, мав дипломатичні зносини з багатьма європейськими державами. У 1654 р. у боротьбі за звільнення від польсько-шляхетського панування він набув могутнього союзника – Московську державу, яка в давньому протистоянні з Річчю Посполитою переслідувала свої політичні плани – розширення державних кордонів і підвищення своєї ролі в європейській політиці.

Фактичний матеріал, викладений у відповідних параграфах підручника про воєнно-політичні події другої половини XVII ст., засвідчує, з одного боку, що Московська держава розглядала україно-московський союз як підданство України, з іншого – ведучи війни з Річчю Посполитою, Швецією, Османською імперією, керувалася лише власними інтересами. Це показують, у першому випадку, нав'язані новообраним гетьманом договірні статті, які щораз більше обмежували українську державність, аж до повної її ліквідації, а в другому – Андрусівське перемир'я (1667) і «Вічний мир» (1686) та інші міжнародні договори, які надовго залишали Україну розірваною

навпіл по Дніпру, що став державним кордоном між державами-суперниками.

Боротьба українського народу за національне визволення і власну державність була дуже тривалою, кривавою і виснажливою. Свободу народу «просто так» ніхто і ніколи не давав. Розглянуті в підручнику події середини і другої половини XVII ст. підводять до висновку й про те, що виборовши державність і незалежність, треба вміти її захищати як від посягань агресорів, так і від внутрішньої руйнації через незгоди політичних еліт, що заохочувала царська влада, підтримуючи того чи іншого кандидата на гетьманство (за відомим принципом «розділяй і владарюй»), а також скеровуючи незадоволення народних мас своїм становищем (у тому числі від перебування на їхньому повному утриманні російських військ в українських містах) проти козацької старшини, яка намагалася розширювати й свої землеволодіння і поступово перетворювати селян у підданих.

У політичній сфері становище українських земель, що перебували в складі різних держав, цілком залежало від співвідношення їхніх сил. Так, Річ Посполита з її шляхетською анархією, правом *liberum veto*, упертим небажанням урівняти в правах з католиками не тільки численне православне населення України, а й численних українців-парафіян греко-католицької церкви уже з другої половини XVII, і особливо швидко у XVIII ст., крокувала до своєї загибелі, втративши за трьома поділами (1772, 1793 і 1795 рр.) не лише правобережні українські землі, а й Східну Галичину, якою вона володіла незмінно чотири століття, і в підсумку – свою державу взагалі.

Тим часом Московська держава, навпаки, зміцнювалася і розширювала свої кордони в різних напрямках, у тому числі використовуючи матеріальний і людський ресурс Української козацької держави – Гетьманщини і Запорозької Січі. А розширюючись і зміцнюючись, здійснювала наступ на українську державність – аж до ліквідації гетьманства і полково-сотенного устрою та особливого права Гетьманщини і Слобідської України, а також Запорозької Січі.

В умовах Північної війни (1700–1721), яку Росія оголосила Швеції (принагідно зверніть увагу, що бойові дії велися не на території Швеції), гетьман Іван Мазепа, який добре розумів перспективу і бачив реальні дії царизму щодо ліквідації «прав і вольностей» Гетьманщини, обрав своєрідний шлях врятування України, але зазнав поразки (обставини дивись у відповідному параграфі підручника).

Завоювавши вихід до Балтійського моря, ставши імперією, Росія використовувала українських козаків не лише як воїнів у численних війнах, котрі вела протягом XVIII ст., а й як дармову робочу силу: на будівництві нової столиці Санкт-Петербурга, ритті Ладозького і Волго-Донського каналів, спорудженні фортець і укріплень далеко за межами України, де вони гинули від голоду, холоду, хвороб (іноді до третини складу відправлених у трудовий похід козаків).

У XVIII ст. у становищі українських земель відбулися великі зміни. По-перше, Правобережжя внаслідок поділів Речі Посполитої відійшло до Російської імперії. Цим фактично було ліквідовано наслідки Андрусівського перемир'я 1667 р. і «Вічного миру» 1686 р.

У сфері соціально-економічній у XVI–XVIII ст. також відбулися дуже важливі зміни – від закріпачення селян згідно з Уставом на волоки (1557) і швидкого зростання панщини до ліквідації її явочним порядком (тобто без закону чи розпорядження верховної влади) на визволеній від іноземного панування території в роки Національно-визвольної війни середини XVII ст. Тоді утворилися господарства дрібних власників, засновані на особистій праці селянина, який, у разі потреби, міг використовувати найману працю. Землю також спочатку міг брати кожен, хто бажав господарювати і здатен був її обробляти. Займанщина була безуказним шляхом набуття землі всіма станами українського суспільства. Лише згодом козацька старшина, монастирі і церкви, окремі заможні міщани стали отримувати на свої володіння юридичні акти.

Поступова ліквідація української державності самодержавною імперією, зростання козацько-старшинського землеволодіння і економічної залежності селян призвели до знищення зародків капіталістичних відносин на Гетьманщині (фермерські господарства, пов'язані з ринком, а також наймана праця) у другій половині XVIII ст., та до ліквідації по суті республіканської Гетьманщини, а слідом за тим – повторного закріпачення селян (1783).

Запорозька Січ як своєрідна республіка також пережила значну еволюцію. У останній період свого існування вже не було походів запорожців, набувають значного розвитку зимівники як суто фермерські господарства, які суперечили самодержавно-кріпосницькому ладу Росії. Тому в 1775 р. Росія і ліквідувала цю основну загрозу існуючому ладу в імперії. Цим самим ще й було ліквідовано збройні сили українського народу, що уможливило незабаром і повну ліквідацію Гетьманщини як держави.

Розгляд фактичного матеріалу з історії створення духовних цінностей народу засвідчує дві головні ознаки культурного процесу України XVII–XVIII ст. По-перше, за будь-яких умов, сприятливих і несприятливих, відбувався поступальний процес накопичення духовних цінностей у всіх галузях, жанрах і формах культури. По-друге, незважаючи на розірваність українських земель одночасно і тривалий час між кількома державами, санкціонована ними денаціоналізація в сфері української культури, конфлікти й ідеологічна боротьба релігійних конфесій, навіть фізична руйнація внаслідок численних бойових дій архітектурних пам'яток, документів, книг – не змогли порушити єдність української культури.

Українці, сприймаючи кращі культурні досягнення європейської культури і створюючи свої власні, зробили значний внесок у загальноєвропейську духовну скарбницю. Рятуючись від денаціоналізації, український народ створив широку мережу братських шкіл і друкарень. Києво-Могилянська колегія (академія) забезпечувала кадрами не лише українські землі. Особливо багато її випускники і викладачі зробили для культурного розвитку (освіти, науки, церковного життя) Московської держави. Недарма царський уряд кращих із них забирав до Росії, у тому числі найздібніших у різних галузях освіти, науки, мистецтва, багато з яких навчалися і в європейських університетах, деякі з них навіть викладали там.

Пройшовши за три (розглянуті в підручнику) століття такі неймовірні випробування, народ зумів зберегти свою історію та культуру і накопичував сили для боротьби за свою незалежність, демократію, людську гідність.

Синхроністична таблиця основних подій та правлінь держав,
з якими пов'язана історія України XVI–XVIII ст.

Світова історія	Польща (з 1569 р. – Річ Посполита)	Велике князівство Литовське (до 1569 р.)	Московська дер- жава – Росія	Османська імперія і Кримське ханство	Україна
Великі географічні відкриття (1492–1789). Поширення на зем- ній кулі європейсь- кої цивілізації	Олександр (1501–1506)	Олександр (1492–1506)	Василь III Іванович (1505–1533)	хан Менглі- Гірей (1466–1515 з перервами)	1492 – перша згадка в документах про українських козаків
XVI ст. – Reforma- ція. Перша буржуазна революція в Європі і виникнення інду- стріального суспіль- ства (1566–1609, Ні- дерланди). Формування буржу- азії, виникнення фер- мерства, початок ма- нуфактурної проми- словості	Сигізмунд I (1506–1548). Сигізмунд II Август (1544–1572). Утворення Речі Посполитої (1569)	Сигізмунд I (1506–1544). Сигізмунд II Август (1544–1572). Завершення юри- дичного оформлен- ня шляхти як ста- ну (1566). Унія з Польщею з певною автономією	Іван IV Грозний (1533–1584). Опричнина. Лівонська війна (1558–1583)	Девлет- Гірей I (1551–1577)	1508 – повстання на чолі з князем Михайлом Глинським. Литовські статuti (1529, 1566). Заснування Запорозької Січі (1552). Впровадження фільварків і панщи- ни (1557). Люблінська унія і загарбання укра- їнських земель Польщею (1569). Позва реєстрового козацтва (1572). Початок книгодрукування в Україні (1574)

Світова історія	Польща (з 1569 р. – Річ Посполита)	Велике князів- ство Литовське (до 1569 р.)	Московська дер- жава – Росія	Османська імперія і Кримське ханство	Україна
<p>Буржуазна революція в Англії (1640–1660).</p> <p>Колонізація європейцями Північної Америки.</p> <p>Тридцятилітня війна в Європі (1618–1648)</p>	<p>Король Генріх Валуа (1573–1574).</p> <p>«Генріхові артикули», утвердження станової «шляхетської демократії» і права шляхти виступати із зброєю проти короля (конфедерати).</p> <p>Стефан Баторій (1576–1586).</p> <p>Сигізмунд III Ваза (1587–1632).</p> <p>Спроба королевиचा Владислава утвердитися на царському троні в Москві (1617–1618).</p> <p>Деулінське перемир'я і приєднання до Речі Посполитої Смоленщини і Новгород-Сіверщини (1618).</p> <p>Хотинська війна з турками (1620–1621).</p> <p>Владислав IV (1632–1648).</p> <p>Смоленська війна з Московією (1632–1634)</p>	<p>Федір Іванович (1584–1598).</p> <p>Виникнення Московської патріархії (1589).</p> <p>Борис Годунов (1598–1605).</p> <p>Михайло Романов (1613–1645).</p> <p>Олексій Михайлович (1645–16760).</p> <p>Війна з Річчю Посполитою (1654–1667).</p> <p>Повне закріпачення селян за Соборним Уло-женням 1649 р.</p>	<p>Мухамед-Грей III (1623–1627).</p> <p>Іслам-Грей III (1644–1654).</p> <p>Мухамед-Грей IV (1654–1665).</p> <p>Адль-Грей (1665–1671)</p>	<p>Збільшення козацького реєстру, надання козакам привілею на володіння землями та козацьких клейнодів (1576).</p> <p>III Литовський статут (1588).</p> <p>Повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка (90-ті рр. XVI ст.).</p> <p>Берестейська церковна унія (1596).</p> <p>Гетьман Петро Сагайдачний (1616–1622) і активізація морських походів, участь козаків у Хотинській війні 1620–1621.</p> <p>Повстання козаків на чолі з М. Жмайлом; Куруківська угода і виникнення шести козацьких полків як адміністративно-територіальних одиниць (1625).</p> <p>Національно-визвольна війна 1648–1657 рр.; виникнення Української козацької держави. Ліквідація кріпацтва на визволеній території (1648–1783). Руїна. Андрусівське перемир'я 1667 р. і поділ України по Дніпру між Московською державою і Річчю Посполитою. Вічний мир (1686).</p> <p>Гетьманство Б. Хмельницького (1648–1657); І. Виговського (1657–1659); Ю. Хмельницького (1659–1663)</p>	

Світова історія	Польща (з 1569 р. – Річ Посполита)	Велике князівство Литовське (до 1569 р.)	Московська держжава – Росія	Османська Імперія і Кримське ханство	Україна
Віденська битва з турками (1683)	Михайло Вишневецький (1669–1673) Ян III Собеський (1674–1696)	Федір Олексійович (1676–1682), Іван і Петро Олексійовичі та їх регентша Софія (1672–1687)	Петро І (1687–1725). Північна війна (1700–1721). Проголошення Росії імперією (1721). Палацові перевороту. Російсько-турецька війна (1735–1739). Єлизавета Петрівна (1741–1761)	Селім-Гірей I (1671–1678); 1684–1691), Мурад-Гірей (1678–1684)	Гетьманство І. Брюховецького (1663–1665); Д. Многогрішного (1665–1672). Гетьманство І. Самойловича (1672–1687)
XVIII ст. – боротьба держав за колонії. Завершення промислового перевороту. Буржуазні революції. Просвітництво. Семилітня війна в Європі (1756–1763)	Август II Фрідрік (1697–1733). Станіслав Лещинський (1704–1709). Август III Фрідрік (1733–1763)	Катерина II (1762–1796). Російсько-турецька війна (1768–1774). Селянська війна під проводом О. Пугачова (1773–1775)	Шагін-Гірей (1777–1783). Приєднання Кримського ханства до Росії	Гетьманство І. Мазепи (1687–1709). Повстання на Правобережжі С. Палія (1702–1704). Спроба І. Мазепи зберегти українську державність через союз із шведами (1708). Зруйнування Запорозької Січі (1709). Конституція П. Орлика (1710). Гетьман І. Скоропадський (1708–1722). Ліквідація гетьманства (1722–1727). Гетьманство Д. Апостола (1727–1734). Ліквідація гетьманства (1734–1750). Нова Січ (1734–1775). Гетьман Кирило Розумовський (1750–1764). Спроба реформ	Гетьманство І. Мазепи (1687–1709). Повстання на Правобережжі С. Палія (1702–1704). Спроба І. Мазепи зберегти українську державність через союз із шведами (1708). Зруйнування Запорозької Січі (1709). Конституція П. Орлика (1710). Гетьман І. Скоропадський (1708–1722). Ліквідація гетьманства (1722–1727). Гетьманство Д. Апостола (1727–1734). Ліквідація гетьманства (1734–1750). Нова Січ (1734–1775). Гетьман Кирило Розумовський (1750–1764). Спроба реформ
Американська буржуазна революція (1775–1783). Утворення США, прийняття демократичної конституції (1787). Велика французька революція (1789–1794)	Станіслав Август Понятовський (1764–1795). Три поділи Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) між Австрією, Пруссією і Росією. Ліквідація Речі Посполитої як держави	Ліквідація Запорозької Січі (1775). Захоплення Австрією Галичини внаслідок Першого поділу Речі Посполитої (1772–1918). Приєднання Правобережної України до Росії внаслідок Другого поділу Речі Посполитої (1793). Знищення державності Гетьманщини і впровадження загальноімперського устрою (1782). Закріпачення селян Гетьманщини (1783)	Ліквідація Запорозької Січі (1775). Захоплення Австрією Галичини внаслідок Першого поділу Речі Посполитої (1772–1918). Приєднання Правобережної України до Росії внаслідок Другого поділу Речі Посполитої (1793). Знищення державності Гетьманщини і впровадження загальноімперського устрою (1782). Закріпачення селян Гетьманщини (1783)	Ліквідація Запорозької Січі (1775). Захоплення Австрією Галичини внаслідок Першого поділу Речі Посполитої (1772–1918). Приєднання Правобережної України до Росії внаслідок Другого поділу Речі Посполитої (1793). Знищення державності Гетьманщини і впровадження загальноімперського устрою (1782). Закріпачення селян Гетьманщини (1783)	Ліквідація Запорозької Січі (1775). Захоплення Австрією Галичини внаслідок Першого поділу Речі Посполитої (1772–1918). Приєднання Правобережної України до Росії внаслідок Другого поділу Речі Посполитої (1793). Знищення державності Гетьманщини і впровадження загальноімперського устрою (1782). Закріпачення селян Гетьманщини (1783)

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XVI–XVIII ст.

Брацлавщина – східна частина Поділля із центром у м. Брацлаві. Збігається з межами Брацлавського воєводства. Нині – Вінницька область.

Буковина – територія між середньою течією Дністра та головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії р. Пруту і р. Серету. Нині Південна Буковина – територія Румунії, Північна Буковина – територія Чернівецької області.

Великий Луг – у XVI–XVIII ст. так називалися плавні в понизві Дніпра (нижче о. Хортиця), де жили й господарювали запорозькі козаки. Загальна площа Великого Лугу становила понад 400 кв. км. 1956 р. цю територію затопили води Каховського водосховища.

Волинь – територія в басейні приток р. Прип'яті й верхів'їв Західного Бугу. Нині – Волинська область із центром у м. Луцьку.

Галичина (Східна й Західна) – територія на північ від Карпатських гір у басейні річок Дністра (верхня й середня течії), Західного Бугу (верхня течія), Сяну (верхня течія); територія сучасних Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей, а також Перемишльського, Жешівського, Замойського, Холмського та інших воєводств Польщі. Центр Східної Галичини – м. Львів.

Гетьманщина – у другій половині XVII–XVIII ст. напівофіційна назва Лівобережної України (з Києвом), що перебувала під владою російського царя. Нині Чернігівська й Полтавська області та частини деяких суміжних областей.

Закарпаття – сучасна Закарпатська область та землі, населені русинами-українцями в теперішній Словаччині й Румунії.

Запорожжя, або Вольності Війська Запорозького Низового, – назва володінь Запорозької Січі. Сучасні Дніпропетровська, Запорізька та частина Кіровоградської, Донецької і Херсонської областей.

Запорозька Січ – назва вживалася як синонім «Запорожжя». У вузькому значенні – центральне укріплене поселення козаків, де перебувала козацька влада (Кіш). Має паралельні назви залежно від розташування: Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська, Нова (Підпільненська). Існувала в XVI–XVIII ст.

Київщина – точно не збігалася з межами сучасної Київської області. Залежно від часу назва означала землі Київського князівства, воєводства, намісництва, губернії.

Лівобережна Україна – те саме, що й Гетьманщина, проте вживається й щодо інших періодів історії, а не лише другої половини XVI–XVIII ст.

Малоросія – в офіційних документах царської Росії назва тієї частини України, яка з другої половини XVII ст. входила до складу Московської держави.

Наддніпрянина – літературна назва земель, що прилягають з обох боків до Дніпра.

Нижнє Подніпров'я – те саме, що й Наддніпрянщина, але на відтинку Дніпра на території Дніпропетровської та Запорізької областей і нижче.

Низ – те саме, що й Запорозька Січ. У XVI–XVIII ст. ця назва часто вживалася для означення території, освоєної козаками-запорожцями, де проживали нерестровці.

Новгород-Сіверщина – північна частина сучасних Чернігівської області та Брянської області Росії (Стародубщина).

Новоросія – штучний термін, що виник в офіційних документах царської Росії 1765 р. для означення великої території на півдні держави без чітких кордонів. Нині це землі України, Росії та Молдови.

Південна (Степова) Україна – обширний регіон, що охоплює кілька сучасних областей (Дніпропетровську, Запорізьку, Херсонську, Одеську, Миколаївську).

Північне Причорномор'я – територія нинішніх Херсонської, Миколаївської, Одеської, Запорізької, Дніпропетровської областей та Криму.

Поділля – землі в басейні Південного Бугу й лівобережного басейну Дністра, які до XVI ст. називалися Пониззям. Нині – це територія Хмельницької і Вінницької областей.

Подніпров'я – те саме, що й Наддніпрянщина, проте частіше вживається, коли йдеться про землі нинішніх Дніпропетровської та Запорізької областей.

Покуття – південна частина сучасної Івано-Франківщини.

Полісся – територія в басейні річок Прип'яті, середнього Дніпра й Десни (Пінська низовина). Українське Полісся – це північні землі сучасних Чернігівської, Київської, Волинської, Рівненської та Житомирської областей.

Правобережна Україна – історична назва частини України, яка після Андрусівського перемир'я між Росією та Польщею відійшла до Польщі.

Прикарпаття – частина західноукраїнських земель у передгір'ї Карпат. Зокрема, вживається для означення території Івано-Франківської та Львівської областей.

Середнє Подніпров'я – те саме, що й Наддніпрянщина, але в межах середньої течії Дніпра.

Слобідська Україна (Слобожанщина) – історична територія, що охоплює нинішні Харківську, Сумську та частину Донецької, Луганської областей України, а також Воронежської, Курської та Белгородської областей Росії.